

Het kerkgebouw als publieke
ruimte in de Nederlandse
Republiek / 2012 - Jacobine
GELDERLOOS-COMMANDEUR
Kerkgeschiedenis

Het kerkgebouw als publieke ruimte in de Nederlandse Republiek

Jacobine Gelderloos-Commandeur

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

Scriptie Research Master Religion and Culture
Dr. J.E.A. Kroesen (hoofdbegeleider)
Prof. dr. M.P.A. de Baar (tweede begeleider)

Groningen, 7 februari 2012

Afbeelding voorzijde: Pieter Saenredam, *Het schip van de Buurkerk, van noord naar zuid*, 1644, Londen, National Gallery.

Inhoud

Voorwoord	1
Introductie	2
1. Probleemstelling	2
2. Bronnen	4
3. Terminologie	9
3.1 Sacrale en profane sfeer	9
3.2 Publieke ruimte	10
4. Methode	11
5. Hoofdstukindeling	14
Hoofdstuk 1	
Kerk en samenleving in de Nederlandse Republiek	15
Introductie	15
1. Opkomst van de Nederlandse Republiek en de gereformeerde kerk	16
1.1 Opstand en reformatie	16
1.2 Verhoudingen in de Republiek	20
2. Kerk, staat en samenleving	24
2.1 De publieke kerk	24
2.2 Twee-eenheid van kerk en staat	27
2.3 Ontstaan van een scheiding tussen Kerk en Staat	29
3. De gereformeerde kerk en het kerkelijk bedrijf	31
Hoofdstuk 2	
Het protestantse kerkinterieur, spiegel van de maatschappij	37
Introductie	37
1. Schenkingen	40
2. Gebrandschilderde ramen	43
3. Tekstborden en tekstschilderingen	46
4. Gedenktekenen: borden, stenen en ramen	48
5. Grafcultuur	52
5.1 Grafkapellen en grafmonumenten	55
5.2 Rouwborden	58
6. Herenbanken	61
7. De preekstoel	64
8. Conclusie: het kerkgebouw als pronkkamer	66
Hoofdstuk 3	69
Algemene voorzieningen in het kerkgebouw	69
Introductie	69
1. De kerk als werkplek	73
2. Armezorg	77
3. Openbare veiligheid	80
3.1 Uitzichtpost	81
3.2 Klokgelui	82
3.3 Gevangenis	84
3.4 Het kerkgebouw in tijden van nood	85
5. Burgerlijke stand	87
6. Begraven in de kerk	88

6.1 Begrafenisgebruiken	91
7. Onderwijs in de kerk	94
8. Bibliotheek	97
9. Rechtspraak	101
10. Berichtgeving	102
11. Conclusie: kerkgebouw als dienstverlenend centrum	105
Hoofdstuk 4	
Ontmoeting en ontspanning in het kerkgebouw	107
Introductie	107
1. Toerisme	109
2. Wandelen en praten	114
3. Speelplek voor jong en oud	116
4. Muziek in de kerk	122
5. Ontvangsten en publieke bijeenkomsten	127
5.1 Herdenkingsbijeenkomsten	128
5.2 Toneel van demonstratie	128
6. Conclusie: Gemeenschapsvorming in het kerkgebouw	130
Slotbeschouwing	132
1. Huis voor de gemeenschap	132
2. Cultural Landscape	133
3. Visies op het kerkgebouw	135
4. Veranderende positie van kerk en kerkgebouw	137
Summary	142
Glossarium	151
Bibliografie	154
Websites	163
Afkortingen	163

Voorwoord

Het bleek een intrigerende vraag te zijn: wat gebeurde er zoal in en rondom het kerkgebouw in de 17^e en 18^e eeuw? Wanneer ik de afgelopen maanden mensen over mijn scriptieonderzoek vertelde, kreeg ik vaak enthousiaste reacties. Het is een onderwerp dat tot de verbeelding spreekt, waarschijnlijk omdat het zo allereerst is en het gebruik van kerkgebouwen voor niet-religieuze doeleinden een zeer actueel onderwerp is. Het urenlang bladeren door talloze studies, 17^e eeuwse ordonnanties en nauwkeurig bekijken van schilderijen en tekeningen voelde als een ontdekkingsstocht. Een ontdekkingsstocht die ik niet had kunnen volbrengen zonder de hulp en het advies van een aantal mensen, waarvoor ik hen graag wil bedanken.

Justin Kroesen en Mirjam de Baar hebben het onderzoek begeleid door mee te denken, te adviseren en positieve feedback te leveren. Dhr. Lap, rondleider in de Jacobikerk in Utrecht, voorzag mij via de mail van informatie over de kerk en in het bijzonder het tekstbord van het mandenmakersgilde. Sineke Buurma, Xenia Commandeur, Co Gelderloos, Ottolien Gelderloos, Hilke Müller, Marianne Ritsema-van Eck, Esther Rozema, Joyce Scheeren en Mariken Stegmann hebben een deel van mijn scriptie gecontroleerd op slordigheidjes en hielden mij scherp door vragen te stellen over de lijn van het betoog. Studiegenoten en vrienden hebben geholpen de moed erin te houden bij een kopje thee of via facebook. En ten slotte wil Jeroen ik bedanken, die mij de laatste maanden meestal achter een laptop verscholen heeft zien zitten, maar altijd vol interesse was naar mijn bevindingen.

Introductie

1. Probleemstelling

In de afgelopen decennia hebben veel kerkgebouwen in Nederland hun religieuze functie verloren. Kerkgangers, overheid, Monumentenzorg en andere organisaties worden gedwongen om na te denken over de toekomst van deze gebouwen. Is sloop onvermijdelijk wanneer een kerkgebouw onttrokken is aan de eredienst of zijn er andere geschikte vormen van gebruik denkbaar? Maar welke activiteiten zijn passend voor een kerkgebouw? Er zijn maar weinig mensen die zullen zeggen: *anything goes*.¹ Deze actuele problematiek roept de vraag op welke rol het kerkgebouw in vroeger eeuwen speelde in het maatschappelijk leven en hoe er toen gedacht werd over het nevengebruik van het kerkgebouw. Dit onderzoek beoogt een aanzet te geven om hedendaagse vormen van nevengebruik, en in het verlengde daarvan ook herbestemmingen, te kunnen vergelijken met het nevengebruik in en direct rondom het kerkgebouw in de 17^e en 18^e eeuw.

Het onderzoek beperkt zich tot de vroegmoderne tijd, de periode van de Nederlandse Republiek. Deze periode biedt relevant vergelijkingsmateriaal voor het huidige tijdsbeeld, doordat een groot deel van de kerkgebouwen in steden en dorpen destijds in protestantse handen waren en dat nog steeds zijn. Een belangrijk verschil tussen toen en nu ligt in de verhouding tussen kerk en staat en de rol die de overheid speelt in het beheer en gebruik van het kerkgebouw.

De ondertekening van de Unie van Utrecht in 1579 vormt het beginpunt van de onderzoeksperiode. Vanaf dat moment konden kerk- en kloostergebouwen geconfisqueerd worden door de overheid en in gebruik genomen voor de gereformeerde eredienst. Eindpunt is het jaar 1795, toen na de komst van de Fransen de Bataafse Republiek werd uitgeroepen en een scheiding van kerk en staat werd gerealiseerd. Zijdelings zal ook aandacht worden besteed aan de historische context van enerzijds de late middeleeuwen en de reformatie en anderzijds de 19^e

¹ Zie onder andere: 'Werkgroep: Sloop kerken voorkomen', in: *Reformatorisch Dagblad*, 19 januari 2011; 'Kerkgebouwen aartsbisdom Utrecht alleen voor eredienst', *Katholiek Nederland*, 22 april 2010; Beusekom, Jan Willem van, Lydia Jongmans, *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten, van kerkelijk gebruik tot herbestemming*, Leiden, Den Haag, 2008; Eunice Hoekman-van Stuijvenberg, 'Jomanda niet welkom in Pieterskerk; Stichting schrijft prijsvraag uit over herbestemming religieus erfgoed', in: *Reformatorisch Dagblad*, 6 maart 2008; Graaf, Peter de, 'Even wennen: inlegkruisjes kopen in de kerk', *de Volkskrant*, 25 januari 2003.

eeuw, toen de maatschappelijke positie van het kerkgebouw misschien nog wel sterker veranderde dan aan het eind van 16^e eeuw.

Wat kan precies onder nevengebruik verstaan worden? Intuïtief zou nevengebruik omschreven kunnen worden als niet-religieus, profaan of seculier gebruik van het kerkgebouw. Dit blijkt echter geen helder criterium te zijn, en wel om twee redenen. In de eerste plaats heeft iedereen gevoelsmatig wel een idee van wat wel en niet religieus is, maar in de praktijk blijkt het lastig om nauwkeurig aan te geven waar de grens ligt. In de tweede plaats is de verhouding tussen kerk en staat door de eeuwen heen aan verandering onderhevig geweest. In de 17^e en 18^e eeuw was er nog geen sprake van een scheiding tussen kerk en staat. Doordat het kerkelijke en openbare leven in elkaar overliepen, is het vrijwel onmogelijk om voor die tijd het onderscheid tussen deze twee sferen vast te stellen.

Nevengebruik verwijst naar activiteiten die niet direct samenhangen met de kernfunctie van een gebouw. In het geval van een kerkgebouw betekent dat: plaats bieden aan kerkdiensten.² Alle vormen van gebruik die niet direct met de liturgie en de predikatie samenhangen, kunnen daarom getypeerd worden als nevengebruik. Toch is hier niet alles mee gezegd, want de kerkdienst werd aangegrepen als een gelegenheid om mededelingen van uiteenlopende aard te doen die betrekking hadden op het openbare leven: ordonnanties*, aankondigingen van verkoop, huwelijken en andere zaken. Dergelijke mededelingen vonden weliswaar plaats binnen het kader van de liturgie, maar vanwege de aard van de mededelingen, die niet of slechts gedeeltelijk betrekking hadden op het kerkelijk leven, moet deze 'kerkespraak' toch beschouwd worden als een vorm van nevengebruik. Huwelijken werden weliswaar vaak tijdens de kerkdienst gesloten, maar het huwelijk werd in de gereformeerde kerk niet beschouwd als een sacrament.

Op verschillende schilderijen uit de 17^e en 18^e eeuw is te zien dat er tijdens de kerkdienst veel sociale activiteiten plaatsvonden. Zo is te zien dat in de open ruimte rondom het preekgedeelte kinderen spelen en mensen al pratend rond lopen (afb. 0, 6, 68). Daarnaast moesten allerlei faciliterende werkzaamheden uitgevoerd worden om het kerkgebouw te kunnen gebruiken voor kerkdiensten. Zoals de aankoop van avondmaalswijn door de kerkmeesters, het klaarzetten van stoelen en stoven en het bewaren van de orde door de koster en ander kerkpersoneel, die net als de predikanten, door de overheid werden aangesteld en

² J.G. Davies, *The Secular Use of Church Buildings*, London, 1968, p. 206.

betaald. Ook deze werkzaamheden kunnen als nevengebruik worden getypeerd. Ten slotte waren er activiteiten die buiten de reguliere kerkdienst plaatsvonden, maar die vanwege de religieuze connotaties (tegenwoordig) toch niet beschouwd worden als een vorm van nevengebruik. Hierbij moet gedacht worden aan begravenissen, herdenkingsdiensten en het uitdelen van brood en geld aan de armen.

Omdat dergelijke paraliturgische activiteiten die samenhangen met de religieuze functie van het kerkgebouw van wezenlijk belang waren voor het functioneren van de kerk als publieke instelling, zijn deze ook meegenomen in dit onderzoek. Niet-gereformeerden werkten ook in het kerkgebouw en kwamen naar de kerk voor het onderhouden van sociale contacten en vanwege de voorzieningen die daar aanwezig waren, zoals een bibliotheek of bedeling. Andere vormen van nevengebruik, zoals de kerktoren die functioneerde als uitkijkpost en bij brandbestrijding, kunnen als volledig profaan worden aangemerkt.

Door middel van een inventarisatie van het nevengebruik van het kerkgebouw is het mogelijk om een beeld te krijgen van de positie die het kerkgebouw innam in de vroegmoderne samenleving. De positie van het kerkgebouw in de samenleving wordt bepaald door de functies die in het gebouw verenigd worden, de taken die door de kerkelijke organisatie werden vervuld en hoe hier tegen aan gekeken werd. We zullen daarom ook aandacht besteden aan de vraag welke activiteiten destijds wel en niet geschikt werden geacht voor het kerkgebouw en wanneer naar de maatstaven van toen grenzen overschreden werden.

2. Bronnen

Om een inventarisatie te kunnen maken van het nevengebruik van kerkgebouwen in de 17^e en 18^e eeuw, is het allereerst van belang om relevante bronnen te vinden. Er zijn vrijwel geen overzichtswerken beschikbaar over het gebruik van kerkgebouwen, tenminste waar het de Nederlanden betreft. J.G. Davies biedt in *The Secular Use of Church Buildings* een overzicht van het 'seculier' gebruik van kerkgebouwen door de eeuwen heen, beginnend bij de periode van de vroege kerkvaders, via de middeleeuwen tot de na-reformatorische periode.³ Davies richt zich in zijn onderzoek vooral op het Verenigd Koninkrijk, daarnaast gaat hij *en passant* ook in op het seculier gebruik van het kerkgebouw in de rest van Eu-

³ Davies, *The Secular Use*.

ropa. In een aantal artikelen in *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns* wordt het profaan gebruik van het kerkgebouw in de laatmiddeleeuwse zuidelijke Nederlanden besproken.⁴

Tijdens dit scriptie-onderzoek bleek een overvloed aan bronnen beschikbaar te zijn, of zoals Davies het omschrijft:

The sources are themselves of the most diverse kind; indeed one can say that there is almost no genre of literature which may not and does not contain some item of information relevant to the subject.⁵

Al die verschillende bronnen verschaffen informatie, maar roepen ook vragen op. Een steeds terugkerende vraag is hoe de gegevens in de diverse bronnen geïnterpreteerd moeten worden. Bronnen zijn geschreven vanuit een bepaald perspectief en de interpretatie ervan is sterk afhankelijk van de vragen van de auteur. Bronnen zijn vaak niet onpartijdig of objectief en zijn het product van een specifieke historische en sociale context. Ook de onderzoeker betreft zijn eigen uitgangspunten en vooronderstellingen bewust en onbewust in het onderzoek. Om al te grote anachronismen te vermijden moet de onderzoeker zich bewust zijn van zowel zijn eigen context als van de context waarin bronnen ontstaan zijn.

Daarbij is het belangrijk om allereerst een onderscheid te maken tussen primaire en secundaire bronnen. Veel materiaal is afkomstig uit secundaire bronnen zoals tijdschriftartikelen, boeken en websites over specifieke stads- en dorpskerken en ook de reeks *Monumenten in Nederland*.⁶ Er zijn meer gegevens beschikbaar over het nevengebruik van stadskerken, omdat de geschiedenis van stadskerken beter gedocumenteerd is dan die van dorpskerken. Daarnaast bood literatuur over deelonderwerpen zoals armenzorg, het bibliotheekwezen en gilden relevante informatie. In gedenkboeken en andere secundaire bronnen werd regelmatig geciteerd uit en verwezen naar primaire bronnen.

Er zijn verschillende soorten primaire bronnen. Allereerst de tekstuele bronnen, die een descriptief, prescriptief en (indirect) normatief karakter kunnen hebben, of een combinatie hiervan. De notulen van kerkenraadsvergaderingen, voor zover deze zijn overgeleverd, en de acta van classicale en synodale vergade-

⁴ Paul Trio, Marjan de Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven, 2006. Aangezien ik pas in de laatste fase van het onderzoek op deze bundel stuitte, heeft deze studie mij niet zozeer op het spoor van vormen van nevengebruik gezet, maar vormde een bevestiging van mijn eigen bevindingen.

⁵ Davies, *The Secular Use*, p. viii.

⁶ Ronald Stenvert, *Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1996-2006.

ringen, bleken nauwelijks gegevens te bevatten over het nevengebruik van kerken. In deze organen werden vooral zaken besproken die betrekking hadden op het kerkelijk en geestelijk leven, zoals kerklijke tucht, 'paapse stoutigheden' en 'superstieën' en ontheiliging van de zondag.⁷ Waarom was de omgang met het kerkgebouw geen onderwerp van hevige discussies in de gereformeerde kerk? Op deze vraag zullen we nog terugkomen. Ordonnanties die door stadsbesturen uitgevaardigd werden bieden meer informatie over activiteiten in de kerk. Kerkmeestersrekeningen geven zicht op het beheer van het kerkgebouw.

Vooraf in ooggetuigenverslagen is veel relevante informatie te vinden. In de *Groningsche volksalmanak* zijn diverse 17^e en 18^e eeuwse verslagen over uiteenlopende onderwerpen opgenomen.⁸ Verder bieden de handschriften van Arnout van Buchel (1565-1641) een schat aan informatie. Van Buchel was een 'amateur historicus' die tussen 1610 en 1620 een gedetailleerde studie heeft gemaakt van wapens en inscripties op ramen en grafzerken in kerken in Holland en Utrecht, maar ook in Vlaanderen en Noord-Nederland.⁹ Daarnaast geven reisverslagen van Britse reizigers die de Nederlanden bezochten een interessant inkijkje in het stedelijk leven van de Nederlandse Republiek. We kijken als het ware over de schouder van de reizigers mee als ze verslag doen van de kerken die ze bezochten.¹⁰ Het is vooral Constantijn Huygens (1596-1687), dichter, secretaris van stadhouders, musicus en calvinist, die in *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641) duidelijk stelling neemt wat betreft het gebruik van de kerk van als openbare ruimte. Hij schreef dit boek om zijn ongenoegen te uiten over het oppervlakkige vermaak van orgelconcerten en de slechte kwaliteit van de ongebeide gemeentezang.¹¹

In de tweede plaats heb ik gebruik gemaakt van visuele bronnen, zoals schilderijen, tekeningen en foto's. Het fotomateriaal op websites van kerken en beeldbanken stelde mij in staat om op afstand een beeld te vormen van onderde-

⁷ Jacob van Gelderen, Christiaan Ravensbergen, *Classicale acta 1573-1620, deel VI, Provinciale synode Overijssel, Classis Deventer 1601-1620, Classis Kampen 1596-1601, 1618-1620, Classis Steenwijk/Vollenhove, 1601-1620*, Den Haag, 2000, p. 93.

⁸ T.P. Tresling, *Groninger volks-almanak*, Groningen, 1837-1851; *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek Groningen*, Groningen, 1889-1990.

⁹ <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius>, 7 december 2011.

¹⁰ C.D. van Strien, D. de Vries, *Touring the Low Countries, accounts of British travellers, 1660-1720*, Amsterdam, 1998.

¹¹ Constantijn Huygens, *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden*, Frederik Lodewijk Zwaan, ed., Amsterdam, 1974; Willem Frijhoff, Marijke Spies, Louis van Bunge, *1650: Bevochten Eendracht*, Den Haag, 1989, p. 593.

len van het interieur in diverse kerken.¹² De schilderijen van 17^e eeuwse kerkinterieurs geven niet alleen een goed beeld van de inrichting, maar ook van de activiteiten die in de kerk plaatsvonden (afb. 1-4). Het is echter wel de vraag hoe realistisch deze voorstellingen zijn. Per slot van rekening zijn schilderijen geen foto's. Schilders, zoals Pieter Janszoon Saenredam (1597-1665) kunnen elementen weglate of toevoegen.¹³ De schilders Gerrit Houckgeest (1600-1661), Emanuel de Witte (1617-1692) en Hendrick van Vliet (1611/12-1675), allemaal leden van de 'Delftse school' hebben nauwkeurige kopieën van elkaars schilderijen gemaakt. Op de schilderijen zijn dan ook vaak dezelfde thema's te zien, zoals een moeder die haar kind zoogt, jongens die een grafinscriptie overtekenen en een grafdelver die aan de praat gehouden wordt.¹⁴ Dit roept de vraag op welke bedoeling een schilder had met het plaatsen van figuren in het kerkinterieur die allerhande activiteiten ontplooiden. Zijn het afbeeldingen van *real life* of gaat het in de eerste plaats om allegorische voorbeeldingen? Is de vrouw die haar kind zoogt een alledaags tafereel, of is dit een beeld van nieuw leven, naast een blik op de dood in de vorm van een doodgraver? Kortom: welke waarde moet er gehecht worden aan de representatie van activiteiten van mensen in de kerk?¹⁵

Ondanks het feit dat een zekere terughoudendheid van belang is, lijkt het toch gerechtvaardigd om deze visuele bronnen in dit onderzoek te betrekken. Zelfs als de schilders mogelijk in allegorische beelden de kijker een spiegel hebben willen voorhouden, zullen ze toch gebruik hebben gemaakt van alledaagse voorstellingen; beelden waarin mensen zich konden herkennen, omdat ze de loslopende honden, de drentelende wandelaars, de rond rennende kinderen en de moeders die op de voet van een pilaar even uitrustten dagelijks in het kerkgebouw zagen. De schilderijen zijn weliswaar geen foto's, maar het is aannemelijk dat zij wel gebaseerd waren op de dagelijkse werkelijkheid.

Ten slotte biedt de materiële cultuur, zoals delen van het kerkinterieur die dateren uit de 17^e en 18^e eeuw, veel aanknopingspunten. Deze materiële cultuur kan het beste *in situ* bestudeerd worden. Daarom heb ik de Domkerk, Buur- en Jacobikerk in Utrecht, enkele dorpskerken en de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk en de Westerkerk in Amsterdam bezocht, zoals toeristen dat deden in de 17^e en 18^e

¹² O.a. www.kerkeninbeeld.nl; www.oudekerkamsterdam.nl.

¹³ Schwartz, *Pieter Saenredam*,

¹⁴ Zie: Walter A. Liedtke, *Architectural Paitting in Delft, Gerard Houckgeest, Hendrick van Vliet, Emanuel de Witte*, Doornspijk, 1982.

¹⁵ Liedtke, *Architectural Paitting*, p. 22-33; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 87-89.

eeuw. Hoewel de fotoestellen en de kleding de toeschouwer al snel uit de droom helpen, kun je je tijdens een bezoek aan de Oude Kerk in Amsterdam in de 17^e eeuw wanen.

In dat kerkinterieur is het resultaat van diverse handelingen zichtbaar, zoals opdrachtgeving, fabricering, plaatsen van objecten in het kerkgebouw, zoals een herenbank, een orgel of een ordonnantiebord, en het gebruik ervan. Objecten geven zicht op de gebruikscontext: de ontstaans- en receptiegeschiedenis.¹⁶ In *The Netherlandish image after iconoclasm* heeft Mia Mochizuki de inrichting van de Bavokerk in Haarlem als uitgangspunt genomen voor de beschrijving van de publieke functie van de kerk als een plaats van ontmoeting en representatie.¹⁷

De gebruikssporen in het kerkinterieur vormen een onderdeel van de materiële cultuur, evenals schilderijen, ordonnanties en –borden en ooggetuigenverslagen, die zicht geven op uiteenlopende activiteiten. De gegevens die ontleend kunnen worden aan de tekstuele, visuele en materiële bronnen verwijzen naar een *cultural landscape*, dat gevormd wordt door een dynamisch patroon van handelingen, personen, vaardigheden en sociale structuren.¹⁸

In dit *cultural landscape* is de (kerk)ruimte zelf ook een factor van betekenis. De vormgeving en het gebruik van de kerkruimte weerspiegelen de visie die mensen hebben op het kerkgebouw en de status die eraan wordt toegeschreven. Een ruimte wordt gevormd door het gebruik, maar een ruimte bepaalt ook het gebruik.¹⁹ Wanneer we kijken naar het kerkgebouw dan betekent dit dat het liturgisch gebruik het kerkgebouw tot een sacrale ruimte maakt en tegelijkertijd tot een publieke ruimte, wat versterkt wordt door het nevengebruik. Dit wordt ook bevestigd door Willem Frijhoff, hoogleraar geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, die stelt dat het kerkgebouw in de 17^e eeuw meer als een polyfunctioneel gemeenschapshuis functioneerde dan als een strikt 'sacrale' geloofsruimte waaruit al het wereldlijke was gebannen.²⁰ Het doel van dit onderzoek is om meer reliëf aan te brengen in dit culturele landschap van het kerkgebouw.

¹⁶ Richard M. Carp, 'Material Culture', in: Michael Stausberg, Steven Engler (ed.), *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, Londen, 2011, p. 474 – 489, aldaar p. 475.

¹⁷ Mia M. Mochizuki, *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672, Material Religion in the Dutch Golden Age*, Aldershot, 2008.

¹⁸ Carp, 'Material Culture', p. 475.

¹⁹ Jorien Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte, stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, Groningen, 2010.

²⁰ Willem Frijhoff, 'Scheepsmodellen in kerken, kanttekeningen vanuit een semiotische benadering', in: *Volkskundig bulletin*, jaargang 14, nr. 2, 1988, p. 201-218, aldaar p. 213.

3. Terminologie

3.1 Sacrale en profane sfeer

We hebben vastgesteld dat nevengebruik in de Nederlandse Republiek zich niet beperkte tot louter profane aangelegenheden, maar ook plaats kon vinden in nauwe samenhang met de religieuze functie van het kerkgebouw. Dit brengt ons bij de vraag hoe religie en seculariteit, hoe het sacrale en het profane zich tot elkaar verhielden, een vraag die generaties godsdienstwetenschappers heeft bezig gehouden. De begrippen 'sacraal' en 'profaan' lijken tegengesteld aan elkaar te zijn en juist in die tegenstelling vinden ze hun bestaansgrond, want zonder een scherp onderscheid houden sacraal en profaan op te bestaan. Het religieuze onderscheidt zich fundamenteel van het gewone alledaagse, het seculiere.²¹

Toch is niets in zichzelf sacraal of profaan, hoewel het wel als vanzelfsprekend kan worden ervaren. Jonathan Z. Smith beschrijft het proces van sacralisering waarbij sacraliteit wordt toegeschreven aan een plaats, object of persoon.²² In dergelijke processen van enerzijds sacralisering en anderzijds profanisering worden zaken 'gelabeld': mensen, (een heilige versus een stadbestuurder); plaatsen, (een altaar versus een bar) en tijden, (zondagochtend versus door de week).

Deze processen vinden voortdurend plaats, waardoor zaken van sacraal profaan worden en andersom. Een politicus kan na verloop van tijd figuurlijk gesproken een heilige worden, een doordeweekse dag als 11 september 2001 verliest het alledaagse karakter en wordt een onvergetelijk moment in de geschiedenis, een kerk kan aan de eredienst worden onttrokken en een (bijna) gewoon gebouw worden. Uit het laatste voorbeeld blijkt dat een kerkgebouw weliswaar een profane functie kan krijgen, zoals een garage of een supermarkt, maar toch iets van het sacrale karakter kan behouden. Sacraal en profaan kunnen dus samengaan, ze vormen een twee-eenheid van vloeiende begrippen die voortdurend verschuiven ten opzichte van elkaar.²³

Zeker ten tijde van de Nederlandse Republiek, toen er nog geen sprake was van een scheiding van kerk en staat, waren de religieuze en de profane sfeer nauw met elkaar verweven. Tegenwoordig wordt de opvatting gehuldigd dat het religieuze zich dient te beperken tot het privédoel en de publieke sfeer volle-

²¹ Davies, *The Secular Use*, p. 214; Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte*, p. 26-27.

²² Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte*, p. 27-28.

²³ Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte*, p. 21-24.

dig seculier zou moeten zijn, maar ten tijde van de Republiek vormde religie een belangrijk onderdeel van het publieke domein en het kerkgebouw was een publieke ruimte. Het was niet alleen een huis voor God, maar zeker ook een huis voor de hele gemeenschap waar een voordurende interactie plaatsvond tussen de religieuze en de wereldlijke sfeer.²⁴

Er was echter wel sprake van een besef van een onderscheid tussen religie en seculariteit, tussen sacraal en profaan. Zo drongen kerkenraden er regelmatig bij de overheid op aan om maatregelen te nemen tegen 'profanatie van de zondag'. Constantijn Huygens was van mening dat handelsbesprekingen tijdens orgelconcerten van de kerk een 'Rooverskuyt' maakten. Elders uit hij zijn ongenoegen over het uiterlijk vertoon van 'konstighe swieren van Letteren' en wapens.²⁵ Uit zijn afkeurende toon blijkt dat hij dergelijk wereldse zaken niet passend vond in combinatie met de religieuze functie van het kerkgebouw. Stadsbestuurders hebben blijkbaar ook bezwaren gehad tegen bepaalde vormen van kerkgebruik en namen daar soms ook maatregelen tegen. Zoals blijkt uit de ordonnantieborden die in enkele kerken nog aanwezig zijn; de 17^e eeuwse verbodsbordjes die de bezoeker tegenwoordig verbieden te drinken, te eten of te bellen in de kerk. Gezien de praktijk werden deze bezwaren tegen informele gesprekken of zakelijk overleg in het kerkgebouw of het ophangen van wapenborden niet door iedereen gedeeld. Want ook al werden er bezwaren geuit tegen bepaalde vormen van gebruik van het kerkgebouw, de meerderheid of de personen met de meeste macht, dat wil zeggen het stadsbestuur, de adel en de aanzienlijkste families, bepaalden wat er wel niet gebeurde in het kerkgebouw.²⁶

3.2 Publieke ruimte

De uiteenlopende vormen van nevengebruik, die in dit onderzoek besproken zullen worden, maakten dat het gereformeerde kerkgebouw in de Republiek grotendeels functioneerde als een publieke ruimte. Dit brengt ons bij de vraag wat kenmerkend is voor een publieke of openbare ruimte.

Allereerst is een publieke ruimte in principe voor iedereen toegankelijk. De overheid en private personen of organisaties kunnen echter voorwaarden stellen aan de toegankelijkheid door bepaalde vormen van gedrag niet te accepteren,

²⁴ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 81.

²⁵ Huygens, *Gebruyck of ongebruyck*, p. 40, 42-48, 124.

²⁶ Davies, *The Secular Use*, p. vii.

zoals gebruik van de ruimte buiten openingstijden. Daarnaast kan de toegankelijkheid beperkt worden door het soort publiek dat de publieke ruimte doorgaans bezoekt. Ook een al te specifieke functionaliteit kan de toegankelijkheid verminderen, omdat een ruimte weliswaar openbaar toegankelijk is, maar mensen die geen gebruik willen maken van de functionaliteit, er niets te zoeken hebben, zoals een universiteit of een bank.²⁷

Ten tweede wordt een publieke ruimte gekenmerkt door het algemeen gebruiksrecht: iedereen mag gebruik maken van de mogelijkheden en voorzieningen die in de betreffende ruimte worden geboden. Het gebruik van de ruimte kan echter wel aan bepaalde gedragsregels gebonden zijn, die al of niet zijn uitgesproken. Het pluriform gebruik van een publieke ruimte kan beperkt worden doordat de ruimte een specifieke bestemming krijgt.²⁸

Een derde kenmerk van de publieke ruimte is dat de bezoeker zich onder vreemden bevindt. Om te voorkomen dat het gebruik van de ruimte door veel verschillende mensen niet in een grote chaos uitloopt zijn omgangsregels nodig. Over het algemeen weten mensen feilloos hun gedrag aan te passen aan de ruimte waar zij zich bevinden, doordat specifieke vormen van gedrag verbonden zijn met de ruimte: mensen gedragen zich anders in een voetbalstadion dan in een kerk.²⁹ Het kerkgebouw wordt tegenwoordig aangeduid als een semi-opbare ruimte, dat toebehoort aan een religieuze gemeenschap.³⁰ Gold dit ook voor het kerkgebouw in de Republiek, toen de overheid verantwoordelijk was voor het kerkgebouw en zeker stadskerken feitelijk het verlengde vormden van de straat?

4. Methode

Het doel van dit onderzoek was allereerst een verkenning van het nevengebruik van kerkgebouwen in de Nederlandse Republiek op basis waarvan we patronen en ontwikkelingen op het spoor kunnen komen. Het uitgangspunt voor deze verkenning zijn de data die ontleend kunnen worden aan de uiteenlopende bronnen, die hierboven beschreven zijn. De gegevens betreffen niet alleen niet-liturgische activiteiten, maar ook de inrichting van het kerkgebouw, de kerkelijke organisa-

²⁷ K.B. Kok, *De openbare ruimte in stad en samenleving, Een sociaal-ruimtelijke benadering van een basisvoorwaarde voor ons maatschappelijk bestaan*, Groningen, 1983, p. 11-14.

²⁸ Kok, *De openbare ruimte*, p. 15-17.

²⁹ Kok, *De openbare ruimte*, p. 18-19, 22.

³⁰ Kok, *De openbare ruimte*, p. 23.

tie en de publieke instellingen die zichtbaar waren in het kerkgebouw. Bij het verzamelen van relevante gegevens heb ik me door de volgende vragen laten leiden:

1. Gaat het om activiteiten of onderdelen in het kerkinterieur die geen of niet uitsluitend een liturgische functie hebben?
2. Door wie werd het gebruik geïnitieerd en waarom? Vanuit de vooronderstelling dat activiteiten die door de overheid werden opgedragen van een meer profane aard waren dan zaken waarin het kerkbestuur het voortouw nam. Daarnaast maakt het verschil of gebruik van het kerkgebouw voortkomt uit praktische of uit religieuze overwegingen.
3. Draagt de vorm van gebruik bij aan het publieke karakter van het kerkgebouw?
4. Voor wie was de activiteit toegankelijk? Kunnen bijvoorbeeld ook niet-gereformeerde lidmaten of liefhebbers deelnemen aan de activiteit? Zoals het geval was bij orgelconcerten.
5. Wat was de receptie van het nevengebruik? Welke vormen van gebruik waren geaccepteerd en welke stonden ter discussie?

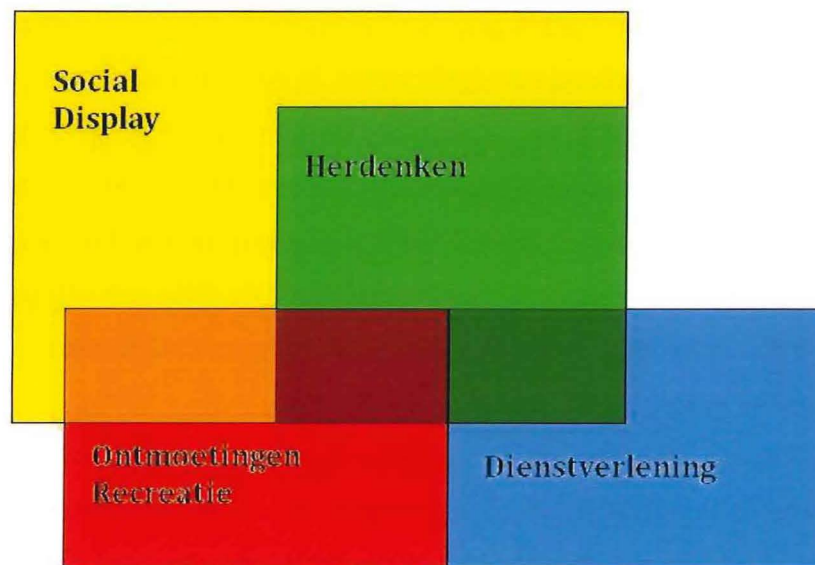
In drie rondes heb ik gegevens verzameld, die ik voorzag van een label, zoals armenzorg, rouwbord en orgelconcert. In een volgende ronde van dataverzameling probeerde ik na te gaan of deze vormen van nevengebruik ook vaker voorkwamen en zo ja, waar en wanneer? Daarom heb ik het onderzoek niet beperkt tot enkele casestudies, maar breed gezocht op de diverse categorieën, zoals armenzorg, onderwijs en herenbanken. Door de data per categorie uit te werken werden patronen zichtbaar. De verschillende categorieën konden geclusterd worden in een aantal hoofdfuncties:

1. *Social display*: het protestantse kerkgebouw ontwikkelde zich tot een ruimte waar bestuurlijke organisaties en vooraanstaande families status en prestige tentoon konden spreiden door objecten aan te schenken met daarop wapenschilden, inscripties en voorstellingen. Op die manier weerspiegelde het kerkinterieur de verhoudingen in de plaatselijke gemeenschap. Bij gebrek aan een geschikte Nederlandse term, gebruik ik de benaming *social display*. Woorden als 'pronkkamer' en 'etalage' hebben een wat statisch karakter, terwijl *social display* enerzijds verwijst naar de activiteit van 'tentoonstellen' en anderzijds het sociale aspect benadrukt.

2. Herdenken: in het kerkgebouw werden mensen begraven, vonden herdenkingsbijeenkomsten plaats en werden gedenktekens geplaatst die herinnerden aan overledenen en historische gebeurtenissen. Vrijwel alle vormen van herdenken kunnen beschouwd worden als een vorm van *social display*.

3. Voorzieningen: gaandeweg het onderzoek bleek dat er allerlei zaken plaatsvonden in het kerkgebouw die tegenwoordig aangeduid zouden worden als dienstverlening of voorzieningen voor de hele gemeenschap. Het centraal gelegen kerkgebouw bleek zeer geschikt om verschillende zaken op het gebied van de openbare veiligheid en 'burgerlijke stand' onder te brengen.

4. Recreatie: het kerkgebouw als plaats waar sociale contacten werden onderhouden, waar van alles te zien en te horen was. Het kerkinterieur kon bewoerd worden, nieuwtjes werden uitgewisseld en bezoekers konden een orgelconcert beluisteren of een spelletjes spelen. De verhouding tussen de verschillende functies zijn in onderstaand schema weergegeven:

5. Hoofdstukindeling

Het eerste hoofdstuk biedt een overzicht van de historische ontwikkelingen. Hierin ga ik in op het ontstaan van de Republiek der Nederlanden en de sociale en religieuze verhoudingen in de samenleving. Daarnaast zal de positie van de gereformeerde kerk als publieke kerk besproken worden en hoe haar verhouding tot de overheid in de loop van de tijd veranderde. Ten slotte zal ingegaan worden op de kerkelijke organisatie, vooral in relatie tot het kerkgebouw.

In hoofdstuk 2 staat het kerkinterieur centraal. In de eerste plaats om een beeld te schetsen van het 'decor' waartegen diverse vormen van nevengebruik plaatsvonden. Daarnaast waren verschillende onderdelen van het kerkinterieur drager van profaan gebruik van het kerkgebouw, al of niet in combinatie met een religieuze, liturgische en/of morele betekenis. Twee functies spelen in dit hoofdstuk een hoofdrol: het gebruik van het kerkgebouw als pronkkamer en als plaats voor herdenken.

In het derde hoofdstuk wordt een overzicht geboden van voorzieningen die in het kerkgebouw een plaats vonden. Het gaat om voorzieningen op het terrein van onderwijs, armenzorg, veiligheid, bestuur en begraven. De herdenkingsdimensie is daarmee ook onderdeel van de dienstverlening die in en rondom het kerkgebouw plaatsvond. We zullen zien dat het kerkgebouw zijn publieke functie onder andere te danken had aan het aanbieden en faciliteren van verschillende voorzieningen.

Hoofdstuk vier richt zich op tal van ontmoetingen die plaatsvonden in het kerkgebouw. In het kerkgebouw vonden toevallig ontmoetingen plaats, maar spraken mensen ook met elkaar af. Het kerkgebouw was het decor van 'zien en gezien worden', wat ons weer op het terrein van *social display* brengt. Het kerkgebouw functioneerde als een toeristische trekpleister en 'museum', waar bezoekers het kerkinterieur konden bewonderen en tal van curiosa te zien waren. Een plaats waar mensen zich konden ontspannen, naar een concert luisteren of een bijzondere gebeurtenis herdenken.

Het laatste hoofdstuk biedt een overzicht van de belangrijkste observaties en conclusies. Hierin zal ook ingegaan worden op de vraag hoe sinds het verdwijnen van de Nederlandse Republiek het nevengebruik van het kerkgebouw is veranderd en daarmee de positie van kerk en kerkgebouw in de samenleving.

Hoofdstuk 1

Kerk en samenleving in de Nederlandse Republiek

Introductie

Dit hoofdstuk beschrijft in grote lijnen de verhouding tussen kerk en staat in de Nederlanden van de 16^e eeuw tot de 19^e eeuw. Om het nevengebruik van kerken ten tijde van de Republiek goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om een beeld te hebben van de manier waarop kerk en overheid zich tot elkaar verhiel- den. De gereformeerde kerk* had als publieke kerk een bevoorrechte positie in de samenleving, onder andere doordat de overheid het onderhoud van de kerk- gebouwen en de salarissen van het kerkelijk personeel, zoals predikant, organist en koster, betaalde. In dit hoofdstuk zal het kader geschetst worden waarbinnen de diverse vormen van nevengebruik, die in de volgende hoofdstukken worden besproken, geplaatst kunnen worden. We zullen ons hierbij vooral richten op de plaats van de gereformeerde kerk in de samenleving, omdat de gereformeerde kerk aan het eind van de 16^e eeuw de publieke kerk was geworden. Dit had on- der meer tot gevolg dat de plaatselijke overheid en de kerkenraad nauw met el- kaar samenwerkten, wat gevolgen had voor het gebruik van het kerkgebouw.

De eerste paragraaf richt zich op de politieke, sociale en religieuze ontwikke- lingen van de 16^e eeuw die bepalend waren voor de positie van de gereformeer- de kerk in de 17^e en 18^e eeuw. Hierbij zal ook ingegaan worden op de politieke en maatschappelijke verhoudingen in de Nederlanden. In de tweede paragraaf zal de relatie tussen de overheid, in het bijzonder het stadsbestuur en de adel op het platteland, en de gereformeerde kerk besproken worden. We zullen zien dat de verhouding tussen kerk en staat afhankelijk was van tijd en plaats. In de 18^e eeuw vond een geleidelijke overgang plaats van een confessionele staat naar een natiestaat, wat zou leiden tot een scheiding van kerk en staat.³¹ Een ontwikkeling die grote gevolgen zou hebben voor de positie van kerk en kerkgebouw in de sa- menleving. In het laatste deel van dit hoofdstuk zal de organisatie van de gere- formeerde kerk en het kerkelijk 'bedrijf', ook wel kerkfabriek* genoemd, bespro- ken worden. Hierin wordt ook de publieke functie van het kerkgebouw zichtbaar.

³¹ Joris van Eijnatten, *Liberty and Concord in the United Provinces, Religious Toleration and the Public in the eighteenth-century Netherlands*, Leiden, 2003, p. 9-10.

1. Opkomst van de Nederlandse Republiek en de gereformeerde kerk

1.1 Opstand en reformatie

De geschiedenis van de opkomst van de Republiek der Nederlanden tijdens de 16e eeuw bracht grote politieke en religieuze veranderingen met zich mee. In de middeleeuwen bestonden de Nederlanden uit een lappendeken van kleine gewesten. Rond 1290 had het gewest Holland hierin een dominante positie ingenomen. Het politieke en religieuze zwaartepunt lag echter in de zuidelijke Nederlanden. In de eeuwen die volgden probeerden de andere gewesten overheersing door Holland, zowel op politiek als economisch opzicht, in te perken.³² De strijd tussen de zelfstandigheid van steden en gewesten enerzijds en de behoefte aan groeiende samenwerking en gecentraliseerde administratie anderzijds zou bepalend zijn voor de politieke ontwikkelingen in de periode van late middeleeuwen naar vroegmoderne tijd.

Vanaf 1482 viel een groot deel van de Nederlanden, waaronder de drie grootste gewesten, Vlaanderen, Brabant en Holland, onder het Duitse of Heilige Roomse Rijk, dat geregeerd werd door de Habsburgers. In de jaren tussen 1516 en 1549 werden ook de andere gewesten in een unificatieproces opgenomen in het Habsburgse rijk.³³ De Habsburgse landsheer bestuurde de gewesten via stadhouders, maar de feitelijke macht lag in handen van de lokale adel en de stedelijke patriciërs.³⁴ Deze bestuurders waren erg gesteld op hun zelfstandigheid en inmenging van buitenaf werd niet gewaardeerd.

Tussen 1477 en 1492 had er al een opstand plaatsgevonden tegen de Habsburgse vorsten, vanwege de zware belastingen, de gevreesde aantasting van privileges, het inzetten van buitenlandse troepen en de bureaucratische centralisering. Dezelfde factoren speelden in de tweede helft van de 16e eeuw een rol, maar omdat de opstand nu gesteund werd door de hogere adel was politiek leiderschap aanwezig en verliep deze opstand succesvoller. Daarnaast had de strijd zich door de Reformatie verhard, waardoor de partijen lijnrecht tegenover elkaar waren komen te staan en ruimte voor compromissen ontbrak.³⁵

De Britse historicus Jonathan Israel, gespecialiseerd in de Nederlandse geschiedenis, beschrijft in zijn studie over de Nederlandse Republiek hoe in de Re-

³² Jonathan Israel, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford, 1995, p. 11-13.

³³ Israel, *The Dutch Republic*, p. 29, 55.

³⁴ Israel, *The Dutch Republic*, p. 37, 19.

³⁵ Israel, *The Dutch Republic*, p. 30-31.

formatie verschillende ontwikkelingen samenkwamen. In de eerste plaats was er de Moderne Devotie die de innerlijke ontwikkeling van het individu benadrukte, onder andere door Bijbelstudie.³⁶ De beweging had in de 15^e eeuw een hoge vlucht genomen in Overijssel en Groningen. De Moderne Devotie was een voedingsbodem voor het christelijk humanisme, waarbinnen het gedachtegoed van Erasmus een belangrijke rol speelde. Erasmus pleitte voor bestudering van de Bijbel in de grondtaal. Vervolgens tekenden hervormers als Luther en Calvijn bezwaar aan tegen het idee dat verlossing door bemiddeling van een priester door de sacramenten tot stand kon komen. Zij waren van mening dat mensen alleen verlost konden worden door het geloof in de boodschap van het evangelie. Daarom werd het van groot belang geacht dat mensen zelf de Bijbel konden lezen.³⁷ Het christelijk humanisme drong ook door tot de Latijnse scholen, waardoor rond 1520 een generatie door deze ideeën beïnvloed was.³⁸

Mede door deze veranderende opvattingen groeide de kritiek op de kerk. Deze kritiek betrof onder andere de gebrekkige opleiding van geestelijken, het gebrek aan kerkelijke discipline en de afwezigheid van clerus.³⁹ Dit laatste was onder andere een gevolg van het feit dat de organisatiestructuur van bisdommen en parochies niet was aangepast aan de demografische en politieke verschuivingen in de 15e en 16e eeuw. Pas na de bisschoppelijke herindeling van 1559 op initiatief van Philips II vielen de Noordelijke Nederlanden onder één aartsbisdom.⁴⁰ De positie van de kerk was op dat moment al enigszins verzwakt en er rezen grote twijfels of de kerk in de Nederlanden op de traditionele wijze zou kunnen voortbestaan. Dit was ook zichtbaar in de afname van het aantal geestelijken in de loop van de 16e eeuw en de leegloop van kloosters die rond 1500 was ingezet. De maatschappelijke status van kloosterlingen verminderde.⁴¹

Karel V zag de opkomende Reformatie als een bedreiging voor de religieuze en politieke eenheid in het Habsburgse Rijk en nam harde maatregelen door Luther en zijn geschriften in de ban te doen en de Inquisitie* in te zetten.⁴² Deze maatregelen hadden echter een averechts effect en de hervormingsideeën raak-

³⁶ Gerrit-Jan Kleinjan, Judith Sudhölter, "Al ver vóór Maarten Luther las iedereen de Bijbel", in: *Trouw*, 18 juni 2011.

³⁷ Israel, *The Dutch Republic*, p. 79.

³⁸ Israel, *The Dutch Republic*, p. 41-42, 52.

³⁹ Israel, *The Dutch Republic*, p. 76-77.

⁴⁰ Israel, *The Dutch Republic*, p. 75.

⁴¹ Israel, *The Dutch Republic*, p. 78.

⁴² Israel, *The Dutch Republic*, p. 52, 79-80, 85; Herman Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen, 2006, p. 279.

ten wijdverspreid. Vanaf de jaren '20 van de 16^e eeuw won de Reformatie terrein in de Noordelijke Nederlanden. Vooral het anabaptisme vond aanhang in het noordelijk deel van Holland, Friesland en Drenthe, delen die tot 1537 nog buiten het Habsburgse rijk vielen.

De hervorming in de Nederlanden kende verschillende stromingen, zoals de anabaptisten en de calvinisten, doordat mensen door de onderdrukking van de reformatie niet openlijk samen konden komen.⁴³ Circa 2000 volgelingen van de Reformatie werden vervolgd en geëxecuteerd door de Inquisitie, anderen vluchtten naar Duitsland, Frankrijk en Engeland, waar in de jaren '50 vluchtelingengemeenten werden gesticht.⁴⁴ Hier raakten de Nederlandse calvinisten door mensen als Johannes a Lasco beter bekend met de theologie van Calvijn en de calvinistische kerkelijke organisatie.⁴⁵

Vanuit deze vluchtelingengemeenten ontwikkelde de hervormingsbeweging in de Nederlanden zich verder in de tweede helft van de 16^e eeuw. Een ontwikkeling die zich vooral in de steden voltrok en grotendeels aan het platteland voorbijging.⁴⁶ In de jaren '50 werden kerkenraden opgericht, waardoor het Calvinisme beter georganiseerd raakte. Mede omdat Calvijn, in tegenstelling tot Luther, van mening was dat het was toegestaan om in verzet te komen tegen de vorst, groeide het verzet tegen het Habsburgse bewind van Philips II, die in 1555 zijn vader had opgevolgd, en die de onderdrukking van het calvinisme in verhevigde vorm voortzette.⁴⁷

In de zomer van 1566 kwamen overal in de Nederlanden grote groepen mensen bijeen voor hagenpreken. Voor deze bijeenkomsten wilden de calvinisten graag beschikking krijgen over kerkgebouwen. De onvrede over het gebrek aan godsdienstvrijheid en de kritiek op de katholieke kerk kwamen in de zomer van 1566 tot een uitbarsting, toen vanuit het zuiden de Beeldenstorm zich over het land uitrolde en op verschillende plaatsen kerken en kloosters werden geplunderd.⁴⁸ Overigens is het niet zo dat overal de kerken bestormd werden door grote groepen mensen. Het stadsbestuur van Haarlem, bijvoorbeeld, verwijderde uit

⁴³ Israel, *The Dutch Republic*, p. 79-80, 82; Selderhuis, *Handboek*, p. 282.

⁴⁴ Nico K. van den Akker, Peter Nissen, *Wegen en dwarswegen, De geschiedenis van tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, 1999, p. 193.

⁴⁵ Israel, *The Dutch Republic*, p. 101; Selderhuis, *Handboek*, p. 279, 282.

⁴⁶ Israel, *The Dutch Republic*, p. 103.

⁴⁷ Joris van Eijnatten, F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2006, p. 140; Alister E. McGrath, *Reformation Thought, An Introduction*, Oxford, 2004, p. 233; Selderhuis, *Handboek*, p. 260-261, 327.

⁴⁸ O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1958, p. 125-127; Phyllis Mack Crew, *Calvinist preaching and Iconoclasm in the Netherlands*, Cambridge, 1978, p. 10-12.

voorzorg alle waardevolle objecten uit het kerkgebouw en belemmerde de opstandige Geuzen de toegang tot de stad.⁴⁹

Volgens Bogaers speelde weerstand tegen een proces van elitisering in parochiekerken ook een rol in de Beeldenstorm. De elite gebruikte de parochiekerk als een soort pronkkamer, door privéaltaren en privékapellen te stichten, waardoor het gebouw meer van de elite was dan van de hele gemeenschap. Zo werden de heiligenbeelden op het altaarstuk van het schuitemaarsvaardersgilde in de Buurkerk in Utrecht ongemoeid gelaten, maar juist het gezicht van de schenker bekrast.⁵⁰ Het lijkt dan ook veelzeggend dat slechts een minderheid van de bevolking calvinistisch was geworden, maar dat katholieken nauwelijks in verzet kwamen tegen de Beeldenstorm.⁵¹

Op verzoek van de adel stond landvoogdes Margareta van Parma toe dat in alle plaatsen waar voor 23 augustus 1566 gereformeerde kerkdiensten hadden plaats gevonden, deze voortgezet mochten worden.⁵² Na de komst van de hertog van Alva in 1567 zette de vervolging van calvinisten zich in verhevigde vorm voort, door de instelling van de Bloed Raad. Daarnaast verhoogde Alva de belastingen, waardoor het verzet tegen het Spaanse bewind groeide.⁵³ In 1568 brak een burgeroorlog uit met als inzet de onafhankelijkheid om zelfbestuur te behouden en wat Willem van Oranje c.s. betreft, gewetensvrijheid.

Willem van Oranje, sinds 1559 stadhouder van Holland, Utrecht en Zeeland, werd de leider van de opstand en het Staatse leger.⁵⁴ Het Spaanse leger dat zichzelf presenteerde als verdediger van de katholieke godsdienst, beschouwde alle Nederlanders als ketters en maakte nauwelijks onderscheid tussen hervormingsgezinden en katholieken. Hoewel mede daardoor een meerderheid van de katholieken de opstand steunde, werd door hervormingsgezinden getwijfeld aan de loyaliteit van de katholieken en raakten de religieuze en de politieke strijd steeds meer met elkaar verweven.⁵⁵ Vanaf 1572 kozen steeds meer steden de

⁴⁹ J. Kleijntjens, H.F.M. Huijbers, *Corpus iconoclasticum, Documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie*, Tilburg, 1929, pp. 9-10; Deel I, Haarlem, p. 3; Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie, Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Den Haag, 1989, p. 34-35.

⁵⁰ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 489-490.

⁵¹ Israel, *The Dutch Republic*, p. 150.

⁵² Selderhuis, *Handboek*, p. 291-292.

⁵³ Van Eijnatten, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 152; Mack Crew, *Calvinist*, p. 24.

⁵⁴ Van Eijnatten, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 150; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 229, 233.

⁵⁵ Van Eijnatten, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 152; Mack Crew, *Calvinist*, p. 24, Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 234-237.

kant van de Opstand onder leiding van Willem van Oranje en riepen hun onafhankelijkheid van Spanje uit.⁵⁶

Na de Pacificatie van Gent in 1576 verplaatste het oorlogstoneel zich van Holland naar de andere geweste.⁵⁷ De Noordelijke gewesten die Philips II als vorst hadden afgezworen, sloten in 1579 de Unie van Utrecht en in artikel 13 werd de vrijheid van godsdienst vastgelegd.

XIII Ende soeveel tpoint van der religie aengaet, sullen hem die van Hollant ende Zeland draegen naer haerluyden goetduncken ende dandre provincien van dese Unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de religionsvrede, by den eertshertoge Mathias, gouverneur ende cappiteyn generael van dese landen, met die van sinen Rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipteert, ofte daerinnen generalick ofte particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de provincien, steden ende particulier leden van dyen ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, sijn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem hierinne by enyge andere provincien enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden, mits dat een yder pariculier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. pacificatie tot Ghendt gemaekt.⁵⁸

Daarnaast werden afspraken gemaakt over de samenwerking van de gewesten in de Staten Generaal met behoud van gewestelijke privileges, waardoor de Republiek functioneerde als een statenbond, zonder democratisch centrum. Zo ontstond de Republiek der Nederlanden uit een strijd voor behoud van privileges en zelfbestuur.⁵⁹

1.2 Verhoudingen in de Republiek

In 1573 besloten de Staten van Holland als eerste dat alleen het gereformeerd protestantisme was toegestaan en werd uitoefening van de katholieke godsdienst verboden in het openbare leven; in 1580 volgden ook andere gewesten.⁶⁰ De maatschappelijke rol die katholieke geestelijken en kloosters speelden ver-

⁵⁶ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 235-236; Selderhuis, *Handboek*, p. 315.

⁵⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 240.

⁵⁸ A.S. de Blécourt, N. Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland, Verzamelingen van ordonantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*, Den Haag, 1919, p. 123; Frijhoff, 1650, p. 181.

⁵⁹ Selderhuis, *Handboek*, p. 306.

⁶⁰ Spaans, *Haarlem*, p. 60; De Jong, *De Reformatie*, pp. 270-275; Van Eijnatten, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, p. 140; Selderhuis, *Handboek*, p. 308.

dween, waardoor een sociaal politiek machtsvacuüm ontstond. De gereformeerde kerk was nog te klein om deze leemte zelf volledig op te vullen, waardoor meer ruimte ontstond voor edellieden en regenten.⁶¹

De kerkgebouwen en kerkelijke goederen* werden door de overheid geconfisqueerd en uit de opbrengsten werden armenzorg en onderwijs gefinancierd, evenals de restauratie van beschadigde kerkgebouwen.⁶² Op deze manier streefde de overheid ernaar de kerkelijke goederen een passende bestemming te geven in het verlengde van het oorspronkelijke doel. Overbodige kloostergebouwen en kapittelkerken werden (geleidelijk) afgebroken of herbestemd, bijvoorbeeld als tuchthuis, weeshuis of universiteit.⁶³ Overigens is het opvallend dat het stadsbestuur van Utrecht bij nader inzien besloot om de Pieterskerk van de kannuniken* niet af te breken, vanwege protesten van vooraanstaande Utrechtse families wier familieleden in de kerk begraven waren.⁶⁴ In Aduard werd overwogen om de kloosterkerk te behouden als 'een heerlick monumentum antiquitatis', maar dit bleek te kostbaar.⁶⁵

In 1584 werd Willem van Oranje vermoord, waarna zijn zoon Maurits benoemd werd als stadhouder van Holland en Zeeland. Ondanks het feit dat de Republiek het grootste deel van de 17^e eeuw in oorlog was, eerst met Spanje, later met Engeland en Frankrijk, brak aan het eind van de 16^e eeuw een periode aan die later bestempeld zou worden als de Gouden Eeuw.⁶⁶ Vanaf circa 1590 nam het aantal inwoners in de steden toe en groeiden de economie en de scheepvaart. Dit betekende dat in het leger geïnvesteerd kon worden en onder leiding van Maurits werd het grondgebied van de Republiek verder uitgebreid. De Omme-lander jonkers ondertekenden in 1592 de Unie van Utrecht.⁶⁷ Het zou nog tot 1648 duren voordat met de Vrede van Münster een einde zou komen aan de 'Tachtigjarige Oorlog' en de grenzen van de Republiek definitief vast kwamen te liggen. De lange duur van de oorlog verstevigde de (gewestelijke) eenheid binnen

⁶¹ M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen, deel II, Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2008, p. 145, 395.

⁶² Selderhuis, *Handboek*, p. 329.

⁶³ Aernout van Buchel, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*, transcriptie en vertaling Kees Smit, <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/in-scriptiones>, 2007, p. 3.

⁶⁴ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 602.

⁶⁵ Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 177.

⁶⁶ Israel, *The Dutch Republic*, p. 246.

⁶⁷ Israel, *The Dutch Republic*, p. 242-244; Selderhuis, *Handboek* p. 331.

de Republiek.⁶⁸ Omdat de strijd na 1600 grotendeels buiten de grenzen van de Republiek plaatsvond, kon het dagelijks leven tamelijk ongestoord doorgaan.⁶⁹

In vergelijking met de rest van Europa kende de Nederlandse Republiek een ongebruikelijke staatsinrichting, die bestond uit een confederatie van gewesten, die samenkwamen in de Staten Generaal om te overleggen over buitenlandse politiek, scheepvaart en militaire zaken. Daarnaast waren de Staten verantwoordelijk voor het bestuur van de zogenaamde Generaliteitslanden, grofweg de gebieden ten zuiden van de grote rivieren, waar de meerderheid van de bevolking katholiek was.⁷⁰ Zoals we hebben gezien hechtten de gewesten en de steden aan hun onafhankelijkheid, die zij verdedigden tegen de centralistische neigingen van de Spaanse autoriteiten. Elk gewest koos zelf een stadhouder en stuurde een eigen delegatie naar de Staten Generaal.⁷¹ In de gewestelijke staten hadden verschillende steden een stem, zodat de lokale stadsbesturen, waarin de stedelijke patriciërsfamilies zetelden, het beleid van de hele Republiek bepaalden.⁷² In het westen hadden de regenten de macht in handen, terwijl op het platteland in het oosten en noorden de adel de dienst uitmaakte.⁷³

Binnen de gewesten bestond grote rivaliteit tussen steden, vooral waar het de economie betrof. De Hollandse steden probeerden door middel van regelgeving hun eigen economie te beschermen, niet alleen tegen de concurrentie van andere steden, maar ook tegen opkomende nijverheid op het platteland.⁷⁴ Daarnaast koesterden de steden het beeld dat ze hadden van hun eigen stedelijke identiteit en geschiedenis. We zullen zien dat dit ook zichtbaar werd in de stadskerken. De competitie tussen steden in de eerste helft van de 17^e eeuw versterkte in verschillende steden ook de motivatie om universiteiten en 'Illustre scholen' op te richten.⁷⁵ Ook in het kerkgebouw zullen we de competitiedrang en de neiging tot tentoonspreiden van prestige terugvinden, niet alleen in de steden, maar ook op het platteland.

⁶⁸ Frijhoff, *1650*, p. 138; Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 144.

⁶⁹ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 229, 240.

⁷⁰ Israel, *The Dutch Republic*, p. 276, 279.

⁷¹ Selderhuis, *Handboek*, p. 315.

⁷² Frijhoff, *1650*, p. 354.

⁷³ Frijhoff, *1650*, p. 167; Peter van Rooden, *Religieuze regimes, Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, Amsterdam, 1996, p. 20.

⁷⁴ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 28,48.

⁷⁵ Selderhuis, *Handboek*, p. 325.

Op het gebied van bevolkingssamenstelling, religie en politiek bestonden tamelijk grote verschillen binnen de Republiek.⁷⁶ Ongeveer een derde van de bevolking bleef katholiek en in de 17^e en 18^e eeuw nam het aantal katholieken gestaag toe.⁷⁷ Vooral op het platteland bleef in sommige dorpen, zeker waar de lokale adel een katholieke voorkeur had, de meerderheid katholiek. In veel steden was 10-25% van de bevolking katholiek.⁷⁸ Ongeveer 8% van de bevolking behoorde tot een van de dissenterse* groeperingen.⁷⁹ Aan het eind van de 16e eeuw was minder dan 10% van de bevolking lidmaat van de gereformeerde kerk, daarnaast was er een grote groep 'liefhebbers' die wel de kerkdiensten bezocht, maar geen lidmaat werd.⁸⁰ In de tweede helft van de 17^e eeuw had vrijwel iedereen gekozen voor een kerk en behoorde meer dan de helft van de bevolking tot de gereformeerde kerk. In de meeste steden zou het percentage gereformeerden in de 18^e eeuw tussen 60 en 80% komen te liggen.⁸¹

Hoewel de lokale gemeenschap op religieus vlak verdeeld was, kwamen mensen elkaar tegen in gilden, buurtschappen en andere verbanden. Ondanks de verschillende achtergronden moesten mensen een manier vinden om samen te leven, zodat, zoals Willem Frijhoff het uitdrukte, een vorm van 'omgangsoecumene' ontstond.⁸² De politieke decentralisatie stelde steden in staat om een eigen tolerantiebeleid te ontwikkelen dat aansloot bij de lokale situatie: in Amsterdam en Haarlem, waar veel niet-gereformeerden woonden, beschermde het stadsbestuur het religieus pluralisme, terwijl in onder andere Groningen en Deventer het stadsbestuur en de gereformeerde kerkenraad nauwe banden onderhielden.⁸³ Zeer waarschijnlijk werd een tolerante houding meer ingegeven door de praktische noodzaak om de openbare orde en de stedelijke eenheid te bewaren dan door hoogverheven idealen. De publieke status van de gereformeerde kerk was een belangrijk instrument om controle uit te oefenen op de bevolking. In de volgende paragrafen zullen we zien hoe in de loop van de 17^e eeuw de gereformeerde kerk zich als publieke kerk organiseerde en welke rol de overheid hierin speelde.

⁷⁶ Frijhoff, *1650*, p. 354.

⁷⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 318; Israel, *The Dutch Republic*, p. 1018.

⁷⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 315; Frijhoff, *1650*, p. 383; Selderhuis, *Handboek*, p. 392.

⁷⁹ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 21.

⁸⁰ A. Th. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen, kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Franeker, 1991, p. 128-129.

⁸¹ Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 23.

⁸² Frijhoff, *1650*, p. 178.

⁸³ Frijhoff, *1650*, p. 179, 354.

2. Kerk, staat en samenleving

2.1 De publieke kerk

In tegenstelling tot veel andere landen in Europa had de Nederlandse Republiek geen staatskerk*. Ten eerste omdat de confessionele diversiteit te groot was.⁸⁴ Daarnaast werd de gewetensvrijheid gekoesterd waardoor niemand verplicht was lid te worden van de gereformeerde kerk.⁸⁵ De gereformeerde kerk wilde ook geen brede volkskerk zijn, maar een kerk van uitverkorenen, mensen die bewust voor het calvinisme kozen. Als mensen ervoor kozen om lidmaat te worden van de gereformeerde kerk, verlangde de kerk ook dat men daar naar leefde en niet zondigde. Niet elke kandidaat werd dan ook zonder meer aangenomen, sommigen moesten eerst een proeftijd doormaken om te bewijzen dat ze inderdaad een ander leven waren begonnen.⁸⁶

Toch dienden in een christelijke staat bepaalde religieuze voorzieningen voor iedereen beschikbaar te zijn.⁸⁷ Tussen 1572 en 1618 werd de gereformeerde kerk door de verschillende gewestelijke staten erkend als publieke kerk.⁸⁸ Tijdens de Synode* van Dordt (1618-1619) werden alle gewesten verplicht gesteld om dezelfde publieke kerk te hebben.⁸⁹ Uiteindelijk werd in 1651 deze positie van de gereformeerde kerk bevestigd tijdens de Grote Vergadering van de Staten Generaal.⁹⁰ Bestuurders waren door wet en eed gebonden om de gereformeerde kerk te beschermen en te ondersteunen.⁹¹

Bij plechtige gelegenheden, zoals ontvangsten, maar ook bij publieke aangelegenheden, zoals doodvonnissen, dienden predikanten, als vertegenwoordigers van de publieke kerk aanwezig te zijn.⁹² Als publieke kerk diende de gereformeerde kerk zorg te dragen voor doop, huwelijk en begrafenis, *rites de passage* die tot dan toe door de katholieke kerk vervuld waren.⁹³ Huwelijksluitingen en begrafenissen droegen meer het karakter van een burgerlijke aangelegenheid dan van een religieuze. In deze hoedanigheden functioneerde de gereformeerde kerk

⁸⁴ Selderhuis, *Handboek*, p. 391, 393.

⁸⁵ Selderhuis, *Handboek*, p. 335.

⁸⁶ A. Th. van Deursen, *Een dorp in de polder, Graft in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1994, p. 81- 87.

⁸⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 291; Frijhoff, 1650, p. 355.

⁸⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 289, 291.

⁸⁹ Israel, *The Dutch Republic*, p. 608.

⁹⁰ Israel, *The Dutch Republic*, p. 391-392.

⁹¹ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 20.

⁹² Joke Spaans, 'Stad van vele geloven' in: Willem Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 2, centrum van de wereld*, Amsterdam, 2004, p. 400.

⁹³ Van Deurssen, *Mensen van klein vermogen*, p. 289, 291.

wel degelijk als een staatskerk.⁹⁴ Het is hierbij van belang om onderscheid te maken tussen de gereformeerde kerk als gemeenschap van gelovigen en de gereformeerde kerk als publiek instituut.⁹⁵

De gereformeerde kerk was als publieke kerk verplicht openbare kerkdiensten te organiseren, die niet alleen op zondag, maar ook doordeweeks plaatsvonden en aangekondigd werden met klokgelui.⁹⁶ Daarnaast was de kerk verplicht ieder kind te dopen, ongeacht de geloofsovertuiging van de ouders. Dit betekende dat het kind dooplid werd van de gereformeerde kerk, daarnaast werd op die manier een groot deel van de geboortes geregistreerd.⁹⁷ Na verloop van tijd werd stilzwijgend toegestaan dat niet-gereformeerden hun kind in hun eigen kerk lieten dopen.⁹⁸ Voor het sluiten van een huwelijk moesten mensen zich aanvankelijk ook wenden tot de publieke kerk, omdat wettige huwelijken alleen door gereformeerde predikanten gesloten konden worden.⁹⁹ Na circa 1630 waren mensen niet meer verplicht te trouwen in de gereformeerde kerk, maar kon het jawoord ook voor het gerecht of het stadsbestuur uitgewisseld worden. Ten slotte kon iedereen in het gereformeerde kerkgebouw begraven worden. Zo vervulde de gereformeerde kerk de functie van 'burgerlijke stand'.¹⁰⁰ In hoofdstuk 3 zullen we zien hoe in de kerk nog meer voorzieningen waren ondergebracht.

Doordat de gereformeerde kerk de publieke kerk was, nam zij een bevoorrechte positie in ten opzichte van andere confessies. Dit had als consequentie dat niet-gereformeerden hun geloof niet in het openbaar mochten belijden. In de praktijk betekende dit dat katholieken en doopsgezinden bijeenkwamen in schuilkerken.¹⁰¹ Daarnaast werden niet-gereformeerden in principe niet toegelaten tot (hogere) publieke functies.¹⁰² Hoewel welstand en een sterke sociale positie op dit gebied nog wel wat mogelijkheden genereerden voor niet-gereformeerden, werkte dit wel enigszins geveinsd gedrag in de hand bij mensen die een politiek carrière ambieerden.¹⁰³ Zoals in het geval van Adriaen Paets, een

⁹⁴ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 396; Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 21; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 291.

⁹⁵ Frijhoff, *1650*, p. 355.

⁹⁶ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 397.

⁹⁷ Frijhoff, *1650*, p. 356.

⁹⁸ Israel, *The Dutch Republic* p. 637; Frijhoff, *1650*, p. 358; Selderhuis, *Handboek*, p. 350-351.

⁹⁹ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 396.

¹⁰⁰ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 396.

¹⁰¹ Selderhuis, *Handboek*, p. 336;

¹⁰² Selderhuis, *Handboek*, p. 342.

¹⁰³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 316.

Rotterdamse regent met uitgesproken remonstrantse sympathieën, die toch op zondag de publieke kerk bezocht.¹⁰⁴

Hoewel de gereformeerde kerk in principe geen brede volkskerk wilde zijn, betekende dit niet dat de zij niet probeerde haar stempel op de rest van samenleving te drukken.¹⁰⁵ Omdat de kerk behalve de kerkelijke tucht voor de eigen lidmaten, niet over de mogelijkheden beschikte om schending van de zondagsrust, kerkverzuim, ijdelheden en 'paapse stoutigheden', zoals toneel, kermis en de viering van heiligendagen tegen te gaan, werd regelmatig een beroep gedaan op de overheid om door middel van het uitvaardigen van plakATEN en ordonanties mensen tot een betere levenshouding te dwingen.¹⁰⁶ Overigens moesten ook tegen kerkenraadsleden de nodige maatregelen genomen worden om de orde tijdens de kerkenraadsvergaderingen te behouden: de consistorieregel* van Dordrecht verbood te 'speelen, ryfelen (=dobbelen), soeselen, clappen, liggen en wandelen' op straffe van een boete van een halve stuiver.¹⁰⁷ In het midden van de 17^e eeuw nam onder invloed van de Nadere Reformatie* de druk op wereldlijke autoriteiten toe om allerlei vormen van gedrag, die ongeschikt werden geacht, tegen te gaan en zo de christelijke levensstijl te bevorderen.¹⁰⁸

Daarnaast werden politieke ontwikkelingen en rampspoed in rechtstreeks verband gebracht met de handel en wandel van individuele burgers. Zo werd de orkaan die in 1674 over Utrecht trok door dominee Van Lodenstein gezien als een 'nieuw en swaer oordeel Godts dat over ons onse stadt gekomen is' als gevolg van de zondige levenswandel van de stadsbewoners.¹⁰⁹ Daarom was het noodzakelijk dat mensen boete konden doen voor hun slechte gedrag. Jaarlijks werden door de Staten Generaal bededagen uitgeschreven via een biddagbrief die werd voorgelezen vanaf de kansel. Als de omstandigheden daarom vroegen konden ook de lokale autoriteiten een biddag uitschrijven.¹¹⁰ In tijden van voor-

¹⁰⁴ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, p. 170; Israel, *The Dutch Republic*, p. 638.

¹⁰⁵ Frijhoff, *1650*, p. 361.

¹⁰⁶ 'Dat het synodus wil helpen bearbeiten bij Ridderschap ende Steeden dat die placCATen teghen die grouwelijke profanatie ende ontheilylinghe des sabbats door kermissen, marcktdaeghen, papegayschieten, gansentrecken, bruytleydinghen ter kercken met schieten vioelen, trommelen etc., Metten hoogstens ernst ende ijver werden gheeffectueert' (Van Gelderen, *Classical Acta*, p. 121, zie ook xvii, 42, 126, 148, 175, 180); F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius, sporen in de gereformeerde kerkeradsacta*, Rotterdam, 1989, p. 22; Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 486; Selderhuis, *Handboek*, p. 355.

¹⁰⁷ A. van Ginkel, *De ouderling, oorsprong en ontwikkeling van de het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16^e en 17^e eeuw*, Amsterdam 1975, p. 204.

¹⁰⁸ Israel, *The Dutch Republic*, p. 475; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, p. 53.

¹⁰⁹ Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, p. 35, 54.

¹¹⁰ Frijhoff, *1650*, p. 355; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 83 ff.

spoed werd op dankdagen God publiekelijk gedankt.¹¹¹ Iedereen was verplicht op deze dagen te vasten en naar de kerk te gaan. Ook niet-gereformeerden namen, aanvankelijk op eigen initiatief, deel aan deze bid- en dankdagen. In de 18^e eeuw groeiden bededagen uit tot een nationaal ritueel waarin alle confessies op uitnodiging van de overheid participeerden, waardoor de eenheid in de Republiek versterkt werd.¹¹² Dit is een goed voorbeeld van hoe kerk en staat samen konden optreden en hoe het kerkgebouw functioneerde als een publieke plaats waar de sacrale en profane sfeer elkaar raakten.

2.2 Twee-eenheid van kerk en staat

Hoewel overheid en kerk bij biddagen samen optrokken, bestond de nodige spanning tussen kerk en staat over hoe de maatschappij ingericht moest worden; beide partijen vreesden overvleugeld te worden door de ander. De gereformeerde kerk probeerde invloed uit te oefenen op het overheidsbeleid. De meerderheid van de regenten was echter gematigd protestant en vond dat de publieke kerk zich niet al te veel met zaken als onderwijs en de persoonlijke levensstijl diende te bemoeien.¹¹³

De (lokale) overheden wensten echter wel een stem te hebben in kerkzaken: zij benoemden en betaalden de predikanten en andere kerkelijk personeel, zoals de kerkmeesters, koster en organist.¹¹⁴ Daardoor stonden de predikanten onder toezicht van vooraanstaande burgers die deel uitmaakten van het stadsbestuur en als ouderling zitting hadden in de kerkenraad en hoefde het stadsbestuur weinig kritiek te verwachten op het stedelijk beleid. Hoewel sommige predikanten zich hierdoor niet lieten weerhouden om hun afkeuring kenbaar te maken.¹¹⁵ Tijdens bijeenkomsten van de gewestelijke synoden waren commissarissen*, afgevaardigden van de overheid, aanwezig. Dit was in principe ook mogelijk bij vergaderingen van de classes en de kerkenraden, maar gebeurde in de praktijk zelden. Doordat leden van het stadsbestuur vaak ook ouderling waren, was ener-

¹¹¹ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 397.

¹¹² Selderhuis, *Handboek*, p. 411; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 83 e.v.; Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 143; Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 397, 400.

¹¹³ Israel, *The Dutch Republic*, p. 369; Selderhuis, *Handboek*, p. 340, 413.

¹¹⁴ Selderhuis, *Handboek*, p. 340.

¹¹⁵ Selderhuis, *Handboek*, p. 564; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 27; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 220.

zijds controle vanuit de overheid al aanwezig, anderzijds kon de kerk ook gebruik maken van deze korte lijnen.¹¹⁶

Omdat het stadsbestuur vaak ook eigenaar van de kerkgebouwen was, werd de instandhouding van de publieke kerk voor een groot deel uit publieke middelen betaald, wat betekende dat ook niet-gereformeerden meebetaalden aan het onderhoud van het gereformeerde kerkgebouw.¹¹⁷ De positie van de gereformeerde kerk als publieke kerk werd ook versterkt doordat alleen gereformeerden gebruik konden maken van gebouwen die de uitstraling van een kerkgebouw hadden, waardoor, naast eventueel het stadhuis, alleen de gereformeerde kerk zich leende als een plek waar de lokale gemeenschap zich kon presenteren.¹¹⁸

De invloed van de overheid was zichtbaar in het kerkgebouw: wapenschilden werden afgebeeld op tekstborden, ramen en het orgel, objecten die vaak (mede) gefinancierd waren door het stadsbestuur of andere instituties, zoals gilden, of vooraanstaande families.¹¹⁹ In veel kerken zijn nog steeds herenbanken aanwezig, in stadskerken voor het stadsbestuur en andere stedelijke notabelen, in dorpskerken voor de lokale adel. In sommige gevallen zijn de herenbanken, zoals in de Martinikerk en de Nieuwe kerk in Groningen hoger dan de preekstoel, waardoor de verhoudingen werden benadrukt.¹²⁰ Daarnaast werden gedenktekenen aangebracht in de kerk, waardoor de plaatselijke geschiedenis zichtbaar werd. Een zodanig gebruik van het kerkgebouw als een pronkkamer en gedenkplaats zal in het volgende hoofdstuk nader besproken worden.

In principe bemoeiden de autoriteiten zich niet met theologische kwesties, tenzij conflicten escaleerden, wat niet ongebruikelijk was in de 17^e eeuw.¹²¹ Op dat soort momenten werd de verwevenheid van godsdienst en politiek goed zichtbaar, zoals tijdens de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten. De remonstranten waren, in tegenstelling tot de contraremonstranten, van mening dat door de keuze voor het geloof mensen zelf bij konden dragen aan hun uitverkiezing en benadrukten de persoonlijke verantwoordelijkheid.¹²² Bovendien kenden zij het hoogste gezag in kerkelijke zaken toe aan de overheid, waar-

¹¹⁶ Selderhuis, *Handboek*, p. 340, 349, 413.

¹¹⁷ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, p. 89.

¹¹⁸ Israel, *The Dutch Republic*, p. 639; Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 141.

¹¹⁹ Selderhuis, *Handboek*, p. 437; Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 279, 295-298.

¹²⁰ Evert Westra, *Kerk voor Jan Rap en zijn maat, geschiedenis van de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen binnen het geheel van de hervormde kerk en de samenleving*, Groningen, 1983, p. 32-33.

¹²¹ Frijhoff, *1650*, p. 356; Selderhuis, *Handboek*, p. 525-526.

¹²² Van den Akker, *Wegen*, p. 201-202.

door de remonstranten in eerste instantie gesteund werden door de overheid.¹²³ Maurits steunde echter de zijde van de contraremonstranten en na de staatsgreep in 1618, werd het de remonstranten tijdens de Synode van Dordt in 1618-1619 verboden hun geloof in het openbaar te belijden, waardoor zij vanaf dat moment beschouwd werden als dissenters.¹²⁴ Dit had echter ook politieke consequenties, omdat remonstranten die publieke functies bekleedden af moesten treden en de hoogste publieke functies in handen kwamen van orthodoxe calvinisten.¹²⁵

De machtsbalans tussen de kerk en de overheid werd in de praktijk bepaald door de plaatselijke situatie die vroeg om een specifieke benadering van confessionele verschillen om zo de religieuze en sociale vrede te bewaren.¹²⁶ Net zoals de sacrale en profane sfeer tegengesteld en tegelijk aanvullend zijn, vormden kerk en staat een twee-eenheid waarbinnen elk zijn eigen verantwoordelijkheden had, tegelijk was er ook sprake van een gedeelde verantwoordelijkheid en soms tegengestelde belangen. De overheid beschermde de status van de publieke kerk en omdat de kerk de belangrijkste normatieve instelling in de samenleving was, hadden de autoriteiten belang bij een goed georganiseerde kerkelijke organisatie.¹²⁷

2.3 Ontstaan van een scheiding tussen Kerk en Staat

In de Nederlandse Republiek deed zich de unieke situatie voor dat de Republiek geen staatskerk kende en dat verschillende confessies in relatieve openheid beleden konden worden. Tegelijkertijd was de Nederlandse Republiek een vroegmoderne confessionele staat als iedere andere staat met een publieke kerk, met een dominerende geestelijkheid; een staat die bepaalde confessies beschermde en een religieus taalgebruik dat uitging van religieuze uniformiteit.¹²⁸ Joris van Eijnatten beschrijft in zijn studie *Liberty and Concord* hoe pas in de 18^e eeuw tolerantie en pluralisme als nastrevenswaardige idealen bestempeld werden. In de loop van de 18^e eeuw ontstond een ander beeld van wat religie zou moeten zijn en groeide de kritiek op de aard en legitimiteit van de positie van een dominante

¹²³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 298-300; Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 410.

¹²⁴ Selderhuis, *Handboek*, p. 339; Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 410.

¹²⁵ Israel, *The Dutch Republic*, p. 455, 465; Selderhuis, *Handboek*, p. 471-472.

¹²⁶ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 4.

¹²⁷ Frijhoff, *1650*, p. 174; Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 2-4.

¹²⁸ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 4.

kerk. Ook de biddagen werden steeds meer beschouwd als een vorm van religieuze dwang.¹²⁹

Van Eijnatten onderscheidt een aantal ontwikkelingen die in dit kader van belang zijn. Allereerst ontstond na 1760 het ideaal van innerlijke beschaving. Door middel van educatie van het gewone volk hoopten Verlichtingsdenkers, die zich onder andere verenigden in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784), dat onkunde en vooroordelen af zouden nemen, wat zou leiden tot morele verbetering van de bevolking. Religie werd niet meer gelokaliseerd in een geïnstitutionaliseerde hiërarchie, maar in het innerlijk van het individu, waardoor het belang van de gevestigde kerken afnam.¹³⁰ Deze ontwikkelingen waren ook zichtbaar op het gebied van religie, zoals in de piëtistische kringen, waar nadruk op de persoonlijke geloofsbeleving werd gelegd, en in een verschuivende aandacht van hervorming van de samenleving naar hervorming van de kerkelijke gemeenschap.¹³¹

Daarnaast ontwikkelde zich het idee van een publieke sfeer, waar op een beschaafde manier het publieke debat gevoerd kon worden. Ten slotte waren de verschillende gewesten langzamerhand meer naar elkaar toe gegroeid. In de periode 1747-1749 kregen alle gewesten dezelfde stadhouder met verre gaande bevoegdheden.¹³² De eenheid hoefde daardoor niet geworteld te zijn in religie, maar kon bestaan op basis van 'nationale eenheid'. Volgens Van Eijnatten was de confessionele publieke sfeer al opgehouden te bestaan voordat de scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd in 1796.¹³³ Tegelijkertijd groeide de behoefte aan meer politieke invloed onder de brede burgerij. Deze patriotten verzetten zich in de periode 1780-1787 tegen de heersende elite en vonden dat de stadhouder minder macht moest krijgen. Daarnaast pleitten zij voor gekozen bestuurders die verantwoording schuldig waren aan de bevolking. Patriotten waren vooral te vinden onder dissenters die geen publieke functies konden bekleden.¹³⁴

De scheiding van kerk en staat betekende ook de gelijkberechting van alle godsdiensten. Doopsgezinden en vooral katholieken waren in het dagelijks leven

¹²⁹ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 7-8, 143; Israel, *The Dutch Republic*, p. 1038.

¹³⁰ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 9-10, 484; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 75; Selderhuis, *Handboek*, p. 512-513, 525.

¹³¹ Selderhuis, *Handboek*, p. 525-526.

¹³² Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 399.

¹³³ Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, p. 9-10, 484.

¹³⁴ Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 384-389, 400.

ten tijde van de Republiek voortdurend achtergesteld, doordat het voor hen praktisch onmogelijk was om een kerk te bouwen. Publieke functies waren nauwelijks toegankelijk en de armenzorg voor katholieken was beperkt.¹³⁵ Daarnaast moesten katholieken belasting betalen om missen te kunnen houden en priesters moesten toegangsgeld betalen om een stad of regio in te gaan. De kritiek op de ondergeschikte positie van katholieken groeide in de tweede helft van de 18^e eeuw en in 1796 werd de katholieke kerk officieel erkend.¹³⁶

De ontwikkelingen kwamen in een stroomversnelling toen Napoleon in 1794 de Nederlanden binnenviel en stadhouder Willem V naar Engeland vluchtte. Dit betekende het einde voor de Nederlandse Republiek en de Bataafse Republiek werd uitgeroepen. In de nieuwe staat werden ook de Generaliteitslanden erkend als volwaardige provincies.¹³⁷ In 1796 werd de scheiding van kerk en staat ingesteld en ontstond gelijkberechting van alle confessies. De gereformeerde kerk functioneerde niet meer als publieke kerk, wat als gevolg had dat zij zelf verantwoordelijk werd voor het onderhoud van de kerkgebouwen. Daarnaast zouden verschillende functies, zoals de burgerlijke stand en de 'sociale zorg', die in de 17^e en 18^e eeuw door de publieke kerk waren verzorgd, in de loop van de 19^e eeuw meer en meer overgenomen worden door de overheid en de burgerlijke gemeente. In de volgende paragraaf zullen we de organisatie van de publieke kerk nader bestuderen.

3. De gereformeerde kerk en het kerkelijk bedrijf

In en om het kerkgebouw, zeker in de steden, was het een drukte van belang: mensen kwamen niet alleen naar het kerkgebouw voor een kerkdienst of om rond te wandelen, maar ook om allerlei zaken te regelen, zoals een huwelijk of een begrafenis. Maar het kerkgebouw herbergde, zoals we in hoofdstuk 3 zullen zien, nog meer voorzieningen. Dit alles bracht met zich mee dat het kerkgebouw functioneerde als een bedrijf met personeel, dat verantwoordelijk was voor onderhoud, beheer en het aanbieden van voorzieningen. In het vervolg van deze

¹³⁵ Selderhuis, *Handboek*, p. 568.

¹³⁶ Selderhuis, *Handboek*, p. 507, 567; Van Eijnatten, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 250-258.

¹³⁷ Selderhuis, *Handboek*, p. 571.

paragraaf zullen we bespreken wie werkzaam waren in en rond het kerkgebouw. Allereerst enkele opmerkingen over de kerkelijke organisatie.

We hebben gezien dat de organisatiestructuur van de gereformeerde kerk is ontstaan vanuit de vluchtelingengemeenten. In 1568 was tijdens een bijeenkomst van afgevaardigden van verschillende vluchtelingengemeenten in de Duitse stad Wesel een kerkorde opgesteld, evenals een classicale indeling. Een aantal gemeenten in een bepaalde regio vormde samen een classis*, die toezicht hield op handhaving van de kerkelijke tucht en zuivere leer, daarnaast onderzocht de classis of gemeenten hun armen behoorlijk verzorgden en scholen in stand hielden.¹³⁸ Alle classes in een gewest kwamen samen in de particuliere synoden. Deze particuliere synoden vielen onder de nationale synode, die in de eerste decennia van het bestaan van de gereformeerde kerk incidenteel bijeenkwam.¹³⁹ In 1581 werd tijdens de nationale synode in Dordt besloten dat predikanten, professoren, ouderlingen, diakenen en onderwijzers de Confessio Belgica moesten ondertekenen.¹⁴⁰ Zo werd geprobeerd de eenheid binnen de kerk te vergroten.¹⁴¹

Een kerkelijke gemeente werd bestuurd door een kerkenraad, die werd gevormd door predikant en ouderlingen. In kleinere gemeenten maakten diakenen ook deel uit van de kerkenraad.¹⁴² De diakenen waren verantwoordelijk voor de armenzorg, een onderwerp waar we later nog op terug zullen komen. De ouderlingen zagen er samen met de predikant op toe dat door middel van handhaving van de kerkelijke tucht de zuiverheid van de avondmaalsgemeente bewaard bleef. Wanneer een lidmaat een zonde had begaan, zoals openbare dronkenschap, overspel of toneelbezoek, dan werd deze door de ouderling of predikant vermaand. Wanneer de vermaningen in de wind werden geslagen, moest de persoon in kwestie voor de kerkenraad verschijnen. Was een lidmaat niet bereid om zijn leven te beteren, dan kon hij of zij van het avondmaal geweerd worden totdat een openbare schuldbelijdenis en verzoening had plaatsgevonden.¹⁴³

De kerkenraad was niet verantwoordelijk voor het onderhoud en beheer van het kerkgebouw en het kerkhof; dit was een taak van de lokale overheid. De gereformeerde kerk had slechts gebruiksrecht van het kerkgebouw voor kerkdien-

¹³⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 5.

¹³⁹ Selderhuis, *Handboek*, p. 312-314.

¹⁴⁰ Selderhuis, *Handboek*, p. 337.

¹⁴¹ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 290.

¹⁴² Van Ginkel, *De ouderling*, p. 199-201.

¹⁴³ Van Ginkel, *De ouderling*, p. 218-220; Herman Roodenburg, *Onder censuur, De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700*, Hilversum, 1990, p. 14.

sten, voor de rest stond het kerkgebouw ter beschikking aan het stadsbestuur.¹⁴⁴ Het stadsbestuur wenste bovendien de nodige invloed op de gang van zaken rondom het kerkelijk leven te houden.¹⁴⁵ Het stadsbestuur van Groningen diende op de hoogte te zijn van tijd en plaats van kerkdiensten en de viering van het avondmaal.¹⁴⁶ Maar belangrijker was de stem die het stadsbestuur en de adel hadden in de aanstelling van kerkelijke functionarissen.¹⁴⁷

In dorpen die niet onder het bestuur van een stad vielen, was het de adel die de dienst uitmaakte - ook in de kerk, door middel van het collatierecht*. Dit recht bracht onder andere de bevoegdheid met zich mee om kerkelijke functionarissen aan te stellen. Collatoren waren de rechtsopvolgers van degenen die ooit de plaatselijke kerk hadden gesticht en door middel van schenkingen hadden bijgedragen aan het onderhoud van de kerk. Het collatierecht was vaak in handen van eigenerfden* en edelen. In de loop van de 17e eeuw kwamen de collatierechten in het noorden en oosten van het land vrijwel volledig in handen van de adel.¹⁴⁸

Had één familie de meerderheid van de stemmen dan spreken we van *primarius collator*. In sommige gevallen waren de collatierechten in handen van één persoon of familie, de *unicus collator*. Borgheren hadden vaak een gebied met verschillende dorpen onder zich en daarmee ook de verantwoordelijkheid voor verschillende kerken.¹⁴⁹ Omdat de *unicus collator* het kerkgebouw in de praktijk als zijn privé eigendom kon beschouwen, is het ook niet verrassend dat de collatierechten handelsgoed waren.¹⁵⁰ Mello Alberda was vanaf 1668 collator en kerkvoogd van Uithuizen. Hoewel een college van kerkmeesters doorgaans uit 2 of 3 personen bestond, is het mogelijk dat Alberda tot 1681 lange tijd als enige in functie was.¹⁵¹ Collatoren beheerden vaak ook de kerkkas en financierden hieruit

¹⁴⁴ Huygens, *Gebruyck*, p. 5.

¹⁴⁵ Selderhuis, *Handboek*, p. 340.

¹⁴⁶ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 43-44.

¹⁴⁷ Gary Schwartz, Loekie Schwartz (vert.), *Pieter Saenredam, de schilder in zijn tijd*, Maarssen, 1989, p. 136.

¹⁴⁸ Hidde Feenstra, 'De herenbank in historisch perspectief', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, 2007, p. 41-44, 53, aldaar p. 44.

¹⁴⁹ Klaas Pieterman, 'De kerk van Niekerk (De Marne) en de Zilvervloot, Een bijzonder opschrift', in: *GK*, jaargang 27, nr. 3, 2010, p. 65-66, aldaar p. 65.

¹⁵⁰ Hidde Feenstra, 'Kerk en borg in de Ommelanden, van kerspelkerk tot Menkema's 'hof kapel'', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, 2010, p. 106-110, aldaar p. 108.

¹⁵¹ Hidde Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel, collatoren, kerkvoogden en dorpsjonkers in Uithuizen', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland, Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen, 2004, p. 151-170, aldaar p. 160.

of uit eigen middelen veranderingen in het kerkinterieur, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.¹⁵²

Binnen de kerkelijke organisatie representeerden de kerkmeesters de overheid en zij waren hieraan verantwoording schuldig.¹⁵³ Kerkmeesters waren vaak afkomstig uit de kringen van magistraten en collatoren.¹⁵⁴ De kerkmeesters hadden nauwelijks bemoeienis met godsdienstige zaken. Het wereldlijke aspect van het kerkmeesterschap blijkt ook uit het feit dat het tot ver in de 17^e eeuw niet ongebruikelijk was dat kerkmeesters katholiek waren.¹⁵⁵ Tijdens de synode van 1609 werd erkend dat collatoren en kerkmeesters niet gedwongen konden worden lid te worden van de gereformeerde kerk. Voor kosters en schoolmeesters werd hier meer belang aan gehecht.¹⁵⁶ In 1679 besloten de staten van Stad en Lande echter dat 'paapsgezinde' collatoren die niet de gereformeerde confessie aflegden, geen gebruik meer mochten maken van het recht om predikanten en schoolmeesters te benoemen.¹⁵⁷

De functie van kerkmeester bestond al in de middeleeuwen en in die tijd waren kerkmeesters vaak ook de politieke en rechterlijke vertegenwoordigers van het kerspel*.¹⁵⁸ In Utrecht moesten de kerkmeesters eventuele tekorten uit eigen middelen compenseren, wat betekende dat zij enigszins vermogend dienden te zijn.¹⁵⁹ Na de Reformatie bleven de taken wat betreft het beheer en bestuur van kerkelijke goederen vrijwel ongewijzigd.¹⁶⁰ In een ordonnantie uit 1787 voor de kerspelen die onder het bestuur van de stad Groningen vielen, werd de taak van kerkvoogden als volgt omschreven:

De Kerkvoogden zullen goede opzicht houden / op de Kerck en Klokkentooen, Pastorie / Kosterie / en Scholen / deselve van tijt tot tijt moeten visiteren, en tijdig de nodige reparatien daar aan laten doen / zonder het zelve zodanig te laten vervallen

¹⁵² Hidde Feenstra, 'Kerk en borg', p. 109; J.E.A. Kroesen, 'Eretempels voor de adel. De manifestatie van de Ommelander adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)' in: *Virtus, bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis*, Zwolle, nr. 14, 2007, p. 76-98, aldaar p. 83.

¹⁵³ Johannes van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden, orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Utrecht, 1988, p. 87.

¹⁵⁴ Regnerus Steensma, 'De herenbank: kenmerkend onderdeel van het Groninger kerkinterieur', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, april 2007, p. 33-40, aldaar p. 34.

¹⁵⁵ Frijhoff, 1650, p. 355; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 320.

¹⁵⁶ Van Gelderen, *Classicale Acta*, o.a. p. 5, 13, 16, 20, 47, 67-68.

¹⁵⁷ Van de 17 collatoren in de Ommelanden die tussen 1648 en 1655 genoemd worden, waren er twee Rooms-katholiek en ten minste drie zeker niet uitgesproken gereformeerd (Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 158-160).

¹⁵⁸ Feenstra, 'De herenbank', p. 44; Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 151.

¹⁵⁹ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 377.

¹⁶⁰ J.N. de Boer (red.), *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Haarlem, 1985, p. 59 e.v.

/ dat niet dan met groter kosten kan worden hersteld / en by deeze visitatien geen vertering ten laste van het Kerspel mogen doen.

'Goede opzigt houden' had onder andere betrekking op het betalen van de salarissen en toezicht houden op het kerkelijk personeel, zoals schoolmeester, voorzanger en politiemeester of hondenslager*, die de orde in de kerk moest bewaren.¹⁶¹ In het gewest Groningen was het schouwen van 'kerkenvonders, paden, ommetreden en dyken' ook een taak van de kerkmeesters.¹⁶²

Wanneer er zich grote herstelwerkzaamheden aandienden, werden de kerkvoogden geacht advies in te winnen van een deskundige en te overleggen met het kerspel. Daarnaast dienden de kerkvoogden toezicht te houden op de werkzaamheden.¹⁶³ De rekeningen van de kerkvoogdij van Oosterbeek geven inzicht in de aard van de herstelwerkzaamheden, die varieerden van reparatie van het klokkentouw tot vervanging van dakpannen en ramen.¹⁶⁴ Diverse werklieden, zoals de ramenzetter en de loodgieter, waren regelmatig in de kerk te vinden.

In het 'kerkelijk bedrijf' moesten verschillende taken uitgevoerd worden. In sommige dorpskerken kwamen de taken van koster, voorzanger, organist en schoolmeester voor rekening van één persoon. Dit in tegenstelling tot de grotere stadskerken waar een groep van kerkbewaarders, doodgravers, stoelen- en stovenzetsters, schoonmakers en kerkvegers onder verantwoordelijkheid van de koster het kerkgebouw onderhield, de orde handhaafde en ervoor zorgde dat alles op tijd geregeld werd.¹⁶⁵ Per stad en per kerk verschilde het aantal personeelsleden en hun specifieke taakomschrijving. We zullen in het vervolg verschillende personeelsleden nog regelmatig tegenkomen.

De koster was belast met de zorg voor het kerkgebouw en voor de orde tijdens de dienst; hij vormde de schakel tussen kerkbestuur en kerkpersoneel. De aanwezigheid van de koster werd in Haarlem zozeer van belang geacht dat hij zonder toestemming van de kerkmeesters niet buiten de stad mocht slapen en,

¹⁶¹ Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 163; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 111.

¹⁶² Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 153; *Ordonnantie Wegens de Buir- en Dyk-Richters, en ordre op de schouwinge van wegen, Dyken en Voetpaden*, Groningen, 12 februari 1735.

¹⁶³ Artikel VI, VII, XI in: *Ordonnantie op de beheringe der kerkegoederen enz. voor de kerkvoogden in de respectieve kerspelen der heerlykheid Wedde, en Westerwoldingeland, Bellingewolde, en Blyham, cum annexis*, Groningen, 1787.

¹⁶⁴ H.J. Leloux, C. Meijer, *Het kasboek van de kerkmeesters van Oosterbeek van ca 1600-1650, inleiding en tekstuitgave*, Renkum, 1990.

¹⁶⁵ In *Ordre en Reglement voor de Suppoosten van de Grootte Kerk, ter weeringe van de Insolentien, Onstichtelyke Actien en alle Onbehoorlykheden, zo onder als buyten den H. Godsdienst*, 1717, wordt precies beschreven wie zich tijdens de predicatie waar in de Grote Kerk van Haarlem bevindt, wanneer de deuren opengaan en wie voor welke deur verantwoordelijk is (De Boer, *De Bavo te boek*, p. 125-126).

wanneer deze situatie zich voordeed, diende hij voor een betrouwbare plaatsvervanger te zorgen.¹⁶⁶

In een stadskerk als de Bavokerk in Haarlem had de koster een dagtaak aan alle werkzaamheden. Allereerst had hij een administratieve functie: hij incasseerde het stoelen- en bankengeld, de huurpenningen en het grafgeld. Dagelijks hield hij de boeken bij en bewaakte de nog onbetaalde posten.¹⁶⁷ In Groningen beheerde de koster daarnaast ook de doopcedullen en was hij verantwoordelijk voor de administratie rondom begrafenissen en huwelijken.¹⁶⁸ Bij huwelijks- en doopplechtigheden leidde hij de voorbereidingen. Wat in Groningen onder andere betekende dat de koster degene was die de mensen op de gastenlijst voor een bruiloft uitnodigde: 'Niemand geen Coster zijnde / sal ter Bruyloft mogen laden ofte nodigen op de verbeurte van vijf-en-twintich gulden'.¹⁶⁹ Daarnaast verrichtte de koster bodediensten bij kerkelijke vergaderingen.¹⁷⁰

We zien dat het kerkgebouw voor een groot aantal mensen in het dagelijks leven niet in de eerste plaats een godshuis was, maar hun werkplek. Die werkzaamheden beperkten zich niet tot godsdienstige aangelegenheden. Het valt op dat de kerk verantwoordelijk was voor verschillende zaken die tegenwoordig onder verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeente vallen, zoals de burgerlijke stand en toezicht op 'openbare werken'. Hieruit blijkt duidelijk het publieke karakter van de kerkelijke organisatie en het kerkgebouw in de Nederlandse Republiek.

¹⁶⁶ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 126.

¹⁶⁷ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 126; M.J. van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk, geschiedenis van een dorpskerk*, Rijswijk, 1988, p. 34-35; Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 156-157.

¹⁶⁸ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 156-157.

¹⁶⁹ *Ordonnantie op de I. Kindel-bieren, II. Lovel-bieren, III Gasteryen ende donatien, IV Kerc-ganck van getroude persoenen*, Groningen, 1627.

¹⁷⁰ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 126.

Hoofdstuk 2

Het protestantse kerkinterieur, spiegel van de maatschappij

Introductie

Vraag een willekeurige voorbijganger om in een paar woorden een protestantse kerk te omschrijven en hij zal woorden gebruiken als leeg, kaal en wit.¹⁷¹ Voor veel mensen vormt het schilderij van Pieter Saenredam van de Sint-Odolphuskerk in Assendelft (1649), dat in veel middelbare schoolboeken te vinden is, het archetypische beeld van een protestantse kerk (afb. 5).¹⁷² Dit beeld blijkt ook onder historici soms te overheersen. In een studie van Jan Dambruyne naar sociale representatie in het kerkgebouw in de periode 1500-1800 wordt de situatie in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden met elkaar vergeleken. Hij stelt onder andere dat waar de contra reformatie in het zuiden mogelijkheden bood aan gilden om zich te presenteren in het kerkgebouw, dit door het calvinisme in de Republiek sterk werd tegengewerkt.¹⁷³ Zoals we nog zullen zien konden gilden en andere organisaties zich op diverse manieren in het kerkgebouw presenteren, vaak op verzoek van de plaatselijke overheid en schijnbaar zonder dat de kerk onoverkomelijke bezwaren hiertegen had.

Hoewel in de tweede helft van de 16^e eeuw kerken in de Nederlandse Republiek ontdaan waren van katholieke elementen, betekende dit niet dat de kerken leeg achterbleven. Onderdelen van het interieur die niet direct met de katholieke misviering te maken hadden, zoals banken en preekstoel, maar ook het koorhek, bleven aanwezig. Waar altaren waren verwijderd, werden herenbanken, grafmonumenten, tekstborden en tekstschilderingen met Bijbelteksten geplaatst.

¹⁷¹ Sterker nog, op de site <http://www.dordtsekaart.nl/geschiedenisblad10.html> (bezocht 12 november 2011) kan bij een tekening van het barokke interieur van de Grote Kerk in Dordrecht uit het midden van de 18^e eeuw (zie afb. 21) het volgende commentaar gevonden worden: 'Wat opvalt is dat de ruimte in die tijd toch nog een vrij katholieke uitstraling had. Kijk maar naar de rijke versieringen aan de muur en het levendige tafereel in het gebouw.' Terwijl het hier toch echt om een typisch protestants kerkinterieur gaat. Blijkbaar kan een rijkversierd gebouw niet protestants zijn.

¹⁷² Steffen Keuning (red), *De Bespiegeling, Culturele en kunstzinnige vorming 2 voor het VWO*, Houten, 2001, p. 88.

¹⁷³ Jan Dambruyne, 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800', in: Maarten Prak (ed.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries, Work, Power, and Representation*, Ashgate, 2006, p. 194-223, aldaar p. 219.

In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, was het niet zo dat figuratieve voorstellingen volledig uit het protestantse kerkinterieur waren verdwenen (afb. 6).¹⁷⁴ Zoals we nog zullen zien bleven bijvoorbeeld de middeleeuwse ramen in de St. Janskerk in Gouda bewaard. Het is echter wel zo dat de functie van voorstellingen veranderde. Het Woord kwam centraal te staan en het beeld werd meer illustratief. Veelzeggend is de uitspraak van de synode van Rotterdam in 1581 dat 'het prijselijck is dat men den kercken becleedet met heerlijcke sententiën uut der heyligen schrift'.¹⁷⁵ Deze Bijbelspreuken werden omlijst met architectonische, florale of figuratieve elementen. Ook konden ramen, preekstoelen, orgels en herenbanken worden versierd met stads- of familiewapens en figuratieve voorstellingen, ontleend aan de geschiedenis, mythologie en de Bijbel. In de loop van de 17^e eeuw nam het snijwerk steeds uitbundiger vormen aan met vaak heraldische, allegorische en symbolische voorstellingen.¹⁷⁶

Aangezien het kerkinterieur te beschouwen is als een resultante van uiteenlopende activiteiten, zal ik in dit hoofdstuk onderzoeken hoe het kerkgebouw gebruikt werd als een plaats waar het stadsbestuur, de adel en andere personen zich konden presenteren met tal van objecten waarop familie- en stadswapens waren afgebeeld. Op deze manier, soms nog benadrukt door een inscriptie, werd het verhaal van de lokale gemeenschap verteld. Het kerkgebouw ontwikkelde zich tot *lieu de mémoire* waar door middel van graf- en gedenktekens het verleden herdacht werd. Daarnaast functioneerde de kerk sinds de 14e eeuw als 'pronkkamer' voor de lokale elite, een functie die zich in de loop van de 17e en 18e eeuw verder zou ontwikkelen.¹⁷⁷

Een en ander kan geïllustreerd worden aan de hand van het bezoek dat Aernout van Buchel (1565-1641) in 1617 samen met zijn familie aan de stad Groningen en de Martinikerk bracht. In zijn dagboek beschrijft Van Buchel het graf van Hille Ripperda, vrouw van Reinder Alberda, overleden op 17 september 1610, waarvan hij het opschrift noteert en het wapen overtekent. Daarnaast heeft hij de grafinscriptie opgeschreven van burgemeester Albert Jarges, die was

¹⁷⁴ Regnerus Steensma, *De geschiedenis van kerkbouw en kerkgebruik*, Groningen, 1984, p. 99; Van Sigchem, 'Een goed regiment', p. 15.

¹⁷⁵ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 131.

¹⁷⁶ Kees van der Ploeg, 'Preekstoelen, tussen pronkzucht en deugdzaamheid', in: Justin E.A. Kroesen, Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat, Kerken van 1000-1800*, Groningen, 2008, p. 103-113, aldaar p. 105.

¹⁷⁷ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 416.

overleden op 4 november 1615.¹⁷⁸ Ten slotte noemt hij een Latijnse inscriptie aangebracht op de zuidmuur van de Martinikerk, die herinnerde aan de gebeurtenissen in augustus 1596.

In augustus 1596, toen reeds twee jaar de religie en de staatsvorm in deze stad hervormd waren, zijn de muren van deze kerk met de gewelven en de pilaren, die met vuiligheid besmeurd waren, witgekalkt op de manier zoals men nu ziet, en weer in hun oude luister hersteld.¹⁷⁹

Hoewel het enigszins onduidelijk is wat precies met 'vuiligheid' bedoeld wordt, ligt het voor de hand om te denken aan schilderingen die overgeschilderd zijn. Blijkbaar was het stadsbestuur ervan overtuigd dat het kerkgebouw in het verleden witte muren had gehad.¹⁸⁰ De tekst was echter vooral een uiting van kritiek op de katholieke kerk, daarnaast werd de lezer herinnerd aan een historische gebeurtenis, namelijk de Reductie van Groningen.

Verder bevond zich in de kerk een raam dat door het stadsbestuur was geschonken in 1597, volgens het opschrift als een uiting van eerbied aan God:

Voor de ene en drievuldige God, voor zijn dienaar Christus, voor de Godmens en de religie, hebben de burgemeesters en de raad van Groningen, die in het jaar van de maagdelijke geboorte 1597 de stad bestuurden, dit raam geplaatst.¹⁸¹

Zoals we nog zullen zien was het heel gebruikelijk dat geïnteresseerde kerkbezoekers opschriften van graven, monumenten en gedenksteden noteerden (afb. 7-8). In het geval van Van Buchel zal dit zijn voortgekomen uit zijn interesse voor genealogie en heraldiek.¹⁸² Andere mensen namen de inscripties wellicht over als een aandenken, zoals reizigers nu foto's maken in kerken.¹⁸³

Het is niet mogelijk om binnen dit kader alle aspecten van het protestantse kerkinterieur te beschrijven. Daarom zal ik mij beperken tot die elementen die in

¹⁷⁸ Aernout van Buchel, *Monumenta quaedam sepulcralia et publica*, Kees Smit (transcriptie en vertaling), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta-quaedam>, 2009, Fol. 21v -22 r.

¹⁷⁹ Van Buchel, *Monumenta quaedam*, Fol. 22 r. uit het Latijn vertaald.

¹⁸⁰ Figuratieve schilderingen op kerkmuren en gewelven kwamen op in de 14e eeuw, gedurende de Romano-gotiek werden muren gewit en vervolgens overschilderd met een baksteenpatroon, zoals in de kerk van Zeerijp te zien is. (Kees van der Ploeg, 'Betoverende baksteenvarianties, laatromaanse architectuur', in: Kroesen, *De Groninger cultuurschat*, p. 8-45, aldaar p. 37-43).

¹⁸¹ Jan L. de Jong, 'Een zomers bezoekje aan de Martinikerk in 1617', in: *Miniatuur*, jaargang 14, nr. 3, november 2010, p. 6.

¹⁸² <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/>, bezocht 12 november 2011.

¹⁸³ C.D. van Strien, D. de Vries, *Touring the Low Countries, accounts of British travellers, 1660-1720*, Amsterdam, 1998.

dit kader relevant zijn. Daarnaast is een doel van dit hoofdstuk om de achtergrond te schetsen waartegen de activiteiten die we in de volgende hoofdstukken tegen zullen komen, zich afspeelden. Voordat ik verschillende onderdelen van het kerkinterieur de revue laat passeren, bespreek ik het veelvoorkomende gebruik om schenkingen aan de kerk en het kerkgebouw te doen.

1. Schenkingen

In de Nederlandse Republiek was er waarschijnlijk geen enkele kerk waar niet een groot deel van het interieur was geschonken.¹⁸⁴ Een fenomeen dat teruggaat op de tijd voor de Reformatie, toen niet alleen legaten en sommen geld aan de kerk geschonken werden, maar ook liturgische of decoratieve objecten, zoals gewelfschotels (afb. 9).¹⁸⁵ Donateurs konden verschillende motieven hebben voor hun schenkingen. Wij zijn vaak geneigd deze motieven met enige scepsis te bezien en vragen ons af of onze voorouders niet onder het mom van vroomheid vooral ter ere van zichzelf een altaar stichtten, een monument oprichtten of een andere schenking deden.¹⁸⁶ Frijhoff stelt echter dat een schenking uit status-overweging, religieuze bewogenheid zeker niet hoeft uit te sluiten.¹⁸⁷

Waarschijnlijk lag een combinatie van verschillende factoren ten grondslag aan de schenkingen. In elk geval was een schenking, hetzij anoniem in de collectezak, hetzij onderscheiden door een familiewapen, een teken van betrokkenheid van gelovigen bij de kerk en de gemeenschap.¹⁸⁸ De laatste vorm van donatie kon vergezeld gaan van de expliciete wens God te eren en bij te dragen aan de uitstraling van het kerkgebouw, zoals een schenkingsakte uit 1495 vermeldt: 'begerende van huer lieden goeden te disponeren ter eeren Gods ende tot vermeerdering ende chiricheyt (sier) der godlicke diensten ende huerlieder salicheyt'.¹⁸⁹ Dit citaat verwijst ook naar het zielenheil (heurlieder salicheyt). In de middeleeuwen leefde het idee dat door middel van het doen van goede werken, zoals geschenken geven aan de kerk, mensen na hun dood minder lang in het Vagevuur hoef-

¹⁸⁴ Mochikzuki, *The Netherlandish Image*, p. 206.

¹⁸⁵ O.D.J. Roemeling, 'Familiewapens op gewelfschotels, muurschilderingen en grafzerken in de Martinkerkerk', in: Gerard van Halsema, J.M.M. Hermans, F.R.J. Knetsch, (red), *Geloven in Groningen, capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen, 1990, p. 110-118, aldaar p. 111-112.

¹⁸⁶ Steensma, *De geschiedenis*, p. 131.

¹⁸⁷ Willem Frijhof, 'Scheepsmodellen in kerken, kanttekeningen vanuit een semiotische benadering', in: *Volkskundig bulletin*, 14, nr. 2, oktober 1988, p. 201-218, p. 213.

¹⁸⁸ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 222-223.

¹⁸⁹ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 145.

den te verblijven. Daarom stichtten rijke families ook altaren in aparte kapellen of bij pilaren met een fonds waaruit een priester regelmatig missen opdroeg voor het zielenheil van overleden familieleden. Iets vergelijkbaars gebeurde bij gildealtaren, waar gildeleden samenkwamen om missen te lezen, maar ook om de deken* te kiezen en samen te eten.¹⁹⁰

Bogaers stelt echter de vraag of het zielenheil wel zo'n allesbepalende rol speelde in het dagelijks leven als veelal gedacht wordt. Volgens haar was het verlangen om zich te onderscheiden binnen de lokale gemeenschap en gememo-reerd te worden door toekomstige generaties van groter belang. Het ging dan niet zozeer om het zielenheil, maar meer om zaken als gemeenschap, memoria, zelfrepresentatie, respectabiliteit en distinctie. Bogaers beschrijft hoe in de late middeleeuwen een proces van elitisering in gang werd gezet, dat ook binnen de kerkmuren zichtbaar werd in privékapellen, privéaltaren en privézerken. Het kerkgebouw werd zo het 'schouwtoneel' van de hogere burgerij.¹⁹¹

Deze cultuur die steeds meer op materiële manifestatie gericht was, zette zich in versterkte mate door na de Reformatie.¹⁹² Er konden weliswaar geen altaren meer gesticht worden, maar nog steeds werden door bestuurlijke organisaties, gilden, vooraanstaande families en andere personen die zich betrokken voelden bij de kerk en het kerkgebouw schenkingen gedaan. Het kon gaan om schenkingen aan de gemeenschap, zoals kandelaars, klokken, een orgel, preekstoel of vaatwerk ten behoeve van het avondmaal. Dergelijke schenkingen werden vaak voorzien van het wapen van de schenker. Andere schenkingen, zoals rouwborden en herenbanken, dienden vooral het eigen gebruik van de donateurs. Zowel rouwborden als herenbanken waren al in de Middeleeuwen in het kerkgebouw verschenen en na de Reformatie werden de borden en banken steeds rijker versierd. Op die manier vervingen deze objecten in zekere zin de rijkversierde altaren van de Middeleeuwen.¹⁹³

Doordat donaties vaak voorzien werden van stads-, gilde- en familiewapens functioneerden kerkgebouwen als plaatsen voor het etaleren van status en prestige. Het is interessant om te zien hoe op deze manier economische en religieuze waarden samenkwamen, vanuit de vooronderstelling dat de betrokkenheid bij

¹⁹⁰ Alfons K.L. Thijs, 'Religion and social structure: religious rituals in pre-industrial trade associations in the Low Countries', in: Prak, *Craft Guilds*, p. 157-173, aldaar, p. 163.

¹⁹¹ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 13, 416-417, 589.

¹⁹² Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 416, 608.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld: J.E.A. Kroesen, 'Van kloosterkerk naar adelskerk, De inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk vóór en na de Reformatie', in: *GK*, 26, nr. 4, 2009, p. 119-124, aldaar p. 120.

het kerkelijk leven zich weerspiegelde in wat iemand voor de kerk overhad.¹⁹⁴ Hier haakten stadsbesturen op in door gilden via een ordonnantie te stimuleren een raam, beeld of kandelaar te doneren.¹⁹⁵

Een voorbeeld hiervan is de galerij die hoofdman Emmelenkamp en zijn vrouw in 1664 schonken aan de Martinikerk van Groningen en die functioneerde als een koorafscheiding.¹⁹⁶ Een uitgesproken voorbeeld van *social display* kan gevonden worden in de kerk van Huizinge, waar Berend Coenders van Helpen in 1641 een koorhek liet plaatsen met kwartierstaten* en een inscriptie waarin hij zichzelf omschrijft als 'edel, dapper en hooggeboren' (afb. 10).¹⁹⁷

Mensen namen met dergelijke schenkingen ook een langer lopende verplichting op zich, omdat een donateur verplicht was tot onderhoud ervan. In het geval van ramen, konden de onderhoudskosten hoog oplopen, omdat ramen regelmatig ingegooid werden, zoals we nog zullen zien. Door middel van schenkingen konden mensen hun betrokkenheid bij het kerkgebouw tot uitdrukking brengen. We zullen zien dat er sprake was van een morele verplichting om bij te dragen aan het kerkinterieur.¹⁹⁸

Naast betrokkenheid vormde competitiedrang van enerzijds stadsbesturen die schenkingen bevorderden en sponsorden, en anderzijds van donateurs een belangrijke motivatie voor verrijking van het kerkinterieur. Een voorbeeld van hoe de ene gift een nog grotere donatie kon uitlokken treffen we aan in de kerk van Oudeschild, Texel. Het verhaal gaat dat de kerk haar drie kroonluchters te danken heeft aan een concurrentiestrijd tussen zeelieden. De eerste werd geschonken door admiraal Cornelis Tromp. Vervolgens kon Michiel de Ruyter niet achterblijven en hij schonk een tweede, nog mooier en groter. Ten slotte zou de weduwe van Tromp de derde kroonluchter hebben geschonken.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 7, 214, 299.

¹⁹⁵ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 153, 289; Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 53.

¹⁹⁶ Josephine Weegink-Schijve, 'Kerkinterieur voor en na de Reformatie, geïllustreerd aan de hand van drie Groninger stadskerken', in: Van Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 52-72, aldaar p. 67.

¹⁹⁷ Regnerus Steensma, 'Koorhek in Huizinge, Monument voor de omstrede jonker Berend Coenders van Helpen', in: *GK*, 26, nr 3, 2009, p. 85-88, aldaar, p. 85.

¹⁹⁸ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 153.

¹⁹⁹ [http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Oudeschild%2C Trompstraat 60 - Zeemanskerk](http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Oudeschild%2C%20Trompstraat%2060%20-%20Zeemanskerk), 15 september 2011; <http://bwvanreenen.magix.net/website/oudeschild.7.html#Oudeschild>, 15 september 2011.

2. Gebrandschilderde ramen

Het proces van donatie en *social display* kan goed geïllustreerd worden aan de hand van gebrandschilderde ramen, die veelvuldig geschonken werden door stadsbesturen of bestuurlijke organisaties, zoals het hoogheemraadschap en gilden.²⁰⁰ Dit gebruik dateerde al uit de middeleeuwen, toen van de eigenaar van een kapel verwacht werd om ook zorg te dragen voor de ramen in de betreffende kapel.²⁰¹ Stadsbesturen en andere organisaties konden een raam doneren aan de plaatselijke kerk, maar ook aan andere steden en dorpen om op die manier hun invloedssfeer uit te breiden en goede relaties te onderhouden.²⁰²

Het stadsbestuur van Haarlem schonk in de 17^e eeuw ramen aan de kerken van Gouda, Edam, Bloemendaal, Schermerhorn en De Rijp.²⁰³ De kerk van De Rijp kreeg tussen 1654 en 1657 ook van vijf andere steden ramen aangeboden.²⁰⁴ Het stadsbestuur van Hoorn doneerde ramen aan 24 dorpen in Noord-Holland tussen 1624 en 1629.²⁰⁵ De ramen werden voorzien van decoraties in de vorm van een stadsgezicht, teksten en de wapens van de donerende stad of familie. Maar ook Bijbelse taferelen konden worden aangetroffen, zoals te zien is op het raam dat de stad Rotterdam aan Gouda schonk met een afbeelding van de overspelige vrouw (afb.11).

De restauratie of nieuwbouw van een kerk vormde vaak een aanleiding voor deze vorm van 'sponsoring'.²⁰⁶ Deze term kan letterlijk genomen worden, aangezien kerk- en stadsbesturen regelmatig andere steden, organisaties en de stadhouder aanschreven om een raam te doneren. Op deze manier hoefde de kerk niet alle kosten voor de bouw van een kerkgebouw zelf te betalen. In 1710 was de toren van de A-kerk ingestort en nadat in 1712 de restauratie was voltooid, schonk het stadsbestuur een raam met de wapens van alle stadbestuurders sinds 1710.²⁰⁷ In het laatste decennium van de 16e eeuw werd de kerk van Wassenaar, die in 1573 in vlammen was opgegaan, herbouwd. De schout, schepenen en de

²⁰⁰ Weegink-Schijve, 'Kerkinterieur', p. 69; Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 279, 295-298.

²⁰¹ Louise van Tongerlo, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', in: Wouter Th. Kloek, *Renaissance en Reformatie in de kunst van de Noordelijke Nederlanden*, Houten, 1986, p. 151-174, aldaar p. 165; Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 53.

²⁰² Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 17.

²⁰³ Frijhoff, *1650*, p. 174, 504.

²⁰⁴ Regnerus Steensma, *Verbeeld Vertrouwen, de mens tussen kruishout en doodskop*, Baarn, 1975, p. 19.

²⁰⁵ Frijhoff, *1650*, p. 504.

²⁰⁶ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 226-227; Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 17.

²⁰⁷ Redmer Alma, 'Een glas-in-loodraam uit 1712 in de Der Aa-kerk', in: *GK*, jaargang 24, nr. 3, 2007, p. 86-90, aldaar p. 88.

kerkmeester verzochten in november 1595 de Staten van Holland en Friesland, prins Maurits, de dijkgraaf en hoogheemraadschappen van Rijnland en de steden Delft, Leiden en Den Haag om een raam te doneren, wat zij vervolgens ook deden.²⁰⁸

In Middelburg schonken 19 gilden begin 17^e eeuw elk een raam. Alleen van het timmermansraam uit 1620 is dankzij een 18^e eeuwse tekening bekend hoe het eruit zag. De centrale figuur is Jozef, die wordt omgeven door timmermansgereedschap. Bovenin het raam is de tekst te lezen: 'Bout Got's kerk'.²⁰⁹ Een oproep die zowel letterlijk als figuurlijk opgevat kan worden. Van Buchel beschrijft een raam in de Pieterskerk met een, in zijn ogen, niet al te fraaie afbeelding van Pallas Athene, dat was gedoneerd door de curatoren van de universiteit.²¹⁰ Overigens waren de heren geleerden zelf minder te spreken over het initiatief van een Leidse burger in de Hooglandse kerk, waarmee hij in het licht van het dispuut tussen remonstranten en contraremonstranten een duidelijk theologisch politiek *statement* maakte:

In deze kerk had een zekere burger een raam geschonken, waar hij de naam Jezus in afgekorte vorm aan toevoegde, en er een versje bijzette:

Laat ons bij Jezus Christus blijven,

Al is 't dat de geleerden om hem kijven.

Hij had zes gulden jaarlijks geschonken voor een afdakje, om het [tegen de regen] te beschermen. Maar omdat het onderschrift de theologen mishaagde, werd het raam verwijderd.²¹¹

Op deze manier werd in het kerkgebouw zichtbaar welke personen en wereldlijke instanties de publieke kerk ondersteunden. Gebrandschilderde ramen werden als prestigeobjecten beschouwd, een visitekaartje voor het kerkgebouw en de plaatselijke gemeenschap. Dit blijkt ook uit het feit dat in de kerk van Gouda de ramen na de Reformatie niet verwijderd zijn. Ondanks klachten van de kerkenraad over 'het tolereeren dier gruwzame monumenten uit het pausdom' ging het

²⁰⁸ H.J. Honders, *Uit de historie van de dorpskerk te Wassenaar*, Den Haag, 1937, p. 17-21. Een aander voorbeeld is de Nieuwe Kerk in Groningen met ramen van stadhouder Willem Frederik, de gedeputeerde staten, de drosten van beide Oldambten en Westerwolde en ambtenaren van het gericht Selwerd. Daarnaast was er nog een 'officiersraam' en een 'stadsraam', met de wapens van de stad en de burgemeesters. In totaal waren 60 wapens afgebeeld in de Nieuwe Kerk. Alle ramen werden vervangen in de 19^e eeuw (Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 24-27, 29; Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 7)

²⁰⁹ Van Swigchem, *Een goed regiment*, p. 53.

²¹⁰ Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 155.

²¹¹ Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 155.

stadsbestuur niet over tot het 'verstooren en vervoeren der kerkglazen', omdat de raad van mening was dat de ramen niet alleen bijdroegen aan de schoonheid van het kerkgebouw, maar ook aan de eer van de voorvaderen.²¹² Dit waren geen voorvaderen uit een ver verleden, maar mensen die de leden van het stadsbestuur persoonlijk hadden gekend, omdat de ramen dateerden uit de periode 1555-1570.²¹³

Verder kunnen we concluderen dat gebrandschilderde ramen een duidelijk esthetische functie vervulden. In de loop van de 17^e eeuw werden de ramen steeds rijker versierd. Bogaers wijst op een proces van individualisering, dat werd ingezet in de 16^e eeuw en zich daarna verder ontwikkelde. Dit proces werd weerspiegeld in de materiële cultuur en was zichtbaar in de ramen, die door middel van wapenschilden tot een monument werden voor de opdrachtgever en zijn familie.²¹⁴ In de eerste helft van de 18^e eeuw is een toename in het aantal wapens waar te nemen. Aanvankelijk was alleen het wapen van het gilde of de stad voldoende, maar rond 1700 werd het gebruikelijk om ook de wapens van gildedekens en overliden aan te brengen, evenals de wapens van de burgemeesters en stadssecretaris, zoals gebeurde in de Der A Kerk in Groningen.²¹⁵

Ramen werden voornamelijk door de bovenlaag van de bevolking geschonken. Wanneer ramen door een gilde werden geschonken, konden ook gewone burgers hier indirect bij betrokken zijn. Weliswaar kon donatie van een raam mede op uitnodiging van de kerkenraad plaatsvinden, toch lijken dergelijke schenkingen vooral een zaak van de overheid en publieke instellingen, zoals gilden en hoogheemraadschappen, te zijn geweest. De ramen waren een blijk van sponsoring en schenkingen droegen bij aan het onderhouden van goede relaties. Daarnaast droegen gebrandschilderde ramen bij aan de uitstraling van het kerkgebouw en daarmee aan de faam van stad of dorp (afb. 12).

²¹² Steensma, *De geschiedenis*, p. 97, 131; Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 17-18.

²¹³ Israel, *The Dutch Republic*, p. 77.

²¹⁴ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 415.

²¹⁵ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 291.

3. Tekstborden en tekstschilderingen

Tekstborden vormden een karakteristiek element in het protestantse kerkinterieur. Vooral in Holland, Utrecht en Zeeland is nog steeds een groot aantal tekstborden te vinden.²¹⁶ Na de reformatie werden retabels en beelden vervangen door tekstborden en – schilderijen die, veelal in lijsten met architecturale kenmerken, op muren en pilaren rondom de preekstoel en het koorhek verschenen.²¹⁷ In de Bavokerk in Haarlem diende de kolomschilderingen van het linnenweversgilde uit 1580 zeer waarschijnlijk ter vervanging van een zijaltaar.²¹⁸ Een veel voorkomende combinatie van tekstborden was: Tien geboden, Onze Vader en Credo (gebod, gebed, geloof).²¹⁹ Daarnaast waren in veel kerken avondmaalsborden te vinden met evangelieteksten en borden met andere stichtelijke teksten of Bijbelverzen.²²⁰ We kunnen concluderen dat er na de Reformatie een omslag plaatsvond in de verhouding tussen beeld en woord in het kerkinterieur.

Toch was er ook sprake van continuïteit, want net zoals de middeleeuwse schilderijen, dienden tekstborden ter verfraaiing van het kerkinterieur en ter onderricht. Een tekstbord in de kerk van Rijswijk (ZH) vermeldt dat de teksten uit Prediker en Johannes dienden om 'de duyster oogen wat te verlichten'.²²¹ Tekstborden hadden een duidelijke religieuze functie, omdat de teksten de lezer opriepen een deugdzaam leven te leiden.²²² Voor sommigen deed de rijk uitgevoerde decoratie echter afbreuk aan de inhoud. Constantijn Huygens vergeleek de rijk versierde tekstborden met ijdel gepraat:

soomen alle ciearten van Gods Woord will weeren, soudemen denselven aestoot niet vinden in de vergulde Tafelen, daer in, langs de muren ende Pilaeren onser Kercken, de Wett des Heeren ende andere spreucken, met konstighe swieren van Letteren uytgedruckt staen, ende geleden werden? Staet het Heilighe aldaer mede niet met het ydele behangen?²²³

²¹⁶ Steensma, *De Geschiedenis* p. 99.

²¹⁷ Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 19; Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 203.

²¹⁸ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 4-5, 7; Van Swighem, *Een huis voor het Woord*, p. 131.

²¹⁹ Weegink-Schijve, 'Kerkinterieur', p. 68; Frijhoff, 1650, p. 504; Steensma, *Verbeeld Vertrouwen*, p. 131; Regnerus Steensma, 'Protestantse tekstschilderingen in Groninger kerken', in: *GK*, jaargang 17, nr. 2, 2000, p. 36-47, aldaar p. 37.

²²⁰ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 127

²²¹ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 52.

²²² Mochizuki, *The Netherlandish Image* p. 271-272.

²²³ Huygens, *Gebruyck*, p. 124.

De tekstborden waarmee gilden zich presenteerden in de kerk citeerden vaak Bijbelteksten die verwezen naar het betreffende gilde. Zoals het bord van het smedengilde uit 1660 in het noordertransept van de Buurkerk te Utrecht, waarop de deugden van de smid staan vermeld, of de Bijbelteksten op het bord van het Mandenmakersgilde in de zuidelijke beuk van de Jacobikerk (afb.13).²²⁴ Op deze manier werden dagelijkse bezigheden in een religieuze context geplaatst.²²⁵ Tegelijkertijd functioneerden de gildeborden als een vorm van reclame.

De iconografie op tekstborden kon de boodschap versterken, zoals het bord van het kuipersgilde in de Grote Kerk in Vlaardingen met een afbeelding van een kuiper aan het werk.²²⁶ In dezelfde kerk hing een timmermansbord dat herinnerde aan de erkenning van het gilde door het stadsbestuur, naar aanleiding waarvan het gilde het bord had geschonken. Het bord toont de tempel van Salomo in Jeruzalem geflankeerd door twee timmerlieden. Dit waren afbeeldingen waarmee de gewone kerkganger zich kon identificeren.²²⁷ Daarnaast sprak uit deze schenkingen een betrokkenheid bij het kerkgebouw, zoals het tekstbord van het Visserijcollege in Maassluis (1649) vermeldt:

D' Visschery van Maassluys
Hier dees' vereeringh geeft
Ter Eere van Gods Huys
Die 't all gegeven heeft.²²⁸

In kustplaatsen, vooral in Noord-Holland, werden door zeevaardersgilden miniatuurscheepjes aan de kerk geschonken.²²⁹ De schepen konden verwijzen naar historische gebeurtenissen, maar ook naar de welvaart die de koopvaardij had gebracht.²³⁰ In dergelijke beeldtaal werd niet alleen het zelfbeeld van het gilde, maar ook van de Republiek uitgedragen. De Republiek beschouwde zichzelf als het nieuwe Israël en spiegelde haar eigen geschiedenis aan die van de Bijbel. Zoals het schuttersgildebord in de kerk van Schoonhoven uit 1613 dat een aantal verzen uit psalm 43 citeert, die verwijzen naar de bezetting van het land Kanaän

²²⁴ Chris Kolman, B.H.J.N. Kooij, *Utrecht, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1996, p. 229; Steensma, *Verbeeld vertrouwen*, p. 157

²²⁵ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 51.

²²⁶ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 21.

²²⁷ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 51-55.

²²⁸ Frijhoff, 'Scheepsmodellen in kerken', p. 212, 215.

²²⁹ J.M.G. van der Poel, 'Scheepsmodellen in Nederlandse kerken', in: *Volkskundig Bulletin*, jaargang 14, nr. 2, 1988, p. 188-202, aldaar, 196.

²³⁰ Frijhoff, 'Scheepsmodellen in kerken', p. 208, 211-213, 215.

door het volk Israël. Die overwinning van een klein volk door Gods hulp kreeg in het licht van de oorlog tegen Spanje actualiteitswaarde. Politiek en religie waren in de dagelijkse praktijk nauw verweven en die verwevenheid kon ook in woord en beeld uitgedragen worden, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.²³¹

Een apart genre tekstborden waren de ordonnantieborden die nog in verschillende kerken zijn aan te treffen. Op dergelijke borden werd de bezoeker in de eerste plaats opgeroepen om zich ingetogen te gedragen in en rondom de kerk. Daarnaast waren er specifieke regels, zoals het verbod in de Buurkerk om tijdens de kerkdienst met karren, vee en andere zaken door de kerk te gaan (afb. 71). Of de verboden op het bord van schout en schepenen in Schermerhorn uit 1659, zoals tegen het schillen en snijden van fruit, of het beklimmen van de kerktoeren en – dak om gevogelte te vangen (afb. 73).²³² We zullen hier in hoofdstuk 4 nog op terugkomen.

4. Gedenktekenen: borden, stenen en ramen

Het kerkgebouw had zich in de 17^e eeuw ontwikkeld tot een plaats om te herdenken. Mensen kwamen hiervoor uit eigen initiatief bij begrafenissen of op uitnodiging van de overheid op bid- en dankdagen naar het kerkgebouw. Daarnaast werden tal van gedenktekens opgericht, waardoor de bezoeker in de kerk door middel van tekstborden, gedenkstenen en ramen omgeven werd door verwijzingen naar historische gebeurtenissen en wetenswaardigheden over individuen.

Afgezien van de grafmonumenten (zie § 5), kunnen twee categorieën gedenktekens onderscheiden worden. Ten eerste inscripties en voorstellingen die verwezen naar de vaderlandse en stedelijke geschiedenis. In stadskerken werden vaak prachtige tableaux aangebracht met historische voorstellingen die het lokale en soms ook het nationale zelfbewustzijn versterkten.²³³ In de tweede plaats gedenktekens waarop de geschiedenis van het kerkgebouw en –gemeenschap was vastgelegd. Zoals het memoriebord over de bouwgeschiedenis van de kerk van Schermerhorn (afb. 14) en de borden met de namen van predikanten die na

²³¹ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 21, 45-48.

²³² Steensma, *De Geschiedenis*, p. 141

²³³ Marjan de Smet, 'Heavenly quiet and the din of war, use and abuse of religious buildings for purposes of safety, defence and strategy', in: Trio, *The Use*, p. 1-26, aldaar p. 24-25.

de reformatie in veel kerken te vinden waren.²³⁴ Ook de namen en familiewapens van mensen die betrokken waren bij de schenking van een orgel of preekstoel kunnen hieronder geschaard worden.

Allereerst zal de plaats van de vaderlandse geschiedenis in het kerkgebouw nader in kaart gebracht worden. Historische gebeurtenissen werden op tekstborden en ramen door middel van afbeeldingen en lofdichten in een religieus kader geplaatst. In het toenmalige wereldbeeld ging het niet slechts om de politieke schermutselingen van de oorlog tegen Spanje en de Engelse oorlogen, maar om de 'crijch des Heeren', de overtuiging dat God tegen alle verwachtingen in de overwinning zal schenken aan de vromen.²³⁵ We hebben al gezien hoe een verband werd gelegd tussen persoonlijke levenswijze en de gebeurtenissen op het wereldtoneel. Een verband dat geëxpliciteerd werd tijdens bid- en dankdagen die plaatsvonden in het kerkgebouw.

Daarnaast werden belangrijke gebeurtenissen gespiegeld aan verhalen uit de Bijbel en de klassieke oudheid. Bestuurders vergeleken zichzelf graag met Bijbelse en klassieke helden, terwijl vijanden werden afgeschilderd als tirannen. Zo werd Rome vergeleken met Babel en Spanje met Assur. Dergelijke vergelijkingen werden verwoord tijdens de preek en verbeeld op gedenkborden en -ramen. Zoals in de Janskerk in Gouda, waar twee ramen een gelijksoortig tafereel laten zien. Het eerste raam, gedoneerd door de stad Leiden in 1601 toont de belegering van Samaria, dat net als Leiden was geteisterd door hongersnood. Het andere raam werd geschonken in 1603 door Delft, met een afbeelding van het Leidens Ontzet, waarvoor de plannen in Delft waren gemaakt.²³⁶ Op deze manier kon het leven van alledag gespiegeld worden aan Bijbelse verhalen, die daardoor een zekere actualiteitswaarde kregen.²³⁷

De geschiedenis kon ook in metaforische beelden voorgesteld worden. De Staten van Holland doneerden een raam aan de kerk van Gouda met de titel 'Gewetensvrijheid'. Op het raam is te zien hoe een koets waarop de Vrijheid zit met de Bijbel in haar hand, vergezeld door een ridder die haar beschermt tegen vijanden, een stadspoort binnenrijdt. De afbeelding verwijst naar een eerzame

²³⁴ Steensma, *Geschiedenis*, p. 141, Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 153.

²³⁵ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 45, 48.

²³⁶ Marike Hoogduin-Berkhout, "'Op de gelukkige regeeringe van Leiden'", *Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700*, in: J.G. Roding (red.), *Beelden van Leiden: zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800*, Hilversum, 2006, p. 59-106, aldaar p. 78.

²³⁷ Christine Kooi, *'Religionis ergo, The Religious Images of Early Modern Leiden'*, in: Roding, *Beelden van Leiden*, p. 35-42, aldaar p. 35; Hoogduin-Berkhout, "'Op de gelukkige regeeringe'", p. 72.

overheid die de vrijheid van geweten te beschermd. Daarom zijn de wapens van de steden en de Staten van Holland op de poort afgebeeld. Door de schenking van een raam zetten de Staten van Holland een al bestaande traditie voort.²³⁸

Ook door middel van tekstborden kon de geschiedenis herdacht worden. Een voorbeeld is de achterzijde van het avondmaalsbord in het koor van de Bavokerk in Haarlem, dat herinnert aan het beleg van Haarlem door de Spanjaarden in 1572-1573. Het paneel, dat dateert uit 1581, herdenkt de strijd die uiteindelijk zowel religieuze als politieke vrijheid bracht:

Dat swaere beleg duerde een en dertich weecken [...]
Duyfkens waren posten, die brachten ons brieven [...]
Paerden, moutcoucken, raepkoecken men hier at,
Ja, honden en katten waren wildbraet gheheten [...]
In dees grote noot, in ons uiterste ellent
Gaven wij de stadt op door hongers verbant
Niet dat hij se in creegh met stormende hant.
Doe nu die stadt op was ghegheven
In vyants handen [...]
Doe quam op ons noch al meer geweld [...]²³⁹

In tegenstelling tot Leiden, moest Haarlem zich overgeven 'in vyants handen'. De tekst herinnert niet zozeer aan de heroïsche daden, maar aan de ellende en de honger die de bevolking heeft moeten doorstaan.

Wanneer we de tekstborden bestuderen die zich vooral richten op de geschiedenis van kerkgebouw en kerkgemeenschap, zien we dat ook hier verwijzingen naar de vaderlandse geschiedenis niet ontbreken. Een tekstbord (1636) in Schermerhorn beschrijft de bouwgeschiedenis van de kerk, die na de opstand en het oorlogsgeweld herbouwd moest worden.²⁴⁰ Vergelijkbaar is de inscriptie in de Jacobikerk in Utrecht, die herinnert aan de restauratie:

In 1576 hebben de Spanjaarden mij groot leed gedaan,
Maar God beschikte dat ik nog bleef staan.²⁴¹

²³⁸ Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 25-30.

²³⁹ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 7, 189, 192, 208.

²⁴⁰ Steensma, *Verbeeld Vertrouwen*, p. 48; 'Soo vuur en d'hamer 't yser kneest sulx doet in ons godts woort en geest', in: C.C.M. Kampf-Rekelhof (red.), *De Grote Kerk Schermerhorn, deel 1*, Schermerhorn, 1996, p. 13; Ronald Stenvert, R.N.J. Rommes, *Noord-Holland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2006, p. 532.

²⁴¹ Aernout van Buchel, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, Kees Smit (transcriptie en vertaling), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/bu>

Van Buchel schrijft over een opvallend gedenkbord in de Janskerk in Gouda dat zich boven het koorhek bevindt en 'in een niet onaardig gedicht' de brand van de kerk beschrijft.²⁴² Verder noemt hij een schilderij in de kerk van Scheveningen dat herinnert aan de watersnood van 1570 (afb. 15).²⁴³

In veel kerken inscripties, stenen en borden te vinden die vertellen over nieuwbouw, restauraties en renovaties van het kerkgebouw. Zo is er in de Nieuwe Kerk in Groningen een gedenksteen over de eerste steenlegging in 1660 met de namen van de burgemeesters. Een andere steen herinnert aan de voltooiing van de bouw van de kerk in 1665, een 'sieraad voor de stad'.²⁴⁴ In de kerk van Oldenzijl herinnert een gedenksteen aan de verbouwing van 1683. Hierop zijn ook de wapens van de collatoren Clant, Horenken en Rengers, het wapen van ds. G. van Bijler en de initialen van koster Pieter Geerts aangebracht.²⁴⁵

Een gedenksteen aan de buitenzijde van de kerk in Niekerk (De Marne) plaatst het bestuur van collatoren en kerkmeesters in een groter verband door te verwijzen naar de overwinning op de Spaanse zilvervloot.

Dese Kercke 1628 Ter Tydt van t Bemachtigen des Spanschen Silver Vloot Neder-
geworpen, is in t Iaer 1629 Als Wesel en den Bosch Erovert van Gronds op Ter Eren
Godes End de Selvest Geemente Herovwet End met dese Toorn Vercyrt Door Beleidt
van den E.E. Evert Lewe Tot Asinga &c als Collator End Ruynt Alyens ende Eyse Vb-
bens Vogde deser Kercke inder tit 1629.²⁴⁶

In Rijswijk hangt een gedenkbord ter herinnering aan de gijzeling van Claes Meesz. Boutesteyn door Maarten van Rossum in 1528, bij de belegering van Den Haag en omliggende dorpen. Het bord is in 1619 aangebracht door een familie-
lid.²⁴⁷ Verder is in 1792 een schilderij opgehangen van Gerrit van den Heuvel ter
gelegenheid van het 50-jarig ambtsjubileum van mr. Hendrik Ravesteijn als
schout en secretaris van Rijswijk. Het familiewapen wordt omgeven door vrou-
wenfiguren die diverse deugden symboliseren. Later is de rouwrand toege-

chelius/monumenta, 2002, p. 177 (fol. 95r)

²⁴² Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 205.

²⁴³ Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 111.

²⁴⁴ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 40-41.

²⁴⁵ Teun Juk, 'Los-vast: afbraak van losstaande toren in de negentiende eeuw, het voorbeeld van Oldenzijl', in: *GK*, 26, nr.2 januari 2009, p. 9-12, 21-22, aldaar p. 21.

²⁴⁶ Pieterman, 'De kerk van Niekerk', p. 65.

²⁴⁷ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 12.

voegd.²⁴⁸ Dergelijke gedenkstenen en –borden brengen vooral ook de betrokkenen in beeld, waardoor hun namen voor het nageslacht behouden blijven. Daarmee komen we weer op het terrein van *social display*.

Een iets andere, meer officieuze vorm van herdenken zijn de persoonlijke herdenkingsplaatsen die gecreëerd worden doordat mensen hun naam in muren krassen, zoals te zien is op een van de schilderijen van Saenredam (zie voorzijde), een voorbeeld van zeventiende-eeuwse graffiti.²⁴⁹ De schout en schepenen van Enkhuizen konden dergelijke 'creatieve' uitingen niet waarderen, getuige het ordonnantiebord (afb. 69):

Sal ook nijemant hem vervorderen met crijt houtkool ofte/
ander materijalen te schrijven an enige mueren ofte colommen binnen/
de kercken deser stede noch inde bancken ofte houtwerck te sniden op pene/

En ook in Schermerhorn was op het ordonnantiebord te lezen: 'Het is verboden in de kerk te snijden aan het koor, preekstoel, deuren, banken of enig ander houtwerk, of erop te lopen of te klimmen op boete van 20 stuivers' (afb.73). We zullen nog terugkomen op het gebruik van het kerkmeubilair als klimrek.

5. Grafcultuur

In de kerk van Ter Idzard hangen drie epitafen* van de familie Van Idzaerda. De oudste epitaaf dateert van voor de reformatie, de andere twee uit de vroegmoderne tijd. De verschillen tussen de epitafen zijn opvallend. De oudste epitaaf is een weliswaar mooi versierde, maar toch kleine gedenksteen. De andere twee epitafen werden groter en rijk versierd met familiewapens en oorlogstuig. De eerste epitaaf memoreert alleen het leven en sterven Haike Meines van Idzaerda (1531) en Inck Rommaerts (1552), terwijl de functies van hun nazaten breed worden uitgemeten. Zo had Baerte van Idzaerda, overleden in 1603, een belangrijke rol gespeeld in de strijd tegen de Spanjaarden, waarmee hij volgens het rouwbord 'het volste recht' had verdiend dat voor hem dit gedenkteken 'in dit heiligdom' door zijn erfgenamen werd opgericht. Zijn zoon was hoofd van Stel-

²⁴⁸ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 67.

²⁴⁹ Mochikzuki, *The Netherlandish Image*, p. 33.

lingwerf Westeinde en werd als afgevaardigde naar de nationale synode in Dordrecht gestuurd.²⁵⁰

Dit is slechts een voorbeeld waaruit blijkt hoezeer de grafcultuur het protestantse kerkinterieur domineerde: de kerkvloer was bedekt met grafzerken, de kerkmuren en pilaren hingen vol met rouwborden. Daarnaast waren in de zijkapellen en het koor rijk versierde grafmonumenten te vinden. Het kerkgebouw was dan ook de plek waar mensen naar toe gingen wanneer ze het graf van een familielid of vriend wilden bezoeken of als ze uit nieuwsgierigheid of respect het graf van een beroemdheid wilden bekijken. Op het gebruik van het kerkgebouw als begraafplaats en alle activiteiten die hiermee samenhangen zullen we in het volgende hoofdstuk terugkomen. In de grafcultuur waren de functies herdenken en *social display* nauw met elkaar verweven. Rouwborden, maar ook andere grafmonumenten, presenteerden het curriculum vitae en de genealogische achtergrond van een gestorvene in de kerkruinte.²⁵¹

In de vroegmoderne tijd ontwikkelde de grafcultuur, zoals die in de late middeleeuwen was ontstaan, zich verder tot een cultuur waarin representatie en persoonlijke nagedachtenis steeds belangrijker werden. Bogaers beschrijft hoe in Utrecht na de reformatie de grafcultuur seculariseerde, doordat persoons- en geslachtsverheerlijking toenamen en religieuze verwijzingen soms volledig ontbraken, een ontwikkeling die ook duidelijk zichtbaar is in de kerk van Ter Idzard.²⁵² Door de wapens van voorvaderen (kwartierstaten) op grafmonumenten aan te brengen kon het familiegeslacht in beeld worden gebracht. Omdat hieraan ook status ontleend kon worden, volgden de nabestaanden die het grafmonument lieten vervaardigen, niet altijd even nauwkeurig de werkelijkheid. Maar namen in de kwartierstaat bijvoorbeeld het wapen op van een vooraanstaande oudoom, in plaats van het wapen van een overgrootvader.²⁵³

Toch was het niet alleen maar pracht en praal die ten toon werden gespreid. Uit sommige grafinscripties spreekt een groot godsvertrouwen. De Latijnse inscriptie op de grafsteen voor Lambertus Hortensius (1500-1574), een vooraan-

²⁵⁰ Regnerus Steensma, 'De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel' van de Van Idzaerda's', in: *AFT*, 2010, p. 5-9.

²⁵¹ Regnerus Steensma, 'De kerk in Wittewierum, Bedevaartsoord voor gietijzerliefhebbers', in: *GK*, jaargang 26, nr. 4, oktober 2009, p. 97-101, aldaar, p. 99-100.

²⁵² Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 609, 634.

²⁵³ Kees Kuiken, 'Kwartetten met kwartieren', in: *AFK*, nr. 2, 2010, p. 8-10, aldaar p. 8; Redmer Alma, 'Een rondgang langs de grafzerken in het koor van de Martinikerk', in: *GK*, jaargang 28, nr. 3, 2011, p. 62-64, 65-70, aldaar p. 64.

staand burger van Naarden en bekende geleerde, vormt een combinatie van beide:

Je treurt, voorbijganger, omdat Hortensius zich tussen de doden bevindt? Deze urn bevat alleen zijn beenderen of zijn as, in de hemel is zijn geest, vervuld van God, in de boeken blijft zijn naam bewaard. Mondeling wordt zijn roem verspreid, zij bejubelt in de hemel en op aarde dit sieraad van de school en de burgerij.

Hier ligt het lichaam van Lambertus Hortensius verborgen, een man die uitblonk in elke tak van wetenschap, een geestig literator, een scherpzinnig geschiedkundige, de strenge leidsman van de jeugd van Naarden. Hij werd uit het leven weggeroepen, een jaar na de moordpartij, die hem als enige gespaard had, wegens zijn uitzonderlijke geleerdheid: in 1573. Ter herinnering en ter ere van hem, hebben burgemeesters en schepenen deze steen geplaatst.²⁵⁴

Ten eerste valt op dat het stadsbestuur het initiatief heeft genomen om de grafsteen te plaatsen, vanwege zijn uiteenlopende bijdragen aan het Naardens stedelijk leven en omdat hij een geleerde was van bovenlokale roem.²⁵⁵ Daarnaast zien we dat Hortensius de hemel in wordt geprezen op een toon alsof het vanzelfsprekend is dat de overledene alom herinnerd en geëerd zal worden. Hij wordt niet alleen geroemd als geleerde, maar ook als vroom persoon. Tegelijkertijd spreekt uit de inscriptie ook het idee dat Hortensius het aardse leven heeft verruild voor een beter bestaan; zijn ziel bevindt zich in de hemel.

In de 16^e eeuw hadden vanitassymbolen en moralistische spreuken hun intrede gedaan, die tot doel hadden de voorbijganger, die soms ook direct werd aangesproken, te wijzen op de vluchtigheid van het bestaan en daarin een aansporing te vinden om goed te leven.²⁵⁶ Zoals de Latijnse inscriptie van een zerk op het koor van de Pieterskerk in Leiden vermeldt:

D.O.M. Voor Harmen Willemsz Roswinkel, van Alkmaar, heeft zijn zoon, uit [zijn huwelijk met] Geertruid Steenhuizen, dit geplaatst

Ik dacht dat ik zo oud als Nestor kon worden,
en tot de roem van mijn land kon uitgroeien.
Midden in mijn studiejaren en de bloei van mijn jeugd,
Rukte de dood mij onverwachts uit het leven
Zielenadel noch jeugdige schoonheid

²⁵⁴ Hortensium inter mortuos / Quaeris, viator? Urnula / Haec ossa solum aut pulveres / Habet, polus mentem entheam, / Nomen libri, Famam vaga / Doctum ora, ovat coelo ac solo / Decus scholae atque civium. Conditum hic est corpus / Domini Lamberti Hortensii, / viri omne genus eruditio / nis eximii, litteratoris ar- / guti, historici sagacis, / iuventutis Nerdenae mo- / deratoris strenui, evo- / cati ex hac vita, anno a laniena / quae soli propter / doctrinam singularem / parserat altero: a nato / Christo MDLXXIII / Memoriae et honori consules et / aeditui posuerunt. (Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 25.)

²⁵⁵ P.C. Molhuysen, P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 1, Leiden, 1911-1937, p. 1158, (<http://www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/>).

²⁵⁶ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 610-611.

Hielp me, en mijn roemrijke stamboom evenmin.
Leer van mijn lot, wantrouw het broze leven,
Lezer, en bid dat mijn as het geluk vindt.

Hij leefde 20 jaar en stierf 23 april [1610].

Deze graftekst bekritiseert een al te groot vertrouwen in jeugd, levensduur en afkomst, iets waar gelet op de traditie van kwartierstaten veel mensen zich op lieten voorstaan. Tegelijkertijd is een spoor zichtbaar van de katholieke memo-riecultuur in het verzoek te bidden voor het zielenheil.²⁵⁷

De grafcultuur vormde een mogelijkheid voor de lokale elite om zich te presenteren in de publieke ruimte. In de grafcultuur konden religieuze en profane elementen samen gaan, maar dit was niet noodzakelijk. In dergelijke representatie draaide het vooral om het aanbrenge van onderscheid door middel van vormgeving, het gebruik van materialen, en de plaats in de kerkruimte. Zoals we nog zullen zien in het volgende hoofdstuk, was een graf in het koor duurder en stond in hoger aanzien dan een graf in het schip. Zijkapellen die in gebruik waren als grafkapel konden door middel van een hek afgescheiden worden van de publieke ruimte van de kerk. Kortom, de grafcultuur vormde een belangrijk medium om eigen identiteit uit te dragen en status en prestige uit te drukken.²⁵⁸

5.1 Grafkapellen en grafmonumenten

Grafzerken, epitafen, rouwborden en ook banieren bepaalden in sterke mate de uitstraling van het protestantse kerkinterieur.²⁵⁹ Daarnaast werden delen van het kerkgebouw gereserveerd voor het gebruik als grafkapel, zoals de zijkapellen, waar in de middeleeuwen gilden, broederschappen* en families de mis vierden bij hun altaar en ook hun doden konden begraven. In Dordrecht kregen de kerkmeesters na 1572 de beschikking over de koorkapellen van de gilden en geestelijke broederschappen. Een aantal van deze kapellen is na 1640 verkocht aan rijke families om zo inkomsten te genereren.²⁶⁰ Gildekapellen hadden welis-

²⁵⁷ D.O.M. Harmanno Roswinckel Alcmariano, Guilielmi, ex Gertrude Steenhusia filius hoc posuit / Vivere posse mihi videor cum Nestoris annos, / Et patriae fieri gloria forte meae, / In medio cursu studiorum et flore meorum / Eripuit vitam mors inopina mihi. / Nec mihi nobilitas animi neque forma iuventutae / Profuit, aut generis stemma decusque mei. / Disce meo exemplo fluxe diffidere vitae / Lector, et huic cineri fausta precare meo. / Vixit XX annos, obiit XXIII aprilis [anno MDCX] (Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 88). Het is opvallend en veelzeggend dat de inscriptie begint met de afkorting D.O.M. : Deo optimo et maximo – [gewijd aan] de beste en hoogste God, omdat dit een katholieke afkorting is.

²⁵⁸ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 379.

²⁵⁹ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 137.

²⁶⁰ T.W. Jensma, A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Dordrecht, 1987, p. 83-84.

waar hun religieuze functie verloren, maar werden nog wel gebruikt als grafkapel. Op de gildegroeven waren veelal gilde-insignes zichtbaar, een vorm van sociale representatie, vergelijkbaar met de gilderamen en -borden.²⁶¹ Doordat niet alle gilden hun kapel goed onderhielden, raakten sommige kapellen, zoals van het bakkers- en het verversgilde in Dordrecht, in verval. De kerkmeesters raakten zo belast met het onderhoud en verwijderden in 1769 stenen ornamenten die overbodig waren geworden. In 1773 werd in de *Rotterdamsche Courant* een kapel te koop aangeboden.²⁶²

In Haarlem bleef het 'Kerstgilde', een katholieke broederschap dat na de reformatie was blijven bestaan, aanspraak maken op het gebruik van de kerstkapel aan de noordzijde van de kerk. Het gilde bestond uit welgestelde katholieken die in hoog aanzien stonden. Daarnaast waren twee leden van de vroedschap, die per definitie protestants waren, lid van het gilde. Elk jaar 'omtrent Kersmisze [beyond de leden] twee dagen lang maeltijd tot een vrolijke gedachtenisze [...] van de Geboorte onses Heren' in het Prinsenhof. Na 1616 werden in het familiegraf van Claes van Ruyven in deze kerstkapel weer leden van het gilde begraven, ondanks protesten van de kerkvoogden. In 1632-1634 kreeg het gilde toestemming om de grafstenen te repareren.²⁶³ Op deze manier wordt geïllustreerd hoe katholieken na de reformatie niet van het maatschappelijk toneel waren verdwenen.²⁶⁴

Vanaf het begin van de 17e eeuw werden ook koorruimten ingericht als grafkapel.²⁶⁵ Adellijke families konden zich de koorruimte als het ware toe-eigenen door hier een familiebank te plaatsen en een privétoegang aan te brengen. Daarnaast was deze ruimte zeer geschikt voor het ophangen van rouwborden en het plaatsen van een praalgraf op de plek waar eerder het hoofdaltaar had gestaan. Het koor van de kerk van Bitgum (Fr) werd ingericht als familiegrafkelder, met epitafen en rouwborden. Daarnaast was in 1669 een aparte poort aangebracht met opschrift en wapen, die toegang bood tot de herenbank van Baron Thoe Schwartzenberg.²⁶⁶ In Dreischor diende het verhoogde zuidkoor als grafkapel voor de heren van Dreischor. Het gewelf werd voorzien van allegorische grisailleschilderingen over de dood (ca. 1750). Het koor is door middel van een smeed-

²⁶¹ Dambryne, 'Corporative capital', p. 214.

²⁶² Jensma, *De Grote*, p. 93.

²⁶³ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 114, 121.

²⁶⁴ Israel, *The Dutch Republic*, p. 381.

²⁶⁵ Kroesen, 'Eretempels', p. 78, 79.

²⁶⁶ Sytse ten Hove, 'Twee kerkpoortjes en een bijzonder slotplaat in Bitgum', in: *AFT*, nr. 1, 2010, p. 19-22.

ijzeren hek afgescheiden van de rest van de kerk, waardoor een duidelijk onderscheid wordt aangebracht tussen het publieke en privégedeelte.²⁶⁷

Het gebruik van het koor als grafkapel in stadskerken had een meer publiek karakter, omdat hier veelal mensen begraven werden die een belangrijke rol hadden gespeeld in de Republiek en voor wie door de staat een grafmonument werd opgericht. Het gaat hier niet zozeer om toe-eigening, maar meer om het benadrukken van de status van de overledene die ook afstraalde op de stad en de Republiek. Zoals in de Grote Kerk van Delft, waar het praalgraf voor Willem van Oranje (1621) de plaats van het altaar had ingenomen.²⁶⁸ De Jacobijnerkerk in Leeuwarden was de Friese tegenhanger hiervan. Vanaf 1588 deed het koor dienst als grafkelder voor de Friese Nassaus. Het koor werd voorzien van een classistisch toegangspoortje uit 1662, het zogeheten Oranjepoortje (afb. 16). In 1795 zijn de grafmonumenten na de Bataafse omwenteling vernield.²⁶⁹

In een aantal stadskerken was voor zeehelden een prominente plaats ingeruimd. In de 17^e eeuw was de scheepvaart erg belangrijk voor de economie van de Republiek en politieke conflicten werden grotendeels op zee uitgevochten. De status van zeehelden, die ook in het buitenland een grote naamsbekendheid hadden, was vergelijkbaar met die van hedendaagse voetbalhelden of *celebrities*.²⁷⁰ In Delft was Maarten Harpertsz. Tromp in het koor van de Oude Kerk begraven; het grafmonument toont de slag bij Ter Heide.²⁷¹ In opdracht van de Staten Generaal werd voor zeeheld Michiel de Ruyter een groot praalgraf opgericht in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Prominent is de figuur van De Ruyter die in wapenuitrusting met zijn hoofd op een kanonsloop rust. De wapens van Holland en de Republiek zijn zichtbaar aan weerszijden van een vrouwenfiguur die op een bazuin blaast, de personificatie van de Faam. Het familiewapen van De

²⁶⁷ Ronald Stenvert, P.J. van Cruyningen, *Zeeland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2003, p. 97. Andere voorbeelden van het gebruik van het koor als grafkapel zijn het praalgraf voor krijgshere en vestingbouwkundige Menno baron van Coehoorn († 1704), ontworpen door Daniël Marot (Ronald Stenvert, Yme Berend Kuiper, *Fryslân, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2000, p. 311) en de grafmonumenten ontworpen door Rombout Verhulst in de kerken van Stedum en Middelstum (F.T. Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen: zeventiende eeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum*, Utrecht, 1983, p. 35-42, 47-54).

²⁶⁸ Frijhoff, 1650, p. 490-493.

²⁶⁹ Stenvert, *Fryslân*, p. 194-195.

²⁷⁰ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 95.

²⁷¹ Frijhoff, 1650, p. 490-493. Van Campen zelf kreeg een grafmonument in de Joriskerk in Amersfoort in de stijl van Rombout Verhulst: treurende putti met spiegel, een slang die in zijn eigen staart bijt, een doodshoofd en ten slotte de nodige houtschilders- en bouwmeestersattributen (Kolman, *Utrecht*, p. 68).

Ruyter bekroont het geheel. Ten slotte ontbreken ook de deugden niet, links wordt de Bedachtzaamheid gesymboliseerd, rechts Standvastigheid (afb. 17).²⁷²

Dergelijke opdrachten werden vaak door de overheid bekostigd en daarmee hebben dit soort grafmonumenten niet alleen een herdenkingsfunctie, maar presenteren zij ook wereldlijke macht.²⁷³ Veelzeggend is de opmerking van Thomas Penson, een Britse reiziger die in de zomer van 1687 de Nieuwe Kerk in Amsterdam bezocht.

Likewise divers other monuments for admirals, vice-admirals, etc., which remain in this church. Nor is there to be found in all their churches any curious monuments but only such as are for their sea admirals and commanders, for the preservation of show memory they spare no cost.²⁷⁴

Penson schetst een beeld van het protestantse kerkgebouw waar weinig monumentale zaken te zien zijn. Het is in elk geval duidelijk dat de grafmonumenten voor de zeehelden door omvang, vormgeving en plaatsing zich sterk onderscheiden van andere gedenktekenen. Meer bescheiden qua omvang, maar daarom niet minder beeldbepalend, waren de rouwborden waarmee muren en pilaren in het kerkgebouw behangen werden.

5.2 Rouwborden

Rouwborden fungeerden als belangrijke statussymbolen. Al in de late middeleeuwen was het gebruikelijk om blazoenen, ofwel wapens, in de kerk op te hangen of te schilderen.²⁷⁵ Het familiewapen van de overledene werd prominent afgebeeld, vaak vergezeld van inscripties, kwartierstaten en symboliek. Een belangrijk voordeel van rouwborden ten opzichte van grafzerken was dat zerken van oudsher wat eenvoudiger waren dan gedenkstenen in de muur en daarnaast ook minder goed zichtbaar.²⁷⁶ Bovendien kon op een rouwbord ook de kleuren van het wapen afgebeeld worden, waardoor rouwborden, net als de banieren

²⁷² Marijke Beek, Ernest Kurpershoek, *De Nieuwe Kerk te Amsterdam*, Amsterdam, 1983, p. 35-36. In dezelfde kerk is ook het grafmonument van de beroemde beeldhouwer Rombout Verhulst voor Jan van Galen te vinden met reliëf van de zeeslag bij Livorno en een beeld van de gesneuvelde zeeheld.

²⁷³ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 7.

²⁷⁴ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 39.

²⁷⁵ Kees Kuiken, 'Heer en heraldiek, Ereplaatsen in de kerken en hun beeldtaal', in: Kroesen, *Groninger cultuurschat*, p. 135-144, aldaar p. 136.

²⁷⁶ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 609.

met wapens, meer kleur in het kerkinterieur brachten.²⁷⁷ In de loop van de 17^e en 18^e eeuw werden de borden steeds groter, gedetailleerder, kleurrijker en daardoor ook duurder en ontwikkelden zich tot hangende 'eretempeltjes' met architectonische elementen.²⁷⁸ Deze 'eretempeltjes' fungeerden niet alleen ter nagedachtenis aan de overledene, maar ook ter meerdere eer en glorie van het familiegeslacht.

Rouwborden werden na het overlijden eerst boven de ingang van het sterf-huis opgehangen. Vervolgens werd een het meegedragen voor in de rouwstoet en daarna in de kerk nabij het graf opgehangen.²⁷⁹ Van Buchel vermeldt dat op 24 november 1629 Bernard van den Bongaert, onder andere heer van Nijenrode, in de kerk van Breukelen werd begraven. Aan de baar hingen acht wapens van vaders- en moederskant.²⁸⁰ Was de overledene de laatste mannelijke telg van zijn geslacht, dan werd het wapenschild gebroken en samen met hem begraven, anders hing men het aan een zuil of muur in de buurt van het graf (afb. 18).²⁸¹

De muren en pilaren van kerkgebouwen raakten langzamerhand bedekt met rouwborden. Rond 1636 hingen circa 50 rouwborden in de Bavokerk in Haarlem (afb. 19, 20).²⁸² De kerk in Rijswijk (ZH) telde er enkele tientallen, waaronder het wapenbord van Aernout Joost baron Van der Duyn, heer van 's Gravenmoer, Maasdam, Benthorn en Hinkelenoord, die op 5 oktober 1785 tijdens een avond-dienst werd bijgezet in de familieelder in het koor. Het familiewapen was omgeven door ridderattributen. In een grote stadskerk als de Buurkerk in Utrecht hingen in 1795 583 rouwborden.²⁸³

In de Westerkerk in Amsterdam werden wel mensen begraven, maar het stadsbestuur had in 1616 een verbod uitgevaardigd om in de kerk 'waepene van de gestorven en aldaer begravenen' op te hangen. Dit was alleen toegestaan in de Oude - en Nieuwe Kerk. Mogelijk omdat de architect van de Westerkerk, Hendrick de Keyser, niet wilde dat de rouwborden en andere tekstborden de uitstraling van het kerkgebouw te zeer zouden bepalen.²⁸⁴ Ook in Groningen had het

²⁷⁷ Kuiken, 'Kwartetten', p. 8; Van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 105.

²⁷⁸ Nikolaj Bijleveld, 'Gelijkheid en onderscheid in de adellijke begrafenisrituelen van de achttiende eeuw', in: *Virtus, Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 2009, p. 19-33, aldaar p. 29.

²⁷⁹ Bijleveld, 'Gelijkheid', p. 28.

²⁸⁰ Van Buchel, *Monumenta passim*, p. 280 (fol. 155r).

²⁸¹ Schwartz, *Pieter Saenredam*, afb. 37, p. 42, afb. 117, p. 109, p. 121.

²⁸² Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 121, 125.

²⁸³ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 612.

²⁸⁴ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 85.

stadsbestuur in 1636 verboden om rouwborden op te hangen in de stadskerken.²⁸⁵

Waarschijnlijk probeerden stadsbesturen zo de controle in handen te houden. De familie De Witt kreeg in 1708 de opdracht haar borden in de Grote Kerk in Dordrecht te verhangen, omdat de borden te veel plaats innamen. Vervolgens moest eerst toestemming aan het kerkbestuur worden gevraagd om een rouwbord op te hangen, omdat deborden het zicht op het fraaie orgelfront dreigden te belemmeren (afb. 21).²⁸⁶ En dan was er nog het risico, aldus een anonieme schrijver in 1781, dat een rouwbord door veroudering zo vergaan was dat iemand het op zijn hoofd zou krijgen, wanneer het naar beneden zou vallen.²⁸⁷

Sommige mensen hadden meer inhoudelijke bezwaren tegen rouwborden. Constantijn Huygens keurde in de 17^e eeuw het vertoon van rouwborden af als zijnde 'redeloze ijdelheid binnen onze kerkmuren'.²⁸⁸ Van Buchel haalt de Haarlemse predikant Daniel Souterius (1571-1634) aan die naar aanleiding van de begrafenis van prins Maurits de vraag stelt of de veelvuldige iconografische verwijzingen naar het strijdtoneel, die soms zeer natuurgetrouw zijn uitgevoerd, wel thuishoren in een kerkgebouw:

Het ophangen van wapenen wert bij ons in Hollant ende elders meer misbruict. Het blason van wapenen is enen hont in roden velden of een soch in groenen velde of een swarte leuw in gulden velde oft een ander grouwelic wreet dier. Bij de wapenen siet men noch hare vanen, lanciën, piecken, het wort er al in de kercke bij hare graven gehangen ende vast gemaect, soodat, indien men alle de vanen, lanciën, standarden, sweerden ende helmetten bijeen vergaderden, men soude daarmede gehele cornetten ruyters ende compaigniën soldaten ten oorloge connen versien. Ic geve den godtsaligen te bedencken, ofte sulcx dient toegelaten te worden bij tijden der gereformeerde religie, ende of sulcx en is een prophanatie der tempelen, die gemaect sijn om Godt daer te dienen etc. Hetwelcke de magistraten niet en behoorden toe te laten. Daer sijn oeck overheden, die sulcx in hare kercken niet en gehengen, als die van Campen, etc.²⁸⁹

²⁸⁵ E.O. van der Werff, *Martini, kerk en toren*, Groningen, 2003, p. 124; *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen doen te weeten. Alsoo by onse ordonnantie op 't begraven der dooden van Anno 1636. Art. 17 is gestatueert dat alle dooden van buyten hier gebracht, sullen uyt 't schip of van de wagen, datelijck ter kercken worden gedragen*, Groningen, 1636.

²⁸⁶ Jensma, *De Grote-*, p. 93.

²⁸⁷ Bijleveld, 'Gelijkheid en onderscheid', p. 28.

²⁸⁸ Huygens, *Gebruyck*, p. 39.

²⁸⁹ Daniel Souterius, *Sainctes funerailles: historisch verhael over het christelijck afsterven ende statelijck begraeven van den prins Mauritius*, Haarlem, 1626, in: Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 111.

Het is opvallend dat Souterius het oorlogstuig enerzijds als misbruik van de wapenschilden bestempelde, anderzijds als een te profaan element in het gereformeerde kerkinterieur. Het kerkgebouw had in zijn ogen in de eerste plaats een religieuze functie, een gegeven dat geen verdere toelichting behoeft, getuige het 'etc'. Tegen het afbeelden van wapens *an sich* lijkt geen Souterius geen bezwaar te hebben gehad. Ten slotte geeft Souterius aan dat de overheid hier een duidelijke taak heeft, waarbij hij verwijst naar zijn vorige standplaats Kampen, waar niet werd toegestaan dat in het kerkgebouw voldoende wapentuig te vinden was om een compagnie soldaten mee uit te rusten.

6. Herenbanken

Tegenwoordig is voor veel mensen het karakteristieke beeld van een kerkinterieur een prominente preekstoel omgeven door een zee van banken. Deze inrichting werd gebruikelijk in de 19^e eeuw, maar omdat in de 17^e en 18^e eeuw het kerkgebouw intensief gebruikt werd voor begrafenissen, moest de vloer vrij blijven. Mensen namen zelf klapstoelen mee of huurden zitplaatsen. Voor vooraanstaande personen werden herenbanken geplaatst rondom pilaren of tegen muren, zodat zoveel mogelijk vloeroppervlak beschikbaar bleef.²⁹⁰ In de Oude Kerk van Amsterdam krijgt de bezoeker nog een aardige indruk van hoe een kerkinterieur er destijds uit zag (afb.1, 3).

Voor de Reformatie stonden er nauwelijks banken in de kerk, omdat de clerus niet gesteld was op herenbanken. Bovendien hoefden de kerkgangers niet zo lang te zitten en door de vele zijaltaren was er ook minder ruimte.²⁹¹ In de late Middeleeuwen waren de eerste herenbanken in het kerkinterieur verschenen. Zo is bekend dat in 1344 de kerkmeesters van de Buurkerk in Utrecht tien banken verkochten in het zuider- en noordertransept met de daaronder gelegen grafkelder en in 1393 waren zeven stoelen bij de preekstoel te koop inclusief de daaronder gelegen graven. Dit impliceert dat zich in de 14e eeuw een privébank in de Buurkerk bevond.²⁹²

Ook in dorpskerken bevonden zich herenbanken in de late middeleeuwen. Abel Tamminga erfde in 1416 de herenbank in de kerk van Hornhuizen en in

²⁹⁰ Mochikzuki, *The Netherlandish Image*, p. 157-158.

²⁹¹ Steensma, 'De herenbank', p. 34.

²⁹² Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 379.

1549 schonken eigenerfde boeren een *kerckstoel* aan de bewoners van Auwemahuis in Tolbert.²⁹³ De families Tuinga en Rengers hadden in de middeleeuwen hun eigen altaren gehad in de kerk van Wittewierum en voor het lezen van memoriemissen waren de kapellen voorzien van een eigen gestoelte en een familiegraf. Na de reformatie verdwenen de altaren, maar de banken en familiegraven bleven.²⁹⁴ Net zoals dit eerder met altaren het geval was, waren herenbanken eigendom van de betreffende familie en bij hen berustte het exclusieve recht om in die banken te zitten.²⁹⁵

Dat herenbanken een belangrijk statussymbool waren, blijkt wel uit het feit dat toen in 1617 borg Tammingahuizen in Wittewierum verkocht werd aan de familie van Ewsum, deze familie een herenbank oprichtte naast de oudere herenbank van de familie Rengers.²⁹⁶ Een andere aanwijzing is dat de bewoners van Nienoord in de meeste kerken van Vredewold een herenbank hadden, zoals in Niekerk, hoewel de familie er nauwelijks gebruik van maakte.²⁹⁷ Van Swigchem wijst erop dat de verhoogde herenbanken niet alleen een statussymbool waren, maar ook een symbool van gezag. De publieke kerk viel onder het gezag van de overheid en de personen die de overheid representeerden dienden daarom beschikking te hebben over een voorname zitplaats. Dergelijke banken waren zeer geschikt voor het afbeelden van familie- of stadswapens.²⁹⁸

In veel gevallen onderscheidde de herenbanken zich op een vergelijkbare manier als de preekstoel, doordat ze voorzien waren van een verhoogd achter-schot of luifel en wapenschilden. Doordat de herenbanken in veel gevallen verhoogd waren, verhieven de eigenaren zich boven de andere aanwezigen.²⁹⁹ In enkele kerken treffen we herenbanken aan die een verdieping hoog zijn, zoals in de Jacobijnerkerk in Leeuwarden en in sommige ambachtsheerlijkheden, zoals in Appingedam en in Midwolde voor de families In- en Kniphuizen en Van Ewsum.³⁰⁰ Op de herenbank in Midwolde zijn de wapenschilden van vele adellijke families geschilderd. Op deze manier presenteerde de familie In- en Kniphuizen,

²⁹³ Regnerus Steensma, 'De lotgevallen van de herenbanken in Tolbert', in: *GK*, jaargang 25, nr. 1, 2008, p. 25-28, aldaar p. 25.

²⁹⁴ Kroesen, 'Van kloosterkerk', p. 119-124.

²⁹⁵ Steensma, *Geschiedenis*, p. 135, 83.

²⁹⁶ Kroesen, 'Van kloosterkerk', p. 124.

²⁹⁷ Steensma, 'De lotgevallen', p. 25-26; Pieterman, 'De kerk van Niekerk', p. 65.

²⁹⁸ Frijhoff, *1650*, p. 173.

²⁹⁹ Feenstra, 'De herenbank', p. 41.

³⁰⁰ Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 11; Steensma, *De geschiedenis*, p. 133.

uit Oost-Friesland afkomstig en 'nieuwkomers' binnen de Ommelander adel, hun adellijke relaties; een soort zeventiende-eeuws *Facebook* (afb. 22).³⁰¹

Ook de plaats van de herenbank in het kerkgebouw benadrukte het onderscheid met de gewone kerkgangers. Herenbanken bevonden zich meestal tegenover de preekstoel, wat de ereplaats bij uitstek was, omdat in de protestantse kerkdienst het Woord centraal stond. Het gebeurde regelmatig dat de borgbewoner opdracht gaf tot de bouw van zowel de herenbank als de preekstoel. In veel gevallen dateren beide meubelstukken dan ook uit dezelfde periode en zijn er overeenkomsten zichtbaar in het snijwerk. Een goed voorbeeld is de kerk van Oosterwijtwerd, waar het ensemble van preekstoel met doophek en daartegenover de herenbank waarschijnlijk in zijn geheel stamt uit 1666.³⁰²

Ook het koor kon door de borgheer in gebruik genomen worden als grafkapel en plaats voor een herenbank, omdat na de afschaffing van de katholieke mis het koor geen liturgische functie meer had. Op deze manier behield het koor het karakter van een exclusieve ruimte die niet voor iedereen toegankelijk was.³⁰³ In de kerken van Pieterburen en Midwolde zijn nog dergelijke 'herenkoren' te vinden (afb. 22). In Uithuizen werd de positie van de familie Alberda nog eens onderstreept doordat de familie de kerk pas binnenschreed wanneer alle kerkgangers plaatsgenomen hadden. Hier bevindt de herenbank zich als een doksaal op de scheiding van koor en schip.³⁰⁴ Dit zijn slechts enkele voorbeelden, maar in vrijwel alle kerken waren herenbanken te vinden.

De herenbanken in dorpskerken waren vaak voorname en rijker versierd dan in stadskerken. In stadskerken waren aanvankelijk alleen herenbanken aanwezig voor de stadsbestuurders, maar later ook voor andere vooraanstaande burgers die een publieke functie bekleedden, zoals hoogleraren, officieren en kerkmeesters.³⁰⁵ In de Oude Kerk in Amsterdam verschenen in de loop van 17e eeuw steeds meer herenbanken: voor de burgemeesters (1620), regerende - en oud-schepenen (1625) en de kerkmeesters (1645); daarnaast waren er nog banken voor commissarissen, professoren, en secretarissen (afb. 23).³⁰⁶

³⁰¹ Kuiken, 'Heer en heraldiek', p. 144.

³⁰² Regnerus Steensma, 'Een bijzondere jonker, In Oosterwijtwerd zorgde Gijsbert Herman Ripperda voor de complete kerkinrichting', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, 2007, p. 54-55.

³⁰³ Steensma, 'De herenbank' p. 35-36; Kuiken, 'Heer en heraldiek', p. 136.

³⁰⁴ Kuiken, 'Heer en heraldiek', p. 136.

³⁰⁵ Steensma, *Verbeeld Vertrouwen*, p. 167 e.v.

³⁰⁶ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 111; Tekening Hendrik Kleun, *Interieur Oude Kerk*, Amsterdam, 1769, <http://www.beeldbank.amsterdam.nl>.

De Stevenskerk in Nijmegen had plaatsen voor magistraat, rechters, syndicus (stadsjurist), secretarissen, pensionarissen, edellieden van binnen en buiten de stad, militairen boven de rang van kolonel, gedeputeerden en hun secretaris.³⁰⁷ In Groningen werd in de Martinikerk na de stichting van de Universiteit een herenbank voor de hoogleraren in gebruik genomen op kosten van het gewest.³⁰⁸ Overigens wensten de Groningse studenten na verloop van tijd ook eigen zitplaatsen, getuige een verzoekschrift dat in 1748 bij de hoogleraren werd ingediend: 'Dat aan de Heeren Studenten vrye Zitplaatsen in de Academiekerk, voorts in de overige Kerken moogen aangeweesen worde'.³⁰⁹

Op het gebied van herenbanken in het kerkinterieur zien we twee ontwikkelingen. In de eerste plaats kregen steeds meer groepen een eigen bank in de kerk. Daarnaast werden banken steeds rijker versierd en onderscheidden zij zich ten opzichte van elkaar door plaats en architectonische vormgeving. Hierdoor werd de sociale status en wereldlijke pretentie van de bezitters weerspiegeld, waardoor hun autoriteit en de maatschappelijke orde die zij bewaakten werd versterkt. De prominente aanwezigheid van stadsbestuurders en overige ambtsdragers benadrukte tevens de publieke positie van de gereformeerde kerk.³¹⁰

7. De preekstoel

In het protestantse kerkinterieur nam de preekstoel een centrale plaats in, waardoor de nadruk die in de protestantse traditie op Bijbeluitleg werd gelegd zichtbaar werd in de kerkruimte.³¹¹ In veel kerken was de preekstoel omgeven door een doophek, enerzijds vanuit het praktische oogpunt om mensen, spelende kinderen en honden op enige afstand te houden. Anderzijds ontstond er zo een onderscheid tussen de dooptuin en de rest van de kerk, de openbare ruimte Waar-

³⁰⁷ Steensma, *De geschiedenis*, p. 133.

³⁰⁸ Sybren Sybrandy, 'De Martinikerk als "Academiekerk"', in: *Miniatuur*, 14, nr. 3, Leens, 2010, p. 3-5, aldaar p. 3. In de stad Groningen waren in de drie hoofdkerken, de Martinikerk, de A-kerk en de Nieuwe Kerk, herenbanken aanwezig voor verschillende groepen notabelen (Sybrandy, 'De Martinikerk', p. 3). In de A-kerk stond vanaf 1643 een gestoelte voor de Stad Groningen, dat tevens functioneerde als koorafscheiding. In de Nieuwe kerk bevond zich een raadsgestoelte, een bank voor de ambtsman en secretaris van het gericht Selwerd, een bank voor de gedeputeerden, die 'ten naesten profijte van de kercke verkocht was aan Heeren van Stad en Lande'. Daarnaast was er nog een gestoelte voor de stadsbeambten en hoogleraren en ten slotte ook voor officieren (Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 32-35).

³⁰⁹ Tjalling Petrus Tresling (red.), *Groninger volks-almanak*, Groningen, 1845, p. 108-109.

³¹⁰ Van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 113; Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 397.

³¹¹ Kees van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 103.

door de dooptuin een aparte, haast heilige, ruimte in het kerkgebouw werd.³¹² De toegang tot de dooptuin kon gemarkeerd worden door een doopboog, vaak van koper. Dergelijke bogen, een typisch Hollands verschijnsel, onderstreepten het betreden van een aparte ruimte in het kerkgebouw.³¹³ In Brouwershaven werd in 1773 de combinatie van preekstoel, voorlezersbank en doophek met koperen lichtarmen geschonken door rentmeester en dijkgraaf Hobius de Krijger.³¹⁴

Vanwege de centrale plaats die de preekstoel innam in het kerkelijk gebruik, werd de deze vaak rijk versierd.³¹⁵ Opschriften vermeldten wie de opdrachtgever was. Door een Bijbelspreuk werd de betekenis van het geloof dat vanaf de kansel werd gepredikt benadrukt. Later werden deze elementen vaak uitgedragen door middel van voorstellingen: wapenschilden, symbolen en allegorische beelden (afb. 24).³¹⁶ De allegorische verbeelding van de deugden ging samen met deugdzame teksten op tekstborden. Daarnaast kwam vergankelijkheidsymboliek veel voor, wat volgens kunsthistoricus Van der Ploeg in sommige gevallen diende om een overmaat aan wereldgelijkvormigheid te compenseren. Na het midden van de 17^e eeuw werden ook steeds vaker Bijbelse voorstellingen afgebeeld. Vanwege het 2^e gebod werd geprobeerd om het afbeelden van God of de drie-eenheid te vermijden.³¹⁷ Toch zijn op de preekstoel in de Grote Kerk van Dordrecht afbeeldingen van de twaalfjarige Jezus in de tempel en de Bergrede te zien, voorstellingen die verwijzen naar de prediking van het evangelie.³¹⁸

Niet alleen door middel van opschriften en voorstellingen werd het belang van de preek geïllustreerd. Ook door de, soms haast architectonische, vormgeving werd alle aandacht naar de preekstoel getrokken. Niet in de laatste plaats door de bekroning van preekstoelen in de vorm van een baldakijn, toren of koepeel, die soms grote vormen aan konden nemen, zoals in de Nieuwe Kerk van Amsterdam (afb.25).³¹⁹ In Bolsward bevindt zich een barokke preekstoel uit 1660-1662, naar een ontwerp van Gerben Wopckesz. Twee adelaren en een engel dragen de rijkversierde kuip. Op het middelste paneel is de statenbijbel prominent afgebeeld en boven de bekroning van het klankbord in drie etages is een adelaar

³¹² Van Swigchem, *Een goed regiment*, p. 16; Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 193.

³¹³ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 203.

³¹⁴ Stenvert, *Zeeland*, p.83.

³¹⁵ Mochikzuki, *The Netherlandish Image*, p. 146; Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 181.

³¹⁶ Kees van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 108.

³¹⁷ Van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 113; Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 133.

³¹⁸ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 308.

³¹⁹ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 189.

zichtbaar met een keizerlijke kroon.³²⁰ Meer bescheiden is de preekstoel van Heiloo uit het begin van de 18^e eeuw. Op de gesneden bekroning is het wapen van Heiloo te zien.³²¹

De preekstoel laat zien hoe een onderdeel in het kerkinterieur met een uitgesproken liturgische functie, drager kon worden van machtssymboliek. Tegelijkertijd herinnerden de afbeeldingen van de werken van barmhartigheid en deugden, als rechtvaardigheid de kerkgangers, maar ook de schenkers, aan hun verantwoordelijkheid om een deugdzaam leven te leiden. Deze thematiek sluit goed aan bij het belang dat in de gereformeerde kerk werd gehecht aan de christelijke moraal. Ook zonder predikant werd de boodschap in beeldtaal vanaf de kansel uitgedragen.

8. Conclusie: het kerkgebouw als pronkkamer

Bovenstaande 'rondgang' door het protestantse kerkinterieur laat zien hoe de inrichting van het protestantse kerkgebouw niet zozeer werd bepaald door de kerk, maar door allerlei geledingen in de plaatselijke gemeenschap, zoals bestuurlijke organisaties, gilden en families (afb. 26).³²² In stadskerken waren vooral stedelijke organisaties zichtbaar. In de Westerkerk in Amsterdam kan het stadswapen bijna overal waar je kijkt ontdekt worden: op het orgel, op de bekroning van de kroonluchters, boven deuren, op de herenbanken en ten slotte op de toren, op de top van de kroon van het Heilige Roomse Rijk (zie afb. 27, 28).³²³ De invloed van het stadsbestuur werd zo goed zichtbaar in de publieke kerk. Door ramen, tekstborden en kandelaars presenteerden gilden en hoogheemraadschappen zich aan de bezoekers van het kerkgebouw.

Ook buiten de stad wilde het stadsbestuur zich graag presenteren. Enerzijds door ramen te doneren ter bevestiging van een goede verstandhouding en de goede naam van de stad uit te dragen. Anderzijds konden stadswapens zichtbaar

³²⁰ Stenvert, *Fryslân*, p. 90; Regnerus Steensma, *Het Friese kerkinterieur, geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal*, Leeuwarden, 1995, p. 120; <http://www.martinikerkbolsward.nl>, 13 december 2011.

³²¹ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 359.

³²² Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 432.

³²³ Bezoek Westerkerk, 2 augustus 2011; In 1489 had Keizer Maximiliaan het recht geschonken aan de stad Amsterdam om zijn kroon te voeren, wat de stad met trots bleef doen, ook nadat de onafhankelijkheid van Spanje werd uitgeroepen (Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam, 2005, p. 65).

maken dat een dorp binnen de invloedssfeer van een stad viel.³²⁴ In veel dorpskerken werd het interieur gedomineerd door wapens van de lokale adel, die vaak de aanschaf een preekstoel, orgel, herenbank en andere zaken had geïnitieerd.³²⁵ Vooral elementen als een privé-ingang, herenbanken, grafmonumenten en rouwborden onderstreepten het gebruik van sommige dorpskerken als hofkapel, zoals in de kerken van Midwolde, Uithuizen en Oudega.³²⁶

Wanneer we kijken naar de motieven die ten grondslag lagen aan de verrijking van het kerkinterieur, zien we dat onderlinge wedijver zowel in steden als op het platteland vermoedelijk een belangrijke rol speelde.³²⁷ Voor de aanschaf van een representatief orgel werden kosten noch moeiten gespaard en de beste orgelbouwers werden aangeschreven om onder andere de kerk van Uithuizen van een Schnitgerorgel te voorzien.³²⁸ Leden van stadsbestuur en kerkenraad legden werkbezoeken af in andere stadskerken om te zien wat de 'concurrent' te bieden had, zoals we in het vervolg nog zullen zien. Het gevoel van concurrentie werd versterkt door een universeel menselijke behoefte aan representatie en het uitdragen van een eigen identiteit wat mogelijk was door familie-, stads en gildewapens aan te brengen op een schenking.³²⁹

Tegelijkertijd getuigen de investeringen die gedaan werden voor de bouw van orgels, de zorg voor het meubilair en het aanbrengen van versieringen van de trots die de lokale elite voelde voor het publieke kerkgebouw. Daarnaast hadden mensen de behoefte om bij te dragen aan het kerkgebouw ter ere van God en zo een bijdrage te leveren aan de gemeenschap. Al met al lijkt er sprake te zijn van een mengeling van 'deugdzaamheid en pronkzucht'.³³⁰ Zoals zichtbaar is op de preekstoel (1713) in Uithuizen: op het klankbord staat het gekroonde wapen

³²⁴ In de kerken van Rijswijk (ZH) en Scheveningen is het stadswapen van Den Haag op verschillende plaatsen aangebracht. De stad had dan ook een stem in de aanstelling van predikanten en kerkmeesters (Van den Berge, *De oude kerk*, p. 27, 35; Heleen van der Weel, *De oude kerk op Scheveningen, Het reilen en zeilen van een visserskerk in verleden en heden*, Den Haag, 1982, p. 21); Hetzelfde geldt voor verschillende plaatsen in het oosten van de provincie Groningen die bestuurlijk onder de stad Groningen vielen. In Ter Apel is het stadswapen aangebracht op de preekstoel uit 1711 en ook op de herenbank van de schout van Groningen in de kerken van Zuidbroek en Wedde (Ronald Stenvert, R.H. Alma, *Groningen, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1998, p. 17, 222; Steensma, *Geschiedenis*, p. 131; Regnerus Steensma, 'Groninger koorhekken', in: *GK*, jaargang 26, nr. 3, juli 2009, p. 68-73, aldaar p. 72).

³²⁵ Steensma, 'Groninger koorhekken', p. 72.

³²⁶ Kroesen, 'Eretempels', p. 83-84, 87; Steensma, 'Koorhek in Huizinge', p. 85; Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 65. Een ander voorbeeld is de kerk van Oosterwijtwerd, 'hofkapel' van familie Ripperda Steensma, 'Een bijzondere jonker', p. 54-55).

³²⁷ Kuiken, 'Heer en heraldiek', p. 139.

³²⁸ Victor Timmer, 'Klinkend verleden. Iets over het Schnitger-orgel te Uithuizen', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, 2010, p. 95-97, aldaar p. 95.

³²⁹ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 60.

³³⁰ Van der Ploeg, 'Preekstoelen', p. 103.

van Alberda, terwijl op de panelen van de kuip de vier evangelisten afgebeeld zijn en vijf vrouwelijke figuren verwijzen naar de deugden Voorzichtigheid, Gerechtigheid, Geloof, Hoop en Liefde en (afb. 24).³³¹

Voor de hedendaagse kerkbezoeker is het moeilijk om alle heraldische verwijzingen en uiteenlopende inscripties te herkennen en te begrijpen. Uit de werken van Van Buchel blijkt dat hij veel wapenschilden kon verbinden met de bijbehorende families en steden. Hij kon daardoor herkennen wie zich een stukje van het kerkinterieur hadden toegeëigend, maar Van Buchel was dan ook een specialist op dit gebied. Toeristen konden hun toevlucht nemen tot stadsbeschrijvingen, zoals de Franstalige reisgids uit 1712, waarin transcripties van grafschriften en inscripties uit Leidse kerken waren opgenomen.³³²

In hoeverre destijds de gemiddelde kerkganger alle heraldiek en symboliek herkende en inscripties en tekstborden kon lezen, blijft zeer de vraag. Het is daarom moeilijk in te schatten hoe groot de zeggingskracht van inscripties, decoraties en heraldiek was. Het is waarschijnlijk dat dorpsbewoners in elk geval de wapenschilden van de lokale adel wel herkenden. Daarnaast is het goed mogelijk dat mensen zich op basis van persoonlijke herinnering of verhalen konden verbinden met de beeldtaal van het kerkgebouw. Mensen konden zich bijvoorbeeld herkennen in de symboliek van een gilderaam of zich 'aangesproken' voelen door een verwijzing naar de scheepvaart in de vorm van een schippersbord of kerk-scheepje.³³³

Het kerkgebouw vervulde een belangrijke functie als *lieu de memoire*, een plek waar een gemeenschappelijke geschiedenis werd uitgebeeld, waardoor de identiteit van de lokale gemeenschap verbeeld en gevormd werd in het kerkgebouw. Gedenkstenen herinnerden aan historische gebeurtenissen, hetzij nationaal, hetzij lokaal, die bepalend waren geweest voor de identiteit van een stad of dorp. Historische gebeurtenissen werden in een mythisch of religieus kader geplaatst en de Bijbelse geschiedenis werd gebruikt om de hedendaagse geschiedenis te spiegelen en te duiden.³³⁴ Bovendien was de herinnering aan mensen die ooit tot de plaatselijke gemeenschap hadden behoord tastbaar gemaakt in grafmonumenten en rouwborden.

³³¹ Regnerus Steensma, 'De preekstoel', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, 2010, p. 98-100, p. 99.

³³² Paul J. Smith, 'Wandelen in de Délices de Leide (1712)', in: Roding, *Beelden van Leiden*, p. 185-208, aldaar p. 185-187.

³³³ Frijhoff, *1650*, p. 504.

³³⁴ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, 209.

Hoofdstuk 3

Algemene voorzieningen in het kerkgebouw

Introductie

In de 17e en 18e eeuw kwamen mensen niet alleen naar de kerk vanuit een religieuze behoefte, maar ook omdat het kerkgebouw uiteenlopende voorzieningen in zich herbergde. Dit hoofdstuk en het volgende richten zich op de vraag welke rol het kerkgebouw speelde in het dagelijks leven. In hoofdstuk 4 staat het kerkgebouw als plek van ontmoeting en ontspanning centraal. Dit hoofdstuk richt zich op het gebruik in de zakelijke en formele sfeer, oftewel als dienstverlenend orgaan.³³⁵ Daarbij gaat het om voorzieningen die nodig zijn om een samenleving goed te laten functioneren, zoals rechtspraak, veiligheid, onderwijs en armenzorg.

In sommige gevallen werden diensten verleend op initiatief van de overheid, bijvoorbeeld als het ging om het afkondigen van ordonnanties of het gebruik van de toren als uitkijkpost. In andere gevallen hing het nevengebruik nauw samen met het religieus gebruik. Zo zag de kerk toe op het functioneren van de schoolmeester en had de schoolmeester ook taken rondom de kerkdienst. Ondanks de religieuze connotaties, zullen dergelijke activiteiten besproken worden. In de eerste plaats omdat deze vormen van gebruik tegenwoordig vaak wel als profaan zouden worden bestempeld. Ten tweede omdat door deze activiteiten de publieke functie van het kerkgebouw werd versterkt.

De publieke functie van het kerkgebouw kan goed geïllustreerd worden door middel van een inventarisatie van het gebruik van aangrenzende ruimten. Rondom kerken en vooral bij stadskerken vormde zich in de loop van de tijd een architectonisch conglomeraat van kapellen, vergaderruimten, huisjes en andere aanbouwen, waarin de verwevenheid van de kerk met sociale en politieke instellingen zichtbaar werd aan de buitenzijde van het kerkgebouw (afb.29).³³⁶

In de eerste plaats was het gebruikelijk dat een stadskerk beschikte over een consistorie waar de kerkenraad vergaderde en waarbij ook vertegenwoordigers

³³⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 21.

³³⁶ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 66.

van de overheid, hetzij als ouderling, hetzij als commissaris, aanwezig waren. Daarnaast werden lidmaten die voor de kerkenraad moesten verschijnen om vermaand te worden hier ontvangen. Mochizuki beschrijft de consistorie als *the place where the Reformed Church administered the practicalities and commitments to the civic life of the town*.³³⁷ De kerkenraad van de Grote Kerk in Dordrecht kreeg na herhaalde klachten over binnenvallende bezoekers in hun consistoriekamer rond 1670 de beschikking over de oude sacristie.³³⁸

Een consistorie kon op verschillende plaatsen in het kerkgebouw worden ingericht. In de meeste gevallen kreeg de sacristie een nieuwe functie als consistorie, Rijswijk, Loppersum, Middelstum en Stedum zijn slechts enkele voorbeelden.³³⁹ Daarnaast gebeurde het regelmatig dat de kooruimte of de kapellen die hun liturgische functie hadden verloren hergebruikt werden als consistorie.³⁴⁰ Overigens lijken veel (plattelands)kerken niet de beschikking te hebben gehad over een consistorie direct bij de kerk. Tamelijk veel kerken in Noord-Holland kregen pas in de 19^e of 20^e eeuw een aangebouwde consistorie, zoals in Zaandam.³⁴¹ Mogelijk vonden kerkenraadsvergaderingen en andere organisatorische zaken dan plaats in de pastorie of de herberg.³⁴²

Het lijkt niet ongebruikelijk te zijn geweest dat grotere gezelschappen in de kerkruimte vergaderden. Twee prenten uit de jaren '30 van de 18^e eeuw tonen een synodale vergadering in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam (zie afb. 30, 31).³⁴³ Daarnaast is bekend dat op 8 maart 1737 een vergadering van 'Heeren Borgemeesteren ende Kerkmeesteren' plaats vond in de Grote kerk van Dordrecht, maar onduidelijk is waar in het kerkgebouw.³⁴⁴ Ook in dorpen konden vergaderingen in de kerkruimte worden gehouden. In de kerk van Loppersum kwam jaarlijks op 30 juli het college van seendheren* bijeen, bestaande uit kerkmeesters, predikanten en hoofdelingen*.³⁴⁵ Het is niet onwaarschijnlijk dat ook andere gemeenschapsbijeenkomsten in dorpskerken plaatsvonden, zoals veelvuldig in Engeland gebeurde, waar onder andere verkiezingen voor kerk-

³³⁷ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 223.

³³⁸ Jensma, *De Grote-*, p. 87.

³³⁹ Van den Berge, *De Oude Kerk van Rijswijk*, p. 6, 58.

³⁴⁰ Weegink-Schijve, 'Kerkinterieur', p. 66.

³⁴¹ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 235, 540.

³⁴² Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 162; Feenstra, 'Kerk en borg', p. 109.

³⁴³ http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/weergave/search/layout/result/indeling/detail/sorting/sk_datering_ASC/start/229?q_searchfield=nieuwe%20kerk, 12 november 2011.

³⁴⁴ GAD Arch kerkv inv. 36 fol. 20 r, in: Jensma, *De Grote-*, p. 153, n. 367.

³⁴⁵ W.J. Formsma, 'De proosdij van Loppersum en het indultum der zeven kerspelen', in: G.A. Bongers, W. Koops, *Bijdragen tot de kennis van de gemeente Loppersum*, Groningen, 1981, p. 68-83, aldaar p. 76.

meesters en burgemeesters in de kerk gehouden werden, waarna hier ook de inauguratie plaatsvond.³⁴⁶

Behalve voor vergaderingen werden nevenruimten, zoals de consistorie, op veel plaatsen ook gebruikt als archiefruimte. In Wassenaar werden hier de archieven van kerkenraad en diaconie bewaard.³⁴⁷ Ook in de middeleeuwen functioneerde de kerk als archief. Zo werden de belangrijkste oorkonden van de stad Haarlem in een ijzeren archiefkast in de kerk bewaard, in Amsterdam werd de IJzeren kapel in de Oude Kerk hiervoor gebruikt.³⁴⁸ In Ridderkerk bevond zich in de sacristie een kist 'waerinne berustende waren alle de papieren de kercke ende het gemeenlandt aengaende'.³⁴⁹ We zien hier hoe het kerkgebouw kon functioneren als een soort stadsarchief, waar belangrijke stukken beschermd werden tegen brand en diefstal door dikke muren en het sacrale karakter van het kerkgebouw.³⁵⁰

Daarnaast kon het kerkgebouw voor verschillende organisaties een kantoorfunctie hebben. De meeste stadskerken zoals de Bavo in Haarlem, de Grote Kerk in Dordrecht en de Oude Kerk in Amsterdam, beschikten over een kantoorruimte voor de kerkmeesters.³⁵¹ De kamer van de kerkmeesters in de Oude Kerk in Amsterdam was in 1611 gebouwd voor de Oude Zijdshuiszittenmeesters en zou in het stadhuis als regentenkamer niet hebben misstaan (afb. 32). De ruimte verkeert nog steeds in 17^e eeuwse staat en vlak naast de deur hangt een wapenbord met de familiewapens van de kerkmeesters uit de periode 1521-1805.³⁵²

Ook de diakenen hadden in de Oude Kerk beschikking over een kantoor (afb. 33).³⁵³ In de Spiegelkamer zetelden de Commissarissen van Huwelijks Zaken. Daarnaast beschikte deze kerk over een toogkamer die ook in de 17^e eeuw werd gebruikt voor kleinschalige recepties na bijvoorbeeld een huwelijksluiting. Hier

³⁴⁶ Davies, *The Secular Use*, p. 172-176.

³⁴⁷ Honders, *Uit de historie*, p. 29.

³⁴⁸ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 24; Gerrit Lamberts, *De IJzeren Kapel in de Oude Kerk*, 1825, <http://beeldbank.amsterdam.nl>, 13 november 2011.

³⁴⁹ M.G. Hofman, C.J. Houtman, F. A. van Lieburg, *Een gemeente in opbouw, de kerkenraadsnotulen van Ridderkerk 1574-1675*, Zoetermeer, 2010, p. 61 (Acte 11 maart 1591).

³⁵⁰ De Smet, 'Heavenly quiet', p. 5-8.

³⁵¹ In Haarlem hadden de kerkmeesters, de diakenen, de regenten van het leprozenhuis en het Heilige Geesthuis hun kantoor in de Bavo (Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 66-67. De Boer, *De Bavo te boek* p. 23-24, 43-45); <http://www.oudekerk.nl/monument/geschiedenis.html>; Bezoek Oude Kerk Amsterdam, 2 augustus 2011; Jensma, *De Grote -*, p. 87.

³⁵² <http://www.oudekerk.nl/monument/geschiedenis.html>; Bezoek Oude Kerk Amsterdam, 2 augustus 2011.

³⁵³ Gerrit Lamberts, *Het zuiderportaal van de Oude Kerk aan het Oudekerksplein met rechts het raam van de Diaconiekamer (de voormalige librije)*, 1825-1850, (<http://beeldbank.amsterdam.nl>, 13 november 2011).

kon de predikant zich omkleden en bevond zich een bedstee die mogelijk gebruikt werd door de koster. Daarnaast bood de voormalige sacristie ten oosten van de toogkamer gedeeltelijk woning aan de koster.³⁵⁴

Deze vorm van permanente bewoning van het kerkgebouw zelf is zeldzaam. Wel zijn er voorbeelden bekend van mensen die zeer nabij, dat wil zeggen, tegen het kerkgebouw aan woonden. Het gebouw van de Nieuwe Kerk in Groningen, in de vorm van een Grieks kruis, voorzag al in het ontwerp in vier huizen, in de hoeken van de kruisarmen die direct toegang boden tot de kerkruimte. Een van de woningen werd gebruikt als consistorie, de andere drie boden onderdak aan de koster, de politiemeester en de doodgraver.³⁵⁵ Tussen de poort van het noordelijk koor en de Heilige Kruiskapel bij de St. Pancras of Zuiderkerk in Enkhuizen bevindt zich een achttiende-eeuwse kosterwoning.³⁵⁶ Daarnaast waren in veel steden 'kerkhuizen' tegen de kerk aangebouwd die door de kerk verhuurd werden.³⁵⁷

Ten slotte kon de koorruimte voor uiteenlopende zaken gebruikt worden. In veel kerken behield deze ruimte een liturgische functie door het gebruik van het koor als plaats voor het avondmaal.³⁵⁸ In veel gevallen verdween de liturgische functie en werd het koor van de kerk afgesloten, zoals in Tholen gebeurde door middel van een beschilderd schot.³⁵⁹ Vervolgens kon de ruimte voor uiteenlopende doeleinden worden gebruikt: als consistorie, school, brandspuithuis of rommelhok.³⁶⁰ In Goes was de situatie andersom, het koor werd gebruikt als gereformeerde kerk, terwijl het schip lange tijd in gebruik was als pakhuis.³⁶¹ Een deel van de kerk van Aduard, de voormalige ziekenzaal van het Cisterciënzer klooster, werd gebruikt voor de opslag voor de jaarlijkse veemarkt.³⁶²

Uit deze rondgang door diverse nevenruimten van het kerkgebouw blijkt hoe kerkelijk organisatorische en aanverwante zaken in het kerkgebouw afgehandeld werden. De vraag kan gesteld worden in hoeverre hier sprake is van nevengebruik. Vergaderingen van de kerkenraad en zeker ook kerkelijke tuchtzaken

³⁵⁴ <http://www.oudekerk.nl/monument/geschiedenis.html>; Bezoek Oude Kerk, 2 augustus 2011.

³⁵⁵ Westra, *Kerk van Jan Rap*, p. 111; Van Gelderen, *Classicale Acta*, p. 77.

³⁵⁶ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 290-291.

³⁵⁷ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 112; Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 66-67.

³⁵⁸ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 141; Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 16.

³⁵⁹ Stenvert, *Zeeland*, p. 239.

³⁶⁰ Van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, p. 211; Weegink-Schijve, 'Kerkinterieur', p. 66; J.D. Meijer, *De Maartenskerk, Eeuwenoude Ontmoetingsplaats in het Hart van Doorn*, Doorn, 2000, p. 10.

³⁶¹ Stenvert, *Zeeland*, p. 105.

³⁶² C.H. Peters, 'Middeleeuwse bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw), in de provincie Groningen, deel II', in: *GVA*, 1891, p. 119-143, aldaar p. 134.

hebben een duidelijk godsdienstig karakter, hoewel ook andere zaken aan bod kwamen. Maar vergaderingen behoren niet tot het liturgische gebruik van het kerkgebouw. Het is duidelijk dat het kerkgebouw niet uitsluitend gereserveerd was voor de liturgie.

Het godsdienstig karakter van de werkzaamheden van de kerkmeesters die ook grotendeels plaatsvonden in het kerkgebouw, is bovendien beperkt zoals ook blijkt uit de volgende paragraaf. Er is duidelijk sprake van een pragmatische instelling: wanneer binnen de zware kerkmuren belangrijke kerkelijke stukken bewaard konden worden, kunnen hier ook andere waardevolle papieren beheerd worden. Een loze koor- of zolderruimte leent zich bijzonder goed voor opslag van spullen. Deze pragmatische benadering zullen we in het vervolg van dit hoofdstuk nog vaker tegenkomen.

1. De kerk als werkplek

Een grote groep mensen kwam regelmatig in het kerkgebouw om in hun onderhoud te kunnen voorzien. Allereerst kan daarbij gedacht worden aan mensen die afhankelijk waren van de armenzorg. Op dit punt zullen we later in dit hoofdstuk nog terugkomen. Deze paragraaf richt zich op mensen die zelfstandig in hun onderhoud konden voorzien en daarvoor dagelijks of zo nu en dan in het kerkgebouw kwamen om te werken of om de pacht voor bijvoorbeeld een stuk land te betalen.

De beheerstaak van de kerkmeesters beperkte zich niet tot het kerkgebouw en het kerkhof alleen. Kerkrekeningen laten zien dat de pachtgelden van mensen die landerijen van de kerk huurden een belangrijke inkomstenpost vormden.³⁶³ In verschillende steden, zoals Haarlem, werden ook kerkhuisjes die tegen de kerk aan stonden verhuurd.³⁶⁴ Een schilderij van Berckheyde laat zien hoe de luiken van de huisjes als toonbank werden gebruikt (zie afb. 34).³⁶⁵ In Dordrecht werden de open erven rond de kerk verhuurd als opslagplaats. Zo ontvingen de kerkmeesters huur voor de erven aan de zuidzijde die de wapensmid gebruikte voor vervaardiging en opslag van kanonskogels.³⁶⁶

³⁶³ Leloux, *Het kasboek*.

³⁶⁴ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 116.

³⁶⁵ Zie ook: De Boer, *De Bavo te boek*, p. 110, afb. 73.

³⁶⁶ Jensma, *De Grote*-, p. 87-88.

Niet alleen landerijen werden verpacht, maar ook de rechten voor het verhandelen van vis op de markt naast de kerk in Haarlem. Hier bepaalden en controleerden de kerkmeesters ook de maten van appelmanden, mossel- en turfmaten waarvoor schippers en verkopers pacht moesten betalen. In Huizum was de kerkvoogdij de 'concessiegever' voor de beurtvaart naar Leeuwarden.³⁶⁷ Terwijl op het kerkhof bij de kerk van Rijswijk iepen en linden werden gepoot, die na enige decennia door de kerk met winst werden verkocht aan houtopkopers.³⁶⁸

Op rekendagen werd de balans- en resultatenrekening opgemaakt en werden de pacht en andere inkomsten geïnd.³⁶⁹ Het is niet onwaarschijnlijk dat dergelijke betalingen in de consistorie of het kerkmeesterskantoor plaatsvonden, zoals ook in Engeland uiteenlopende betalingen van schuldaftbetaling tot alimentatie bij de kerkmeesters gedaan werden.³⁷⁰ De kerkenraad van Ridderkerk ontbood op 26 april 1590 een vertegenwoordiging van het hoogheemraadschap in 'der kerckenkamer [...] alwaer alsdan de rekeninge gedaen sal worden'.³⁷¹ We zien dat dat het beheer van kerkelijke goederen een aantal taken met zich mee bracht die tegenwoordig niet onder verantwoordelijkheid van kerkrentmeesters vallen, maar een taak van de burgerlijke gemeente of de provincie zijn.

Daarnaast waren mensen dagelijks of incidenteel werkzaam in het kerkgebouw. De kerkmeesters benoemden het kerkelijk personeel als deurwaarders, orgeltrappers, stoelenzetsters, schoonmaaksters (afb. 35).³⁷² Dit personeel moest in de eerste plaats taken uitvoeren op het gebied van onderhoud en het bewaren van de orde. Daarnaast waren er taken op het gebied van dienstverlening. Zo was de 'hondeslager' in de Nieuwe Kerk van Groningen tevens verantwoordelijk voor de verhuur van gebruiksvoorwerpen als ladders, doodbaren en stoven.³⁷³ De koster fungeerde als belangrijk contactpersoon bij huwelijken, begrafenissen en doopplechtigheden.

In dorpen kwamen al deze werkzaamheden voor rekening van één persoon, die koster, schoolmeester en voorzanger was. In 'Articulen ende puncten, daer toe de Schoolmeester in de Kerck verplicht is te doen' uit *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* van Dirck Adriaensz. Valcooch (1591) wordt een opsomming ge-

³⁶⁷ Harm A. Lassche, *Huizumer dorpskerk, gebouw, functie, omgeving*, Huizum, 1977, p. 18.

³⁶⁸ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 64.

³⁶⁹ Lassche, *Huizumer dorpskerk*, p. 102.

³⁷⁰ Davies, *The Secular Use*, p. 183-184.

³⁷¹ Hofman, *Een gemeente in opbouw*, p. 56.

³⁷² Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 444

³⁷³ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 159-160.

geven van de kerkelijke taken van een schoolmeester, te beginnen bij het openen van de kerkdeuren, het schoonmaken van kerk en kerkhof tot het beheren van de rekening van de diaconie. Volgens het *Reglement van Borgemeesteren ende Raadt in Groningen voor de Schoolmeesters in beide Oldambten, Westerwoldinge Landt, Sappemeer en 't Goregt* (1731) diende de schoolmeester het kerkhof vrij te houden van beesten en varkens. Daarnaast zullen 'de Schoolmeesters alle vierendeel-jaars / de Kercke met desselfs banken en gestoelten / moeten uit en afveegen / de weeke voor de Avondmalen'.³⁷⁴

Voor het grotere onderhoud werden werklieden ingehuurd, zoals timmerlieden, metselaars, loodgieters en schilders (afb. 36). Soms was dat ook hard nodig. In juli 1648 bracht de voorzitter van de kerkenraad in Dordrecht bij de burgemeester onder de aandacht 'dat het dack van dese kerck seer vervalst, soo dat men op veel plaetsen niet kan zitten van den regen'. Het verzoek werd in 1656 herhaald en daarnaast werden de burgemeesters dringend verzocht tot

het schoonmaken der selver kercken, alsoo de selve al eenen ruymen tijt langer hebben gestaan sonder schoongemaekt te zijn dan in voortijden, in voegen dat het ergerlick voor velen bevonden werd.³⁷⁵

Sommige werklieden waren zeer geregeld in de kerk te vinden. Zoals de glazenmaker, want regelmatig werden kerkraden ingegooid, zoals we nog zullen zien. In Haarlem werd de glazenmaker verzocht ook de houten gewelven van de kerk te ragen.³⁷⁶ Dergelijke werkzaamheden waren echter niet zonder gevaar. Tijdens de bouw van het nieuwe orgel in Haarlem is

den 1 februari 1736, des avonds omtrent vijf uren, een timmermansknecht, Willem van Been genaamt, circa 90 voet hoog van de stijging gevallen tot beneden op den grond, en was hertsteeken dood.³⁷⁷

Mede doordat de kerkmeesters, veelal notabelen, de nodige onderhoudscontracten te vergeven hadden, evenals de leveranties voor avondmaalswijn en andere zaken, bekleedden zij een belangrijke positie in de samenleving. Dergelijke contracten waren zeer gewild en kwamen in handen van bevriende relaties. Deze

³⁷⁴ Artikel XIX en XVIII van *Reglement van Borgemeesteren ende Raadt in Groningen voor de Schoolmeesters in beide Oldambten, Westerwoldinge Landt, Sappemeer en 't Goregt*, Groningen, 1731.

³⁷⁵ GAD Arch kerkr inv. 14 fol. 92 r, 15 fol. 71r in: Jensma, *De Grote-*, p. 151, n. 329, p. 152, 331.

³⁷⁶ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 122.

³⁷⁷ Johannes van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden, orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Utrecht, 1988, p. 183-186.

zakelijke en economische houding van de kerkelijke organisatie stond enigszins op gespannen voet met de godsdienstige hoofdtaak van de kerk en kon het kerkelijk personeel een twijfelachtige naam bezorgen. Zo beschuldigde de medicus en astroloog Johan Christoffel Ludeman in het boek *De gekroond Morgenstond* alle kerkelijke beampten ervan op winst beluste huichelaars te zijn, want in de kerk,

daar verkoopt de Predikant, daar verkoopt de koster, daar verkoopt de voorsanger, daer verkoopt de vrolikmaker of organist, daer krameren de sakkendragers, en kerkenvaders of verraders.³⁷⁸

Daarnaast kon het kerkgebouw ook doel zijn van een 'werkbezoek'. We hebben gezien dat in de 17^e en 18^e eeuw aanpassingen aan het kerkinterieur werden gedaan door de kerkmeesters en het stadsbestuur. Om ideeën op te doen en te weten wat de 'concurrent' te bieden had, brachten kerkbestuurders en handwerklieden, zoals schrijnwerkers en orgelbouwers een bezoek aan kerken in andere steden. Schrijnwerker Joost Hendricxz reisde in de zomer van 1596 met kerkmeesters en stadspensionaris Johan Berck naar Den Briel en Den Haag om inspiratie op te doen voor de nieuwe preekstoel voor de kerk van Dordt.³⁷⁹

De orgelmakers Hendrik de Werff en Christiaan Müller bezochten samen met de organist van de Bavo in Haarlem Hendrik Raediker, op 25 en 26 november 1735 de kerk van Gouda om daar het nieuwe orgel te inspecteren.³⁸⁰ Als een orgel vrijwel klaar was, moest het gekeurd worden, waarvoor drie vooraanstaande organisten van elders werden uitgenodigd. Het keuren van een orgel kon enkele weken in beslag nemen. De commissie controleerde of het orgel conform het contract was gebouwd en legde de laatste hand aan de stemming.³⁸¹

Ten slotte konden mensen ook op eigen initiatief het kerkgebouw gebruiken als werkplek. De grote en hoge ruimte van de Grote Kerk van Schiedam was zeer geschikt om visnetten te drogen en te repareren, hiervoor dienden vissers(vrouwen) waarschijnlijk wel toestemming te vragen aan de kerkmeesters.³⁸² Ook in de Oude Kerk in Amsterdam boetten vissers hun netten en repa-

³⁷⁸ Brita Beyer, *De gekroonde Morgenstond, na een veertienjarige verdrukkinge verscheenen, 1727* in: R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis*, deel IV, Baarn, 1974, p. 26; Molhuysen, *NieuwNederlandsch biografisch woordenboek*, deel 3, p. 795-796.

³⁷⁹ Jensma, *De Grote-*, p. 67.

³⁸⁰ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 186.

³⁸¹ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 119.

³⁸² Herman Amelinck, 'Stedeling tussen mens en God', in: *NRC Next*, 1 juni 2010.

reerden ze hun zeilen.³⁸³ Getuige het ordonnantieboard in de kerk in Enkhuizen gebruikten vrouwen het kerkhof om hun wasgoed te bleken (afb.69). Schilders als Saenredam moeten in kerkgebouwen hebben gezeten om hun studies uit te kunnen voeren en schetsen van het interieur te kunnen maken (afb. 37). Het kerkgebouw functioneerde hierbij als werkruimte en studieobject.

Over handel en verkoop in het kerkgebouw ten tijde van de Nederlandse Republiek zijn slechts enkele flarden informatie beschikbaar. In Engeland vond handel in het kerkgebouw niet op grote schaal plaats, hoewel wel maatregelen werden genomen om handel tijdens kerkdiensten te verbieden.³⁸⁴ Huygens maakt melding van zakelijke contacten tijdens openbare orgelbespelingen.³⁸⁵ Fynes Moryson, die aan het einde van de 16^e eeuw Amsterdam bezocht, vermeldt in zijn reisverslag dat de kooplieden bij slecht weer beurs hielden in de Nieuwe Kerk.³⁸⁶ Bekend is dat de Gasthuiskerk in Zierikzee in 1652 werd vergroot met een galerij, die de overwelfing vormde van een markthal.³⁸⁷

Als werkplek nam de kerk een belangrijke plaats in de plaatselijke samenleving in, doordat een grote groep mensen hier werkzaam was. De werkzaamheden waren zelden uitsluitend godsdienstig van aard, maar kwamen veelal voort uit het beheer van het kerkgebouw en de kerkelijke goederen. De kerkmeesters, aangesteld door de overheid, functioneerden als directeuren die vooral het kerkelijk bedrijf draaiende moesten houden. Deze commerciële belangen konden soms op gespannen voet staan met de godsdienstige functie van het kerkgebouw.

2. Armenzorg

In de Middeleeuwen bestond de gewoonte dat de stichters van een altaar op gezette tijden brood of andere zaken uitdeelden aan de armen. Van Buchel schrijft dat in de kerk van Jutphaas een bord hing van Johanna van Rijn, ambachtswrouw van het Overeind van Jutfaas.³⁸⁸ Hierop staat vermeld dat deze vrouw 'om christelijke naastenliefde te tonen, welgezind aan de armen, in deze kerk elke

³⁸³ <http://www.oudekerk.nl/monument/geschiedenis.html>, 2 augustus 2011.

³⁸⁴ Davies, *The Secular Use*, p. 170-172.

³⁸⁵ Huygens, *Gebruyck*, p. 32.

³⁸⁶ Waarschijnlijk bedoelde Moryson de Oude Kerk of Oudezijdskapel (J.N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam, beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Amsterdam, 1936, p. 9-10).

³⁸⁷ Stenvert, *Zeeland*, p. 277.

³⁸⁸ Het dorp Jutphaas is in 1971 opgegaan in de nieuwe plaats Nieuwegein.

zondag een uitdeling heeft gesticht, voor twaalf personen, elk zes stuivers in geld'. Bovendien heeft ze voor twintig arme mensen die in Jutfaas woonden, jaarlijks op Sinterklaas een paar kousen en schoenen gegeven. Dit is de 'laatste wil van de voorschreven joffrouw. Wie de armen goeddoet, die zal God het eeuwige leven geven. 1603'.³⁸⁹

De armen waren niet alleen afhankelijk van incidentele giften. Er bestond een netwerk van kerkelijke - en algemene armvoogdijen en particuliere liefdadigheidsfondsen.³⁹⁰ De kerk speelde een belangrijke rol in de armenzorg, maar droeg deze verantwoordelijkheid niet alleen. Ook gilden en buurtschappen droegen bij aan sociale zorg, onder andere bij begrafenissen.³⁹¹ De middeleeuwse Heilige Geeststichtingen, die zorg droegen voor alle behoeftigen in de parochie, bleven na de Reformatie vaak voortbestaan, naast de kerkelijke diaconieën. De diaconale instellingen richtten zich vooral op de zorg voor eigen lidmaten.³⁹²

De gereformeerde diaconie kreeg inkomsten uit collecten tijdens kerkdiensten, huwelijkssluitingen en begrafenissen, gildebussen, legaten, huis-aan-huiscollecten en de verhuur van lijklakens.³⁹³ In het stadhuis en bij de stadspoorten stonden ook bussen voor de diaconie.³⁹⁴ In de classicale acta van Overijssel is een aantekening te vinden dat de opperkerckmeester een 'post' in de kerk moet zetten, 'daer die almissen der kercken ingeleckt ende uitgedeelte mochten worden'.³⁹⁵ Het lijkt erop dat de kerkelijke diaconie de aangewezen plek was waar je moest zijn als je geld aan 'goede doelen' wilde geven. In de Nederlandse Republiek was volgens historica Joke Spaans een grote bereidheid onder de bevolking om bij te dragen aan armenzorg.³⁹⁶

In diverse stadskerken werd door de diaconie voedsel uitgedeeld aan de armen. In Haarlem gebeurde dit bij de broodbank van de Heilige Geestmeesters aan de zuidwestzijde van de Bavokerk. De bank dateert uit de middeleeuwen en

³⁸⁹ Van Buchel, *Monumenta passim*, pag. 271 (fol 149v).

³⁹⁰ J.W. Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, p. 127-144, aldaar p. 127.

³⁹¹ J.W. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800, Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum, 1997, p. 25; Maarten Hell, Emma Los, *Amsterdam voor vijf duiten*, Amsterdam, 2011, p. 57.

³⁹² Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 79-80.

³⁹³ F.R.J. Knetsch, ' "De armen hebt bij altijd bij U", Religieus gemotiveerde armenzorg in de stad Groningen, enkele inleidende opmerkingen', in: Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 11-27, aldaar p. 21-22.

³⁹⁴ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 142 e.v.

³⁹⁵ Van Gelderen, *Classicale Acta*, p. 79.

³⁹⁶ Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg', p. 127.

werd voor dit doel gebruikt tot het begin van de 19^e eeuw.³⁹⁷ In de Buurkerk in Utrecht hangt een memoriesteen uit 1604 die herinnert aan de brooduitdelingen bij het St. Eloy-altaar van de smeden. Daaronder hangt een houten uitklapbare broodtafel van het smedengilde, daterend uit 1603. Aan de onderzijde is een niet-religieuze schildering van een smidse te zien zodat zichtbaar werd voor wie de uitdelingen bedoeld waren.³⁹⁸ Op zondag vonden de uitdelingen plaats, waarbij 20 arme gildebroeders een halve stuiver kregen en voor een halve stuiver aan brood (afb. 38, 39). De uitdelingen werden gefinancierd uit een legaat dat was geschonken door Adriaan Willemsz. van Dashorst, overleden in 1572.³⁹⁹

In Groningen vond van de 15^e tot en met de 19^e eeuw de uitdeling aan de armen plaats bij het Boter- en broodhuisje, een aanbouw bij de Martinikerk (afb. 40).⁴⁰⁰ In Leeuwarden werd de sacristie aan de zuidoostzijde door de diakenen gebruikt voor brooduitdelingen en werd daarom ook wel Broodkapel genoemd.⁴⁰¹ In sommige gevallen werd overgebleven wijn en brood van het avondmaal uitgedeeld aan de armen.⁴⁰² Het is opvallend dat in verschillende stadskerken uitdelingen aan de armen plaatsvonden. In hoeverre dit in dorpskerken ook het geval was heb ik niet kunnen nagaan.

Daarnaast speelde de diaconie een belangrijke rol in de opvang van wezen. In de stad Groningen waren verschillende weeshuizen die bestuurd werden door de diaconie. Leden van de kerkenraad van Groningen traden op als voogd voor kinderen die te vondeling waren gelegd. Op het kerkhof bij de Nieuwe kerk was in mei 1781 een meisje gevonden dat de naam kreeg Noordina Niekerk. Een ander meisje dat in 1725 op het Martiniekerkhof was gevonden werd gedoopt tot Martina Kerckhof.⁴⁰³

Armenzorg werd als een vanzelfsprekende christenplicht beschouwd en vanouds had de kerk hier een voortrekkersrol in gespeeld. Zoals de vijftiende-eeuwse tekst op het Boter en Broodhuisje bij de Groningse Martinikerk het verwoordde: 'Met almisen te geven, terechtigheid te plegen daarneven, bearve wij

³⁹⁷ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 37, 275; De Boer, *De Bavo te Boek*, p. 79. In Dordrecht deelden de Heilig Geestmeesters vanuit de deur in het zuidertransept periodiek geld, voedsel en turf uit (Jensma, *De Grote-*, p. 59).

³⁹⁸ Kolman, *Utrecht*, p. 229.

³⁹⁹ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 411.

⁴⁰⁰ G.A. Stratingh, 'De Martinikerk en toren', in: *GVA*, Groningen, 1845, p. 50-71, aldaar p. 66-67; Van der Werff, *Martini*, p. 48.

⁴⁰¹ Stenvert, *Fryslân*, p. 194; Steensma, *De geschiedenis*, Groningen, 1984, p. 142.

⁴⁰² Van der Werff, *Martini*, p. 128.

⁴⁰³ 'Dooptboek Gereformeerde Gemeente Groningen 1725' in: *GVA*, Groningen, 1897, p. 198; Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 44; Van der Werff, *Martini*, p. 111.

in Godt dat eeuwige leven. Bedenk de armen in uw testamenten, want ghij hebt geen beter renten'.⁴⁰⁴ Hoewel armenzorg religieus gemotiveerd werd, ontstaat de indruk dat de gereformeerde kerk geen al te grote gulheid aan de dag legde. Bedeelden moesten twee keer per jaar verschijnen bij de diakenen om na te kunnen gaan of ze nog wel in aanmerking kwamen voor de armenzorg, zodat de kerk fungeerde als een soort sociale dienst.⁴⁰⁵ De steun kon ingehouden worden wanneer armen zich niet hielden aan de kerkelijke tucht.⁴⁰⁶

Daar kwam nog bij dat armenfondsen niet in het onderhoud van 'oneerlijke' armen wilden voorzien, mensen die te lui waren om te werken en daarom bedelden.⁴⁰⁷ Bedelen werd als een zonde beschouwd en was daarom verboden. Lidmaten van de gereformeerde kerk die op bedelen betrappt werden, werden uitgesloten van het avondmaal én van de bedeling.⁴⁰⁸ In Groningen werden diakenen in 1670 geautoriseerd om bedelaars naar het tuchthuis te brengen.⁴⁰⁹ Toch werd in en rond kerkgebouwen ook gebedeld.⁴¹⁰

3. Openbare veiligheid

Vanwege de centrale ligging van het kerkgebouw speelden kerk en kerktoren een belangrijke rol op het gebied van openbare veiligheid. In deze paragraaf zullen we inventariseren hoe het kerkgebouw functioneerde in het signaleren en bestrijden van onveilige situaties. Davies noemt voor Engeland wel de (middeleeuwse) gewoonte dat mensen die verdacht werden van een misdaad hun toevlucht konden zoeken in het kerkgebouw.⁴¹¹ Daarnaast signaleert hij een toename van blusmateriaal in kerkgebouwen vanaf het begin van de 17^e eeuw, een ontwikkeling die ook in de Republiek plaatsvond.⁴¹²

⁴⁰⁴ Van der Werff, *Martini*, p. 48

⁴⁰⁵ Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 330.

⁴⁰⁶ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 81.

⁴⁰⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 58.

⁴⁰⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 70.

⁴⁰⁹ *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen Doen te Weeten, Alsoo onaengesien onse bevorens diverse gemaneerde Placcaten z/ eenige stoute vremde ende andere Bedelaeren / sick onderstaen alhijr by de Borger-deuren / Marckten Straeten / ende Poorten almoessen te bedelen*, Groningen, 31 december 1670.

⁴¹⁰ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 143afb. 159; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 70.

⁴¹¹ Davies, *The Secular Use*, p. 157-158.

⁴¹² Davies, *The Secular Use*, p. 186.

3.1 Uitzichtpost

In veel plaatsen functioneerde de kerktoren als uitzichtpost en vooral in steden werden in de loop van de 17^e eeuw vaste torenwachters aangesteld.⁴¹³ In Groningen was tot in de 20^e eeuw een torenwachter in dienst voor de Martinitoren.⁴¹⁴ In de toren van de Buurkerk in Utrecht had de torenwachter de beschikking over een eigen werkvertrek in de zuidwesthoek van de toren.⁴¹⁵ De torenwachter van de Dom zorgde onder andere voor het onderhoud van de klokken en het uurwerk.⁴¹⁶ In kustplaatsen functioneerde de kerktoren ook als vuurtoren, in Den Briel keek de torenwachter uit over zee en sloeg alarm wanneer er onraad was.⁴¹⁷

In onrustige tijden, zoals gedurende de Tachtigjarige Oorlog, werden wachtposten op kerktorens gepositioneerd, zoals in Huizum en in Rijswijk tussen 1572 en 1578, om door middel van klokgelui de inwoners te waarschuwen voor de komst van vijandelijke legers.⁴¹⁸ In de 16^e eeuw vertoefden wachters dagelijks op de Martinitoren en wanneer zij ruiters de stad zagen naderen, waarschuwden zij de poortwachters.⁴¹⁹ Zo konden niet alleen vijandelijke legers tijdig worden opgemerkt, maar ook branden. Wanneer brand werd gesignaleerd, luidde de torenwachter de klok en hing overdag een vlag en 's nachts een brandende fakkel of lantaarn aan de toren aan de zijde waar de brand was waargenomen.⁴²⁰

Kerktorens waren vanwege het risico op blikseminslag ook kwetsbaar. Na de blikseminslag van 1671 in de A-toren werd in de Martinitoren een groot waterreservoir aangebracht. Pas in 1783 kwam er een professionele brandspuit.⁴²¹ Tijdens het beleg van 1672 stonden waterbakken op de Martini- en A-toren, om eventuele branden zo snel mogelijk te kunnen blussen. Ruim tien jaar later werden er twee handspuiten op de torens geplaatst.⁴²² In de toren van de Buurkerk in Utrecht bevond zich sinds 1663 het brandspuitenhuis en stonden de 'brandt-

⁴¹³ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 24-25.

⁴¹⁴ De Smet, 'Heavenly quiet', p. 3-4; Van der Werff, *Martini*, p. 58.

⁴¹⁵ Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument*, Rotterdam, 1936, p. 25, 253.

⁴¹⁶ Kolman, *Utrecht*, p. 222.

⁴¹⁷ F.H.A. Driessen, *De reizen der De la courts, 1641, 1700, 1710*, Leiden, 1928, p. 79.

⁴¹⁸ Lassche, *Huizumer dorpskerk*, p. 74; Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 13.

⁴¹⁹ Cornelius Kempius, 'De origine, situ, qualitate et quantitate Fresiae', Col. Agrip. 1588, p. 141 in: J. A. Feith, 'Wandelingen door het oude Groningen VIII' in: *GVA*, Groningen, 1897, p. 100-134, aldaar p. 108.

⁴²⁰ Jan Kuys, 'Weltliche Funktionen Spätmittelalterlicher Pfarrkirchen in den Nördlichen Niederlanden', in: in: Paul Trio, Marjan de Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven, 2006, p. 27-45, aldaar p. 37; De Boer, *De Bavo the boek*, p. 24-25; Van der Werff, *Martini*, p. 57.

⁴²¹ Van der Werff, *Martini*, p. 57.

⁴²² K. Meijer-Wiersma, 'Iets over de brandweer in oude tijden', in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 172-186, aldaar p. 180.

wagens' in de toren opgesteld, zodat deze toren wel wat weg had van een brandweerkazerne.⁴²³

De verantwoordelijkheid voor het bestrijden van brand lag in Groningen bij de 'burgervaandels', een soort vrijwillige brandweer waar elke burger aan diende mee te doen. Onder leiding van een hopman moesten brandblusmaterialen worden onderhouden en branden worden geblust. Op diverse plekken, meestal aan muren van kerken en openbare gebouwen, hingen ladders met de naam van de hopman en het nummer van het vaandel. De brandladders van het tweede burgervaandel bevonden zich aan de noordzijde van de Martinikerk, van het 17^e burgervaandel hing er een ladder aan de zuidzijde met drie brandspuiten.⁴²⁴ In Thesinge hangt nog steeds een ladder aan de noordmuur (afb. 41).⁴²⁵

Verder stond er een boete op het veroorzaken van brand en het niet tijdig blussen, terwijl een beloning werd uitgekeerd na het blussen van een brand. In 1699 ontving iemand 60 gulden voor het blussen van een brand in de Martinitorren. Vanaf 1716 werd er jaarlijks een brandoefening gehouden en een brandslang op de toren gelegd en gespoten alsof er werkelijk brand was.⁴²⁶ In Haarlem hadden de werklieden die regelmatig werkzaamheden uitvoerden in de kerk ook een functie bij brandpreventie.⁴²⁷

3.2 Klokgelui

Uit classicale acta blijkt dat aan het begin van de 17^e eeuw regelmatig werd aangedrongen op een verbod op het luiden van klokken, omdat veelvuldig klokgelui zou herinneren aan de dagelijkse metten en vespers, misvieringen en begrafenissen en trouwdiensten.⁴²⁸ Toch bleven kerktorens over het algemeen voorzien van klokken en waar dit nog niet het geval was werden klokken aangeschaft, vaak voorzien van namen en wapens van donateurs. Het stadsbestuur van Groningen besloot bij de bouw van de Nieuwe Kerk in 1660 een klok aan te brengen en stelde de tijden vast waarop de klok geluid diende te worden: op zon-, feest- en bededagen en voor de doordeweekse preken, zomers om 4:00 en 21:00 uur, in de

⁴²³ Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk*, p. 339.

⁴²⁴ Van der Werff, *Martini*, p. 57.

⁴²⁵ Thesinge, www.kerkeninbeeld.nl.

⁴²⁶ Meijer-Wiersma, 'Iets over de brandweer', p. 184.

⁴²⁷ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 122.

⁴²⁸ Van Gelderen, *Classicale Acta*, p. 19, 20.

winter om 5:00 en 20:00 uur en voor begrafenissen.⁴²⁹ Ook de classicale synode van Overijssel realiseerde zich dat de aanwezigheid van een klok van belang was om te zorgen dat mensen op tijd kwamen voor de predicatie.⁴³⁰ Bovendien kreeg de kerk ook de nodige inkomsten uit het luiden van de klokken bij begrafenissen.⁴³¹

Klokken speelden vanwege hun signaalfunctie een belangrijke rol in het dagelijks leven. Zoals het randschrift op de klok van Appingedam (1763) vermeldt:

Ik nodig om ter godsdienst gaan
Ik kondig 't werk en rusttijt aan
En geef van vreugd ook teken
't Versterven en begravingsstond
Ik aan de leven verkond
Geeft acht dan op mijn spreken.⁴³²

Door middel van klokgelui wisten mensen hoe laat het was, wanneer de stadspoorten geopend en gesloten werden en of er gevaar dreigde.⁴³³ De organist van Uithuizen kreeg in 1668 de opdracht voortaan 'tot meerder dienst van 't carspel en andere omleggende in plaats van voormiddags om zes uur des morgens vroegh om 3 uur, zijnde een uur voor het afvaren van de schuite een kwartier lang of daaromtrent te luiden', waarvoor hij een traktementsverhoging ontving.⁴³⁴

Daarnaast was het gebruikelijk om, soms uren, de klokken te luiden bij bijzondere gelegenheden. Zo gingen de feestelijkheden rondom de Vrede van Munster op 5 juni 1648 gepaard met klokgelui. Niet alleen in steden klonk langdurig klokgelui bij stadhoudelijk bezoek of andere feestelijke gebeurtenissen, maar ook in dorpen waren de klokken te horen bij feestelijke gelegenheden. Zoals in Huizum tijdens het bezoek van graaf Willem Frederik, stadhouder van Friesland en zijn echtgenote op 6 december 1652, en op 10 december 1661 vanwege de geboorte van de 'jongen Coninck van Vrankrick'.⁴³⁵ Zo voorzagen kerktorens ste-

⁴²⁹ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 52-53. Op elke doordeweekse avond vond in Groningen in een van de hoofdkerken een kerkdienst plaats (Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 44).

⁴³⁰ Van Gelderen, *Classicale Acta*, p. 35, 67.

⁴³¹ Zoals blijkt uit de staat van ontvangsten voor het luiden van de klok die in Wassenaar werd bijgehouden door de koster (Albert Oltmans, *Het archief van de kerkvoogdij der Ned. Hervormde Gemeente te Wageningen*, Wageningen, 1828, p. 25).

⁴³² Heleen van der Weel, *Klokkenspel, Het carillon en zijn bespelers tot 1800*, Hilversum, 2008, p. 18.

⁴³³ De Smet, 'Heavenly quiet', p. 4-5; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 25.

⁴³⁴ Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 169, n. 58.

⁴³⁵ Lassche, *Huizumer dorpskerk*, p. 75.

den en dorpen van tijdsaanduiding en wisten de inwoners van het betreffende dorp of stad wanneer er gevaar dreigde of iets bijzonder aan de hand was. Daarnaast waren in veel steden de vrolijke melodieën van het carillon te horen. Hier zullen we in het volgende hoofdstuk op terugkomen.

3.3 Gevangenis

Vanaf het begin van de 17^e eeuw werden misdadigers opgesloten in tuchthuizen, tot die tijd werden mensen alleen gevangen gehouden in afwachting van de uiteindelijke straf: zoals een lijfstraf of verbanning.⁴³⁶ Onder andere kerk(torens) werden gebruikt om mensen gevangen te houden. In Schermerhorn bevond zich in de noordwesthoek van de kerk een zogenaamde 'hangkamer' die dienst deed als gevangenis.⁴³⁷ In vrij veel dorpen konden mensen, soms tot in de 20^e eeuw, gevangen worden gezet in de kerktoren of in een aanbouw van de kerk.⁴³⁸ In de kerktoren van Joure, die dateert uit 1628, waren cachotten en een vierschaar ondergebracht.⁴³⁹

In Oudega (Fr.) bevond zich een schandblok in de kerktoren.⁴⁴⁰ Wanneer baldadige jeugd in Groningen betrapt werd op dobbelen en spelen op zon- en feestdagen en zij de boete niet kon betalen, werden ze 'voor een geruimen tijdt in de ketenen aan de kerk gesloten', waardoor ze waarschijnlijk te schande werden gezet. Dit gebeurde ook met mensen die betrapt werden op andere vormen van zondagsschennis en vloeken, ongeacht of ze wel of geen lidmaat waren.⁴⁴¹ In de kerk van Alkmaar vermeldde een ordonnantiebord dat wie zich baldadig gedroeg 'onder de predikatie soo/ Inde kercke als inde Capelle deser stede/ Noch oock int uijtgaen vande selve' voor een nacht opgesloten zou worden 'in het hyijsgen onder oude/ Orgel', tenzij een boete van drie gulden betaald werd.⁴⁴²

⁴³⁶ H. Steensma, *Straffen door de eeuwen heen, De beul, het tuchthuis en de gevangenis*, Den Haag, 1982, p. 49; *Straffen in de zeventiende eeuw*, www.verrevertanten.nl; <http://www.gevangenpoort.nl/page/straffen>.

⁴³⁷ 'Soo vuur en d'hamer, p. 14.

⁴³⁸ A.C. Honders, R. Steensma (red.), *Het gebruik van de hervormde kerken in Utrecht, Rapport van een onderzoek inzake het huidige gebruik van de oude Utrechtse kerken, alsmede van de recent gebouwde hervormde kerken*, Groningen, 1979, p. 104-105; K. Meijer Wiersma, 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van het 'Provinciael Tugthuis'', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 123-143, aldaar p. 135; Th. Rook, D. Otten, *De kerk van Börk, zoektocht naar de verborgen geheimen van een Drentse dorpskerk*, Meppel, 1997, p. 18.

⁴³⁹ Stenvert, *Fryslân*, p. 181

⁴⁴⁰ Steensma, *Straffen door de eeuwen heen*, p. 42.

⁴⁴¹ E. van Loon, 'De Straatjeugd in 't oude Groningen', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 144-154, aldaar p. 151, 154.

⁴⁴² Alkmaar, www.kerkeninbeeld.nl.

Hoewel de gegevens wat fragmentarisch zijn, lijkt het kerkgebouw een zeer geschikte plek te zijn geweest om mensen die zich onbesuisd in het kerkgebouw hadden gedragen voor korte tijd op te sluiten. Mogelijk dat in dorpen, waar geen andere voorzieningen waren om mensen vast te houden, zoals een stadhuis of een stadspoort, ook mensen die schuldig waren aan andere vergrijpen in of bij de kerk werden opgesloten.⁴⁴³

3.4 Het kerkgebouw in tijden van nood

De verhalen dat mens en dier in geval van nood, hetzij door dreiging van het water, hetzij door vijandelijke troepen, onderdak zochten in de kerk zijn overbekend. Toen op 12 en 13 november 1686 het water in Groningen steeg, werd dit beschouwd als een straf van God. De predikant van Godlinze zocht zijn toevlucht in de kerktoren.⁴⁴⁴ In 1717 steeg het water van de Waddenzee. Verschillende dorpen aan de Groningse kust verdwenen (gedeeltelijk) in het water. De predikant van Woltersum beschrijft hoe mensen in de kerk bivakkeerden, die verwerd tot stal en ziekenhuis:

De gracht om het kerkhof omving doode koeijen en schapen. Het kerkhof zelf was gelyk een slagthuis, ja de kerk geleek naar een koe- en paardestal, ja, ook naar een ziekenhuis, waarin men kinderen zag, zeer ellendig liggende aan de kinderpokken. Daar was mest en vuiligheid, gehouwen vleesch van de verzopende beesten gekookt; uit dit alles ontstond een zeer nare reuk en vuile benaauwende damp!⁴⁴⁵

Toch hielden de vluchtelingen ook in het kerkgebouw de voeten niet droog: 'tot Woltersum heeft het [water] wel 2 voet in de kerk gestaan, daarin de voorig vloed het kerkhof nog 1 ½ voet hadde'.⁴⁴⁶

Enkele decennia eerder, in 1672, tijdens het beleg van Groningen door de bisschop van Münster, waren tenten op het kerkhof van de Nieuwe Kerk geplaatst

⁴⁴³ Steensma, *Straffen door de eeuwen heen*, p. 44.

⁴⁴⁴ T.D. Detmers, 'De overstrooming van 1686 en hare gevolgen voor de stad Groningen en de Omme-landen', in: *GVA*, Groningen, 1898, p. 30-57, aldaar p. 32; *Groningse volksalmanak*, Groningen, 1905, p. 57.

⁴⁴⁵ W.G. Reddengius, 'Bijzonderheden uit een oud protocol', in: *GVA*, Groningen, 1841, p. 66-73, aldaar p. 72; Begin januari 2012 werden inwoners van Woltersum, Wittewierum en Ten Boer geëvacueerd nadat de dijk van het Eemskanaal dreigde te bezwijken. Mensen werden opgevangen in een sportzaal in Ten-Boer (*De afgelopen dagen wateroverlast samengevat, Noaberschap en saamhorigheid*, <http://rtvnoord.nl/artikel/artikel.asp?p=106554>, 7 januari 2012).

⁴⁴⁶ G.A. Wumkes, 'Dorpskroniek van Weiwerd en de Heerlijkheid Farmsum', *GVA*, 1905, p. 56-68, aldaar p. 68.

om hulptroepen te herbergen en soldaten van de prins werden ingekwartierd in de A-kerk.⁴⁴⁷

Van wege Z.H. den Prins van *Oranje* kwamen er 14 kompagniën voetvolk, onder den Overste Jorman, binnen de stad, die, bij gebreke van ander verblijf, grootendeels in de Aa kerk gelegerd werden.⁴⁴⁸

Het lijkt erop dat alleen in uitzonderlijke situaties, zoals oorlogsdreiging en watersnood, langdurig verblijf in kerken was toegestaan. Of zoals Constantijn Huygens opmerkt:

Daer de noodsaeckelickheid oft eenighe ernstighe dienst der Gemeense saecke de ruymte van een kerck vereischt, verstaen ick datmenser vry ende onbesproken toe te gebruycken heeft. Daer is niet Godlicks in Steen oft Hout, als voor geseght is. Wy hebben de Kercken, even als onse Huysen, gemaect. In gevalle van nood, houd ick haer gebruyck van weinigh verschils.⁴⁴⁹

Huygens was bereid om zijn bezwaren tegen onwaardig gebruik van het kerkgebouw (zie hoofdstuk 4) overboord te zetten in tijden van nood. De permanente activiteiten voor het bewaren van de openbare veiligheid, zoals het gebruik van de toren als uitkijkpost en 'alarminstallatie', lijkt vooral voortgekomen te zijn uit praktische overwegingen. Het kerkgebouw was centraal gelegen, vaak op een verhoogde plaats en de verstevigde muren boden extra veiligheid.⁴⁵⁰ Waarschijnlijk had de gereformeerde kerk op dit gebied weinig in te brengen en speelde de overheid een coördinerende rol. Het was ook het stadsbestuur dat ordonnanties uitvaardigde tegen baldadig gedrag in en rond de kerk en het kerkpersoneel met het toezicht hierop belastte, zoals in Alkmaar (zie afb. 72).

⁴⁴⁷ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 110.

⁴⁴⁸ Tjalling Petrus Tresling, 'Groningen in 1672', in: *GVA*, Groningen, 1837, p. 26-45, p. 34.

⁴⁴⁹ Huygens, *Gebruyck*, p. 48.

⁴⁵⁰ De Smet, 'Heavenly quiet', p. 9.

5. Burgerlijke stand

Een belangrijke taak van de publieke kerk was het bijhouden van de administratie bij doop, huwelijk en begrafenis, waardoor de gereformeerde kerk de voorloper was van de burgerlijke stand. In Amsterdam zetelden de Commissarissen van Huwelijks Zaken in de Spiegelkamer in de Oude Kerk. Hier konden verloofden terecht om toestemming te vragen voor een huwelijk en in ondertrouw te gaan. Boven de rode deur die toegang gaf tot de spiegelkamer was de waarschuwendende tekst geschilderd: 'Tis haest getrouwt dat lange rout'.⁴⁵¹ Via een luikje konden nieuwsgierigen naar binnen kijken. In Groningen dienden trouwlustigen op zaterdagavond voor de commissarissen van huwelijks zaken verschijnen, onduidelijk is waar precies, maar de consistorie lijkt een voor de hand liggende plaats te zijn.⁴⁵²

Een voorgenomen huwelijk diende driemaal op zondagen aangekondigd te worden, wat ook wel genoemd werd 'onder de geboden' staan.⁴⁵³ Tegelijkertijd mocht een huwelijk niet later dan 3 weken na de laatste aankondiging plaatsvinden, aldus een ordonnantie uit 1721 die ook van de kansel werd afgelezen.⁴⁵⁴ In 1625 kregen doopsgezinden in Groningen toestemming om hun huwelijk door een eigen voorganger te laten inzegenen, maar het huwelijk moest wel driemaal in de gereformeerde kerk worden afgekondigd.⁴⁵⁵

Vervolgens vond de huwelijksluiting plaats in de kerk, in sommige kerken was het koor hiervoor gereserveerd.⁴⁵⁶ In principe kon iedereen in de publieke kerk trouwen, het huwelijk was geen sacrament en er bestond geen onderscheid tussen kerkelijk en burgerlijk huwelijk. Voor niet-gereformeerden was het vanaf 1580 mogelijk om op het stadhuis te trouwen.⁴⁵⁷ Overigens verliepen huwelijksluitingen vaak verre van plechtig. In Dordrecht gebeurde het soms dat bruidsparen 'onder die predicatie met een groot gedruis in die kercke' kwamen om snel

⁴⁵¹ 'Wie haastig trouwen, zullen lang rouwen'

⁴⁵² *Instructie en Ordonnantie op de Weeskamer Met den ankeve van dien, las mede door de Commissarissen der Huwelykse zaken*, Groningen, 1724.

⁴⁵³ Van Gelderen, *Classicale Acta*, p. 4-5, 55, 61, 68, 77, 88, 103, 169, 170, 179; Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 48; H.J. Prakke, *Kerkgang om nieuws, (de kerkespraak), praejournalische nieuwsvoorziening ten plattelande*, Assen, 1955, p. 15.

⁴⁵⁴ *Ordonnantie op de Kinderbieren, Wyncoopen, Bruiloften en Begravenissen der Dooden*, Groningen, 1721, p. 5.

⁴⁵⁵ S. Zijlstra, 'De Dopersen in Groningen 1530-1795', in: Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 119-131, aldaar p. 125.

⁴⁵⁶ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 141; Van Swigchem, 'Een goed regiment', p. 16.

⁴⁵⁷ Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 350.

even te trouwen.⁴⁵⁸ Vervolgens kon het gebeuren dat de bruid nog voor de preekstoel werd 'gepralleert ende gepronckt' en met bloemen omkranst door de bruiloftsgasten weggeleid.⁴⁵⁹

Huwelijkssluitingen gingen vaak met allerlei feestelijkheden gepaard die door de kerk- en stadsbestuurders niet gewaardeerd werden. In verschillende steden werden keer op keer ordonnanties uitgegeven door het stadsbestuur omdat bruiloftsgasten 'onder de Copulatie van Bruidegoms en Bruids / allerhande baldadigheden in de Kercken / Choren/ en op de straten plegen'.⁴⁶⁰ In 1721 verordonneerde het stadsbestuur van Groningen dat het bruidspaar op hun trouwdag 'ter kercken gaan en werderkeren sonder Spel/ Schieten / of Schencken van eenige dranck'.⁴⁶¹

6. Begraven in de kerk

Vanaf de tweede helft van de 15^e eeuw werd het steeds gebruikelijker om mensen in de kerk te begraven. Tot die tijd was dit slechts voorbehouden aan de hogere adel, omdat de kerk niet toestond om mensen in de kerk te begraven. Het was in eerste instantie ook niet mogelijk om een graf te kopen, een familie kreeg een graf om 'godswil' als dank voor bewezen diensten of een schenking. Een graf in de kerk werd als prestigieuzer beschouwd dan een graf op het kerkhof.⁴⁶² Uit een onderzoek van Bogaers blijkt, dat vanaf 1490 de verkoop van graven aan particulieren regelmatig terugkomt in de kerkmeestersrekeningen en de inkomsten van de kerk uit de verkapte grafverkoop groeiden.⁴⁶³ Deze ontwikkeling van een verburgerlijking van begraven in de kerk wordt ook door Huygens beschreven:

Wy sien wel een tweede redenloose ydelheid binnen onse kerck-muren dulden, namentlick de Begraeffenisse der dooden, met den werldschen pronck haerer Schilden ende afkomsten, ende is bekend met hoedanige trappen sulx tot het tegenwoor-

⁴⁵⁸ GAD Arch kerkr inv. 15 fol. 196r in: Jensma, *De Grote-*, p. 149, n. 299.

⁴⁵⁹ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 130.

⁴⁶⁰ *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen Doen te Weeten. Also Wij van tijdt tot tijdt in ervaringe zijn gekomen / dat sommige / so oude als jonge persoonen / haar niet en ontsien / onder de Copulatie van Bruidegoms en Bruids / allerhande baldadigheden in de Kercken / Choren/ en op de straten plegen*, Groningen, 1735.

⁴⁶¹ *Ordonnantie op de Kinderbieren, Wyncoopen, Bruiloften en Begravenissen der Dooden*, 1721, p. 5.

⁴⁶² Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 608.

⁴⁶³ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 404, 655.

dighe misbruyck is gebracht, Te weten, dat in plaets van de Begraeffenissen die sich van ouds yeder in synen Acker eighen maecte, ende op toyde naer syn oft syner erven welgevallen, den Coninghen ende Vorsten eerst de heilighe aerde der Kerckhoven t'haren swacken versoecke vergunst is geweest; naderhand de Kerck-poortalen, allengskens de Kerck self, ende eindtelick, het hooghe Choor, voor den voet vanden Altaer: ende dat, (p. 42) nae 'swerels loop, de Heeren haeren Vorst, de Gemeente haere Heeren op den hiel gevolght, ende korts achter haer ter Kercken gedrongen zijn; daer wy nu onder d'ydele vlaggen op het vuyle gebeente knielen.⁴⁶⁴

In de 17^e eeuw kon iedereen ongeacht geloofsovertuiging in het kerkgebouw begraven worden, mits mensen zich dit konden veroorloven. Daarbij speelde de kerkelijke organisatie de rol van begraafplaatsbeheerder en 'begrafenisonder-nemer'.⁴⁶⁵ Het kerkbestuur verkocht de graven in de kerk en op het kerkhof. In Enkhuizen stond het stadsbestuur de kerkmeesters toe om graven te verkopen waar meer dan 12 jaar niet naar was omgekeken (afb. 42). Daarnaast verhuurden veel kerken ook doodbaren en baarkleden. In diverse steden kwam een deel van het geld dat zo verdiend werd ten goede aan de diaconie.⁴⁶⁶ De diaconie betaalde een vastgesteld bedrag aan de koster en doodgraver wanneer de overledene te arm was.⁴⁶⁷ Van dit alles werd door de koster de administratie bijgehouden en hij overhandigde ook de 'licent-cedullen aangaande het openen der graven' aan de doodgraver.⁴⁶⁸

De graven werden vervolgens door de doodgraver gedolven en indien nodig geruimd waarna de botten werden verzameld in een knekelhuis nabij de kerk.⁴⁶⁹ Op veel schilderijen en tekeningen is te zien hoe mensen door de kerk wandelen, terwijl de doodgraver aan het werk is (afb.42). De grafsteen ligt terzijde en de vloer is bezaaid met gereedschap. Na afloop van de begrafenis diende de doodgraver het graf vanwege de stankoverlast binnen een dag weer te sluiten.⁴⁷⁰

In veel kerken golden verschillende tarieven. Een graf voor een kind was goedkoper dan een graf voor een volwassene. In Enkhuizen was het duurder om een kind op een baar ten grave te dragen dan onder de arm (afb.43-44). Een graf op het kerkhof was minder duur dan een graf in de kerk, waarbij ook de plaats

⁴⁶⁴ Huygens, *Gebruyck*, p. 40, 42.

⁴⁶⁵ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 30-32.

⁴⁶⁶ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 57; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 119, 121.

⁴⁶⁷ Van der Werff, *Martini*, p. 127.

⁴⁶⁸ Westra, *Kerk voor Jan Rap* p. 156.

⁴⁶⁹ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 60; Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 287.

⁴⁷⁰ Van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk*, p. 60; Van der Werff, *Martini*, p. 125.

van het graf in de kerk van belang was.⁴⁷¹ In de Martinikerk lagen de aanzienlijkste families in het koor begraven.⁴⁷² Daarnaast bestond er nog verschil tussen een grafkelder en een gewoon graf. Zo bleven standsverschillen ook na de dood bestaan.⁴⁷³ Overigens kreeg orgelmaker Conradus Bader in 1667 een zeer toepasselijke laatste rustplaats in kerk van Anjum, namelijk onder het orgel.⁴⁷⁴

Daarnaast kon een begrafenis nog andere kosten met zich meebrengen. Zo moest er betaald worden voor het luiden van de klokken en het ophangen van rouwborden.⁴⁷⁵ Voor een bord met enkel blazoens of wapens moest in Dordt sinds 1647 acht gulden worden betaald en een bord met 4 kwartieren bezorgde de eigenaar een aanslag van 14 gulden.⁴⁷⁶ Mensen die na half twaalf 's middags werden begraven moesten een boete aan de diaconie betalen.⁴⁷⁷ Het blijft onduidelijk wat hiervoor de reden was. Om kosten te ontduiken werden mensen soms 's avonds in het geheim begraven, waardoor de kerk en in het bijzonder de diaconie inkomsten misliep. Nadat hier een stevige boete op was gezet, werd een begrafenis bij avond, door die extra kosten, compleet met fakkeldragers, als zeer chic beschouwd (afb. 45).⁴⁷⁸ Al met al waren begrafenis en de organisatie ervan een belangrijke bron van inkomsten voor de kerk.⁴⁷⁹ Interessant is dat nadat het schip van de Domkerk in Utrecht was ingestort als gevolg van de tornado die in 1674 over de stad raasde, de ruimte tussen toren en koor een soort ommuurde begraafplaats werd (afb. 46). Pas in 1829, toen begraven binnen de stadsmuren door koning Willem I, in navolging van regelgeving in de Franse tijd, werd verboden, zijn de muren afgebroken.⁴⁸⁰

⁴⁷¹ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 391.

⁴⁷² Stratingh, 'De Martinikerk', aldaar p. 64-65;

⁴⁷³ Bijleveld, 'Gelijkheid en onderscheid', p. 19-33.

⁴⁷⁴ Stenvert, *Fryslân*, p. 71.

⁴⁷⁵ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 119-121.

⁴⁷⁶ Jensma, *De Grote-*, p. 79.

⁴⁷⁷ Roemeling, 'Familiewapens', p. 110.

⁴⁷⁸ Borgemesteren ende Raadt in Groningen bemerckende / hoe dat by sommige Ingesetenen deser Stadt wert gepracticeert een nieuwe maniere om haere overleden kinderen by avont ofte nacht tijdt heymelijck te laten sincken en begraven ; waer door niet alleene d'ordonnantien op de begraefnissen der doden worden gecontraceniert, en andere quade consequentien ingevoert / ne maer oock de noodtlijdende Diaconye in 't vergaderen van haere gewoonlijcke almoessen en andere accidentalia merckelijck bekorte; hebben daeromme goet en nodich gevonden / dese ongewone manier van begraefnisse te verbieden/ gelijk deselve alle borgeren en ingesetenen van wat staet of conditie sy oock moogen sijn / wordt verboden by desen / om na desen geen kindren / so lebendigh ter werelt bent gekomen anders als op de gewoonlijcke maniere en tijdt te laeten begraeven / op poena dat die gene dewelcke desen contrarie sal worden vebonden gedaen te hebben 100 gl. ter profijte der Armen sal hebbben verbeurt. Actum Groningae Lunae den 27 Januarij 1662; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 62, 121; Bijleveld, 'Gelijkheid en onderscheid', p. 28.

⁴⁷⁹ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 395.

⁴⁸⁰ Kolman, *Utrecht*, p. 218.

Gedurende pestepidemieën werden in de kerk dagelijks graven geopend, ont-ruimd en opnieuw gebruikt. In dit soort tijden functioneerde het kerkgebouw vooral als begraafplaats. In Utrecht bedroeg in juli 1636 het dodental 114 per week, in augustus was het aantal opgelopen tot 250 per week.⁴⁸¹ Vanwege het besmettingsgevaar werden doden 's ochtends vroeg snel begraven. Overigens deden zich ook in normale omstandigheden ongebruikelijke situaties voor. In 1762 werd onderzoek gedaan naar lijkroof op het kerkhof bij de Nieuwe Kerk in Groningen. Het bleek dat de hulpkracht van de doodgraver de lijken had verkocht aan een hoogleraar voor anatomisch onderzoek.⁴⁸² Een onzorgvuldige doodgraver in Dordrecht werd ter verantwoording geroepen vanwege het laten slingeren van doodsbeenderen op het kerkhof, het onzorgvuldig toedekken van lijken en het verwaarlozen van kindergraven.⁴⁸³

6.1 Begrafenisgebruiken

In principe kon iedereen in de kerk begraven worden en op die manier vervulde de kerk een publieke functie. Op het kerkhof bij de Nieuwe Kerk in Groningen werden ook doopsgezinden en katholieken begraven⁴⁸⁴ In Amsterdam gaven katholieken er de voorkeur aan om in de Oude of de Nieuwe Kerk begraven te worden, omdat deze voor de Reformatie gewijd waren geweest. Katholieken hoopten dat iets van de wijding nog steeds in de grond aanwezig was en voor de zekerheid kregen sommige overledenen een beetje gewijde aarde mee in de kist.⁴⁸⁵ In Dordrecht schijnen de katholieken echter juist geen gebruik meer te hebben willen maken van hun familiegraven in een 'ketterse' kerk.⁴⁸⁶

In de 17^e en 18^e eeuw concentreerden de gebeurtenissen rondom een begrafenis zich in het huis van de overledene. Begrafenisgangers gingen alleen naar het kerkgebouw voor de teraardebestelling, zoals men nu naar het kerkhof gaat, maar er vond geen kerkdienst plaats, zodat het religieuze karakter van een begrafenis beperkt was. De talloze pentekeningen en gravures maken het mogelijk

⁴⁸¹ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 155-156.

⁴⁸² Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 163-164.

⁴⁸³ Jensma, *De Grote-*, p.79.

⁴⁸⁴ Westra, *Kerk voor Jan Rap* p. 58

⁴⁸⁵ Hell, *Amsterdam voor 5 duiten*, p. 69; De Boer, *De Bavo te boek*, p. 167; Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 391.

⁴⁸⁶ Jensma, *De Grote-*, p.79.

om het verloop van de begrafenis in de kerk haast als een 'stripverhaal' in beeld te brengen (afb. 42-48).

Officieel waren lijkpredikaties verboden door de synode vanwege katholieke connotaties, ze vonden echter regelmatig plaats, zoals blijkt uit *classicale acta*.⁴⁸⁷ In 1597 tekende de Synode van Groningen en Ommelanden bezwaar aan tegen 'superstitieuze praktijken'.⁴⁸⁸ In Dordrecht deed zich het probleem voor dat ook op zondag tijdens kerkdiensten begraven werd, wat zorgde voor de nodige onrust 'tot ergernisse ende verminderinge der 't gehoor des Goddelijcken Woordts'. De kerkenraad liet weten aan

eenen yegelijcken, dye eenighe dooden willen begraven op den sondaghen, dat zij de zelve begravingen doen voor ofte nae de predicatien ende de lijcken stellen in alder stilheyt voor 't choor in de kercke ende de begravinghe ophouden tot dat de predicatie ende Godes dienst volleyndt zal wezen ende daer naer de zelve begravinge doen.⁴⁸⁹

Ook in Utrecht werden plakkaaten door het stadsbestuur uitgevaardigd tegen het 'inbrengen der doden tydens de predikatie', zoals dit eerder wel gebruikelijk was.⁴⁹⁰ Mogelijk probeerden nabestaanden op die manier de begrafenis toch in een liturgische sfeer te laten plaatsvinden.

Na het overlijden van beroemde personen vond echter vaak wel een herdenkingsbijeenkomst en een lijkpredikatie plaats, wat gepaard kon gaan met het nodig uiterlijk vertoon.⁴⁹¹ Toen Michiel de Ruyter in 1676 was overleden vond een staatsbegrafenis plaats in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, waarbij salvo's werden afgevuurd, vlaggen in de kerk hingen en trompetmuziek klonk.⁴⁹² Achter de baar werden de wapenuitrusting en eretekenen meegedragen en veel stedelijke hoogwaardigheidsbekleders waren aanwezig (afb. 49). Ook bij begrafenissen speelde *social display* een rol: rang en stand waren af te lezen aan het soort kist en de rouwkleding van het gevolg. Toen het stadsbestuur van Amsterdam be-

⁴⁸⁷ Van Genderen, *Classicale acta*, p. 5, 47, 78, 84, 100, 102, 103.

⁴⁸⁸J. Boeles, 'Utigst' in: *GVA*, Groningen, 1849, p. 81-95, aldaar p. 83.

⁴⁸⁹ GAD II inv. 14 fol. 187 r, 9 april 1588 in: Jensma, *De Grote-*, p.151, n. 312.

⁴⁹⁰ Llewellyn Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse samenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Volkskundig Bulletin*, jaargang 11, Amsterdam, 1985, p. 109-111, aldaar p. 114-115.

⁴⁹¹ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 63.

⁴⁹² *Staatsbegrafenis Michiel de Ruyter*, <http://www.beeldbank.amsterdam.nl>.

sloot dat het rouwfloers van mannenhoeden niet langer dan een el mocht zijn, werd toch een beperking aan het uiterlijk vertoon opgelegd.⁴⁹³

In de periode na het overlijden van een adellijk persoon namen de nabestaanden de tijd om zich voor te bereiden op de periode van rouw. Er moest speciale kleding worden aangeschaft, er dienden wapens en sieraden vervaardigd te worden voor de rouwenden en de rouwstoet. Het huis en ook de kerk of kerken in het ambachtsgebied werden in rouw gedompeld. Zo werden alle banken in de kerk van Pieterburen in 1721 met een rouwfloers omkleed. In Uithuizen werd in 1751 de Bijbel in zwart laken gebonden. Ten slotte kon gedurende enkele dagen langdurig de kerkklokken worden geluid.⁴⁹⁴

De begrafenis van gewone burgers werd vaak voorbereid door een gilde, broederschap of door het buurschap, die functioneerden als uitvaartvereniging.⁴⁹⁵ Het bekend maken van het overlijden en de uitnodiging voor de begrafenis werd gedaan door een leedaanzegger, in Groningen de *udegst-bedainer*.⁴⁹⁶ Of door een gildelid dat alle gildebroeders bezocht om een sterfgeval bekend te maken. Daarbij ontving hij van elk gildelid een duit, waarvan wittebrood werd gekocht dat bij het uitdragen van de dode uit de woning aan de armen werd uitgedeeld.⁴⁹⁷ In Engeland vonden deze uitdelingen plaats in het kerkgebouw.⁴⁹⁸

Gildebroeders droegen elkaar ten grave en wanneer iemand hierbij afwezig was diende hij een boete te betalen. In Gouda ontstond de gewoonte om bij het leed aanzeggen de gildebroeders een borg van twee stuivers te laten betalen die zij bij de begrafenis terugkregen.⁴⁹⁹ Gilden, in elk geval het goudsmedengilde in Groningen, beschikten over doodbaren en doodskleden, die vaak voorzien waren van zilveren schilden.⁵⁰⁰ In Workum bleven acht beschilderde gildebaren uit de periode 1693-1806 bewaard, waarvan een afkomstig uit Hindeloopen.⁵⁰¹ (afb.50)

Na afloop van de begrafenis keerde de begrafenisstoet terug naar huis, waar de doodbieren* of begrafenismaaltijd plaatsvond. Dergelijke gelegenheden gingen met de nodige hoeveelheid drank gepaard en predikanten en lidmaten van de gereformeerde kerk werden geacht bij dergelijke bijeenkomsten niet aanwe-

⁴⁹³ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 391.

⁴⁹⁴ Bijleveld, 'Gelijkheid en onderscheid', p. 24.

⁴⁹⁵ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 74; K. ter Laan, *Nieuw Groninger woordenboek*, Groningen 1989, p. 428.

⁴⁹⁶ Boeles, 'Utigst', p.87- 88; Ter Laan, p. 1067-1068.

⁴⁹⁷ Koen Goudriaan, *De gilden in Gouda*, Gouda, Zwolle, 1996, p. 30.

⁴⁹⁸ Davies, *The Secular Use*, p. 159-160.

⁴⁹⁹ Goudriaan, *De gilden in Gouda*, p. 17, 74.

⁵⁰⁰ J.A. Feith, 'Het gilde der goud- en zilversmeden te Groningen' in: *GVA*, Groningen, 1895, p. 75-99, aldaar, p. 94; Goudriaan, *De gilden in Gouda*, p. 17.

⁵⁰¹ Stenvert, *Fryslân*, p. 323.

zig te zijn. Uit kerkelijke acta en stedelijke ordonnanties blijkt dat de nodige pogingen werden ondernomen om excessen te voorkomen.⁵⁰²

Mede door het verbod op lijkpredikaties lijken begrafenisseren meer een sociale dan een religieuze aangelegenheid te zijn geweest.⁵⁰³ Het gebruik om mensen in de kerk te begraven dateerde uit de Middeleeuwen en zette zich als vanzelfsprekend voort na de Reformatie. Gezien het feit dat lijkpredikaties in principe verboden waren, lijkt de religieuze bijdrage vanuit de kerk aan de begrafenis beperkt te zijn geweest. De kerk hanteerde een zakelijke benadering en probeerde door middel van verkoop en verhuur van graven en andere zaken zoveel mogelijk inkomsten te genereren voor het kerkelijk bedrijf en de diaconie. Er kan daarom gesproken worden van nevengebruik.

7. Onderwijs in de kerk

Vanouds was het onderwijs een taak van de kerk. De onderwijzer was kerkdienaar en zijn salaris werd voor het grootste deel door de kerk betaald.⁵⁰⁴ Voor de gereformeerde kerk diende de school in de eerste plaats om kinderen voor te bereiden op het kerklidmaatschap door ze de Bijbel te leren lezen en de catechismus en de psalmen aan te leren en daarom was het van groot belang dat de onderwijzers de gereformeerde confessie hadden ondertekend.⁵⁰⁵ Tijdens classica-
le vergaderingen werden tot circa 1660 regelmatig klachten geuit over paapse schoolmeesters.⁵⁰⁶ Toch had de gereformeerde kerk niet een onderwijsmonopolie, er bestonden ook, vaak katholieke, privéscholen die niet onder toezicht van de kerk vielen.⁵⁰⁷

⁵⁰² Boeles, 'Utigst', p. 84-85; *Ordonnantie op de I. Begreftnisse der Dooden II. Bruylofften III. Heyligung van Feestdagen*, Groningen, 5 maart 1625; *Naarder ordonnantie tegens eenige misbruycken in 't begraven vande dooden ende kerck-gang van bruydegom en bruyd en deswegen gedaene vereeringen ofte collecten, ende angestelde vergaderinge, ende gasteryen*, Groningen, 16 juli 1636; *Borgemesteren ende Raadt in Groningen inervaeringe gecomen zijnde, hoe dat nae het begraven der dooden in de respectieve kercken deser Stadt, als mede op der selver kerckhoven, onder ende by de clock-toorens, in sonderheide van A. Kercke, by het verluiden van de selve groote exorbitantien ende suiperien worden gepleegh, niet alleen tot ergernisse der vroomen*, Groningen, 10 augustus 1669.

⁵⁰³ Spaans, 'Stad van vele geloven', p. 391.

⁵⁰⁴ Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 205.

⁵⁰⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 138; Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 147-148.

⁵⁰⁶ Van Gelderen, *Classicale acta*, p. 5, 6, 13, 16, 37, 180; Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 206.

⁵⁰⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 140.

In dorpen hield de predikant toezicht op het functioneren van de schoolmeester, die tevens koster, voorzanger en soms ook organist was.⁵⁰⁸ In de stad Groningen dienden schoolmeesters tot 1748 vier keer per jaar voor de kerkenraad te verschijnen om vragen te beantwoorden, vooral wat betreft het godsdienstonderwijs, waarna zij vermaand werden. Gespreksonderwerpen waren het gebed, catechisatie en bestraffing van misbruik van Gods naam.⁵⁰⁹ Het is niet onwaarschijnlijk dat deze 'functioneringsgesprekken' bijvoorbeeld plaatsvonden in een consistorie of een andere nevenruimte van het kerkgebouw. In ander steden functioneerden predikanten en ouderlingen als onderwijsinspectie door geregeld de scholen te bezoeken.⁵¹⁰

Doordat de gereformeerde kerkenraad toezicht hield op leraren was het onderwijs nauw verweven met de kerk, wat ook zichtbaar werd in het gebruik van kerkgebouwen voor educatieve doeleinden. Na de Reformatie vervielen de kloostergoederen veelal aan de staat. Het vrijgekomen kapitaal werd door de overheid onder andere gebruikt om het onderwijs te financieren. Zo ook in Groningen, waar de Staten op 17 februari 1595 besloten dat de inkomsten uit de kloostergoederen, die bij het Traktaat van de Reductie geconfisqueerd waren, gebruikt dienden te worden voor het oprichten van scholen en het geven van onderwijs. Deze middelen werden onder andere gebruikt voor het gestoelte in het koor van de Broerkerk waar openbare redevoeringen en 'Akademische plegtigheden' plaatsvonden. De kerk van het voormalige Minderbroedersklooster was namelijk in gebruik genomen als Academiekerk van de in 1614 opgerichte universiteit.⁵¹¹

De kloostergebouwen zelf leenden zich goed om allerlei functies in onder te brengen, zoals scholen. De Latijnse school in Groningen werd gevestigd in het voormalig minderbroederklooster (afb. 51).⁵¹² In dorpen waar vóór 1594 geen parochiekerk was geweest, maar een klooster, werd slechts een deel van het complex door de calvinisten als kerk gebruikt. Zodoende werden in de Ommelanden drie scholen ondergebracht in de gebouwen van een voormalig klooster. In Aduard was een deel van de gereformeerde kerk, de voormalige ziekenzaal

⁵⁰⁸ Artikelen XX en XXI van *Reglement van Borgemeesteren ende Raadt in Groningen voor de Schoolmeesters*; Feenstra, *Heren van kerk en kerspel*, p. 163.

⁵⁰⁹ S.D. van Veen, 'Eenige vragen, die jaarlijks door de Schoolmeesters te Groningen beantwoord moesten worden (1748)' in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 166-171, aldaar p. 166-167.

⁵¹⁰ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 139-140.

⁵¹¹ H.O. Feith, 'Over de oude Groninger Academiepoort en Area', in: *GVA*, Groningen, 1849, p. 151-158, aldaar p. 156.

⁵¹² Beno Hofman, *Het Groningse onderwijs, Van St. Maarten- tot Leon van Gelderschool*, Assen, 2005, p. 16.

van het cisterciënzerklooster, in gebruik als school, waarschijnlijk van 1595 tot 1891.⁵¹³

Ook buiten Groningen zijn vrij veel voorbeelden te vinden van het gebruik van een deel van het kerkgebouw als school. In Baarland (Zeeland) was de school ondergebracht in het koor en in Workum in de voormalige sacristie.⁵¹⁴ In Sexbierum werd de noordelijke dwarsarm van het schip in 1772 vervangen door een consistoriekamer annex schoolruimte.⁵¹⁵ In Schellinkhout was tot 1872 in het afgeschoten westelijke schipgedeelte een lagere school ondergebracht.⁵¹⁶ In Edam bevond zich een librije aan de zuidzijde van de kerk, gesticht door Pieter Pouwelsz rond 1540. Na 1572 diende deze librije ook als Latijnse school.⁵¹⁷ Ten slotte werd de kerk van Megchelen (Gld.) tot 1862 ook als school gebruikt.⁵¹⁸ In de 17^e en 18^e eeuw werd het kerkgebouw soms als uitwijkmogelijkheid gebruikt wanneer het schoolgebouw verloren ging of het geld ontbrak voor een nieuwe kosterij, waar de koster/schoolmeester woonde en les gaf.⁵¹⁹

Het gebruik van het kerkgebouw als school was zeker niet ongebruikelijk, maar niet zo wijdverbreid als in Engeland, waar Shakespeare in *Twelfth Night* zelfs rept over 'a pedant that keeps a school i' the church'. Begin 18^e eeuw was een vijfde van de kerken in het bisdom van Carlisle in gebruik als school. Het onderwijs kon zowel in het koor, als schip en zijbeuken plaatsvinden. De bisschoppen beschouwden dergelijk gebruik niet als profanisering van het kerkgebouw, maar wilden de schoolkinderen toch liever weren uit de kerk vanwege het risico op schade aan het kerkinterieur.

Het is opvallend dat, enkele uitzonderingen daargelaten, vrijwel alle universiteiten in voormalige kloostercomplexen werden gevestigd.⁵²⁰ Voor grotere en

⁵¹³ C.H. Peters, 'Middelieeuwsche bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw), in de provincie Groningen', deel II, in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 119-143, aldaar p. 134; In Rottum werd een vleugel van het vroegere benedictijnenklooster herbestemd als school, als woning voor de koster-schoolmeesters en als pastorie. In Ter Apel gaf de eerste schoolmeester-koster-voorzanger die in 1639 door de stad Groningen werd benoemd, zijn leerlingen les in een ruimte in de westelijke vleugel van het klooster. In de zomermaanden vonden er geen lessen plaats en werd het lokaal gebruikt voor de legering van de plaatselijke militia die controleerde op smokkel over de grens. De onderwijzer had niet zozeer bezwaar tegen het feit dat de plaatselijke militia in een nevenruimte van het kerkgebouw onderdak vond, maar dat dit in de schoolruimte plaatsvond. Vervolgens kreeg de leraar een andere ruimte toegewezen, die hem schijnbaar niet beviel, aangezien hij de ruimte gebruikte voor de oplag van rommel en turf. (Jan Oldenhuis, 'Naar school in de kerk', in: *GK*, jaargang 26, nr. 2, 2009, p. 53-58, aldaar p. 54).

⁵¹⁴ Stenvert, *Zeeland*, p. 75; Stenvert, *Fryslân*, p. 323.

⁵¹⁵ Stenvert, *Fryslân*, p. 267.

⁵¹⁶ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 487.

⁵¹⁷ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 276.

⁵¹⁸ Ronald Stenvert, M.V.T. Tenten, *Gelderland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2000, p. 230.

⁵¹⁹ Oldenhuis, 'Naar school in de kerk', p. 55.

⁵²⁰ In Middelburg werd bij de herbestemming van het kloostercomplex de zogenaamde 'Tussenkerk' in 1650 ingericht als auditorium voor de toen heropgerichte Illustre School (Stenvert, *Zeeland*, p. 159). In

plechtige bijeenkomsten werd vaak gebruik gemaakt van de gereformeerde kerk. Zoals de bijeenkomst met een leerrede en gebed in de Martinikerk op 23 augustus 1614 toen de Universiteit van Groningen werd gesticht. Vooraf waren de professoren in optocht naar de Martinikerk getrokken.⁵²¹ In het koor van de Academiekerk vonden niet alleen promoties en belangrijke ontvangsten plaats, de mathematicus Johannes Bernoulli gaf ook college met proeven in het koor van de Academiekerk (afb. 52).⁵²² Groningse theologiestudenten beschouwden dit echter als een ontheiliging van de kerk.⁵²³ Het is onbekend of deze studenten ook bezwaar hadden tegen het gebruik van de voormalige sacristie als anatomiezaal.⁵²⁴ In 1578 werd de Friese Academie in Franeker gevestigd, deze calvinistische universiteit werd in 1585 ondergebracht in de gebouwen van het voormalige kruisbroedersklooster en heeft tot 1811 bestaan.⁵²⁵ Voor promoties werd incidenteel gebruik gemaakt van de gereformeerde kerk.⁵²⁶ Promoties en oraties werden in Utrecht in het koor van de Domkerk gehouden.⁵²⁷

8. Bibliotheek

In de middeleeuwen was het heel gebruikelijk dat in kloosters en kerken een bibliotheek of librerie aanwezig was. Na de Reformatie zijn veel van deze libreries verdwenen, kloosterbibliotheken werden vaak geconfisqueerd en vormden vervolgens de basis voor stadsbibliotheken.⁵²⁸ In Groningen waren banden uit kloosterbibliotheken toegevoegd aan de boekencollectie van in de Martinikerk.

Utrecht zijn gedeelten van het klooster naast de Domkerk tot op de dag van vandaag in gebruik van de universiteit (Kolman, *Utrecht*, p. 221). Ook de academies van Leiden, Amsterdam, Harderwijk en Nijmegen werden gevestigd in leegstaande kloostergebouwen (Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 96; Selderhuis, *Handboek*, p. 518; Stenvert, *Noord-Holland*, p. 114-115; Stenvert, *Gelderland*, p. 185-186, 247). Overigens zijn dit eigenlijk gevallen van herbestemming en niet van nevengebruik. Het is echter wel opvallend dat het hergebruik van een klooster als universiteit een tamelijk algemeen verschijnsel blijkt te zijn, wat erop lijkt te wijzen dat een educatieve herbestemming van een klooster als passend beschouwd werd.

⁵²¹ Sybrandy, 'De Martinikerk', p. 3.

⁵²² Sybrandy, 'De Martinikerk', p. 3.

⁵²³ W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Akademische Senaat*, Groningen, 1864, p. 303.

⁵²⁴ Petrus Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen, eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der roomschegezinde gemeente in deze stad*, Groningen, 1832, p. 73.

⁵²⁵ Stenvert, *Fryslân*, p. 134

⁵²⁶ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 150.

⁵²⁷ Kolman, *Utrecht*, p. 218.

⁵²⁸ Ans Schoorlemmer, *De librerie van Alkmaar, Een onderzoek naar het ontstaan en de geschiedenis van de Alkmaarse librerie*, Amsterdam, 2007 (<http://cf.hum.uva.nl/bookmaster/librije/>, bezocht 9 november 2011)

Deze collectie, die zich vrijwel zeker in de ruimte boven de sacristie van de Martinikerk bevond, is in 1624 overgebracht naar de universiteitsbibliotheek, die gehuisvest werd op de zolder van de voormalige sacristie van de Academiekerk.⁵²⁹

Op verzoek der Professoren en door tusschenkomst der Predikanten, werd in 1622 door den Raad der Stad toegestaan, om, na gemaakte inventarisatie van de boeken, dezelfde over te brengen op de Bibliotheek der Academie, mits deselve afgezonderd geplaatst en gehouden werd van deze, en altoos door Burgemeesteren en Raad kon worden teruggeëischt en aan de Predikanten en andere geleerden in deze Stad toegang daartoe vergund werd.⁵³⁰

In enkele stadskerken, zoals Tiel en Enkhuizen (afb. 53) zijn bibliotheken bewaard gebleven.⁵³¹ In Zutphen bevindt de laatgotische librije van de St. Walburgkerk zich nog in oude staat: op de 16de-eeuwse lezeraars ligt een verzameling kostbare handschriften en incunabelen aan kettingen (afb.54).⁵³² Deze librije werd tussen 1561 en 1564 langs de zuidzijde van het koor gebouwd. De oude librije bevond zich boven het zuiderdwarspand, waar na 1561 het archief van de kerkmeesters werd ondergebracht. In het midden van de 16^e eeuw zetten verschillende kerkmeesters zich vanuit humanistische idealen in voor uitbreiding van de collectie. Mr. Coenraad Slindewater, die in 1544 gekozen was tot kerkmeester, streefde echter naar een brede collectie waar niet alleen de geestelijken, maar ook andere academici en iedereen die zich maar verder wilde ontwikkelen, terecht konden. 'Want het lezen van goede boeken schenkt genot. En 't is beter in de boekerij zijne toevlucht te zoeken dan in gezelschappen, waar lustig de beker rondgaat', aldus de *Consideratiën van C. Slyndewater over Kerkzaken* uit het midden van de 16^e eeuw.⁵³³

De librije van Zutphen is de laatste decennia van de 16^e eeuw niet ongeschonden doorgekomen en een groot aantal boeken is verdwenen. Om erger te

⁵²⁹ J.M.M Hermans, *Boeken in Groningen voor 1600, studies rond de librije van de Sint-Maarten*, Groningen, 1987, p. 14, 173.

⁵³⁰ Stratingh, 'De Martinikerk', p. 65-66.

⁵³¹ De bibliotheek die zich bevindt in een aanbouw van de St. Gommarus- of Westerkerk in Enkhuizen is gesticht door stadsmedicus Bernardus Paludanus, die er een bijzondere verzameling kunst, naturalia en rariteiten op nahield die bezoekers uit binnen- en buitenland trok. Hij overleed in 1633 en in 1635 werd door zijn familie een zandstenen epitaaf opgericht in de St. Pancras- of Zuiderkerk (Stenvert, Noord-Holland, p. 291). De collectie is in 1588 aangevuld met boeken uit de bibliotheek van de Enkhuizer predikant Gerard Vesterman (Stenvert, Noord-Holland, p.292; Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch*, p. 1015).

⁵³² Stenvert, *Gelderland*, p. 357- 358.

⁵³³ K.O. Meinsma, *De Librye te Zutphen*, Zutphen, 1988, p. 18-19, 27-33, 41-45.

voorkomen heeft de stadsmagistraat de bibliotheek in 1608 gesloten, tot in 1622 de rector van de Latijnse school werd aangesteld als bibliothecaris. Een aantal predikanten heeft de collectie uitgebreid met reformatorische en kerkhistorische werken, onder andere gefinancierd uit kerkelijke goederen. Daarnaast werden regelmatige schenkingen gedaan. In de loop van de 18^e eeuw nam de belangstelling voor de librije langzamerhand wat af en liep ook niet elke bibliothecaris zich het vuur uit de sloffen voor onderhoud en uitbreiding van de collectie.⁵³⁴

Een zelfde lot zou de librije van Alkmaar treffen die zich boven het ingangsportaal aan de zuidzijde van de Grote- of Sint Laurenskerk bevond. Als in 1594 de rust in de stad is teruggekeerd wordt de librije weer in gebruik genomen 'tot grooten gherief van die burgherije ende studenten', volgens Jan Volckersz. in zijn *Corte en waerachtige beschrijvinge der stad Alkmaar*. De boeken werden toen ook aan kettingen gelegd om diefstal te voorkomen.⁵³⁵ De librije was alleen toegankelijk voor diegenen die een sleutel hadden, waarvoor een contract moest worden getekend. Het waren vooral leden van de vroedschap, kerkmeesters en rectores van de Latijnse school die beschikking hadden over een sleutel. Vanaf 1634 werd ook in Alkmaar de rector van de Latijnse school verantwoordelijk voor het beheer van de bibliotheek.

In de decennia die volgden verminderde langzamerhand de inzet voor de librije. Er werden nauwelijks nieuwe aankopen gedaan en sleutelcontracten werden niet meer ondertekend. Wanneer graaf Antoing van Henegouwen door scholarch dr. Henricus van Olphen wordt rondgeleid in de librije is deze zo vuil dat hij na afloop van het bezoek zijn kleren moet schoonmaken.⁵³⁶ Pastoor Wilhelmus Kleeff komt in 1750 tot de conclusie dat veel boeken verdwenen zijn of door de tand des tijds en ongedierte geschonden zijn, kortom in de 18^e eeuw raakte de bibliotheek verwaarloosd.

Raakten de librijes van Zutphen en Alkmaar in de loop van de 18^e eeuw wat in de vergeteldheid, de librije van de Janskerk in Gouda vormde, naast de gebrandschilderde ramen, een trots van de stad. Het beheer van de collectie lag in handen van de kerkmeesters. De schatbewaarder van de kerk had de taak van toezichthouder. Vanaf 1663 ontving de bibliotheek jaarlijks een subsidie van het stadsbestuur. Vanaf 1691 werden de namen en wapens van de bibliotheekmees-

⁵³⁴ Meinsma, *De Librije*, p. 50-60.

⁵³⁵ Schoorlemmer, *De librije van Alkmaar*.

⁵³⁶ C.W. Bruinvis, *Catalogus der Bibliotheek van het Stedelijk Museum te Alkmaar 1904*, p. VI in: Schoorlemmer, *De librije van Alkmaar*.

ters, die verantwoordelijk waren voor het beheer van de bibliotheek, opgehangen aan de muur, net als de namen van donateurs.⁵³⁷ Een groot aantal notabelen doneerde boeken in ruil waarvoor zij het sleutelrecht ontvingen van de kerkmeesters. De bibliotheek was niet toegankelijk voor vrouwen en kinderen, maar alleen voor 'eerbare luyden'.⁵³⁸ De bibliotheek in Gouda werd vooral bezocht door leden van de vroedschap, predikanten, praeceptores* van de Latijnse school en enkele particulieren.⁵³⁹

Voor zover ik heb kunnen nagaan zijn na de Reformatie slechts twee bibliotheken bij kerken gesticht. De familie Piccardt richtte in een soort transeptvleugel van de kerk in Harkstede een persoonlijke bibliotheek in.⁵⁴⁰ In Dordrecht werd in 1653 de Loy camer ingericht als Propositie-camer, waar proponenten, theologen die beroepbaar waren als predikant, zich konden voorbereiden, aangezien de 'gemeyne consistorie seer onvrij voor haer was'. Daarom werd verzocht om 'een bijzondere plaetse met eenen kleyne bilbiotheke souden kunnen stellen'.⁵⁴¹

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat op meerdere plaatsen, vooral in steden, een deel van het kerkgebouw was ingericht als bibliotheek. Hoewel deze plaatsen op de vingers van een hand te tellen zijn, kan allereerst geconcludeerd worden dat in de meeste gevallen boekencollecties uit kerkgebouwen werden verwijderd en slechts in enkele gevallen de middeleeuwse librije na de Reformatie werd voortgezet. Des te opvallender is het dat hier en daar na de Reformatie een nieuwe bibliotheek gesticht werd. In Engeland werden juist na de Reformatie bibliotheken aangelegd in kerken tot dat in de tweede helft van de 18^e eeuw deze bibliotheken langzamerhand verdrongen werden door openbare bibliotheken. De aanwezigheid van een bibliotheek in een kerk werd zelfs zowel door de kerk als door de overheid zeer wenselijk geacht.⁵⁴²

Voor het welslagen van een bibliotheek is in verschillende steden de persoonlijke inzet van vooraanstaande burgers van doorslaggevend belang geweest. Een kerkmeester in Zutphen, een predikant in Alkmaar en een dokter in Enkhui-zen en verschillende andere burgers hebben veelal door middel van schenkingen

⁵³⁷ Zuiderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse librije*, p. 203-206.

⁵³⁸ W.A. Zuiderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse librije gedurende het verblijf in de St. Janskerk*, Meppel, 1976, p. 38.

⁵³⁹ Zuiderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse librije*, p.3.

⁵⁴⁰ Kroesen, 'Eretempels', p. 88-89.

⁵⁴¹ GAD Arch kerkr inv. 14 fol. 191 r-v, in: Jensma, *De Grote*, p. 153, n. 345.

⁵⁴² Davies, *The Secular Use*, p. 191-193.

bijgedragen aan een uitbreiding van de collectie. Het lijkt er niet op dat kerkmeesters en kerkenraden zich verantwoordelijk voelden voor de bibliotheekinventaris. De stadsbesturen delegeerden de taak 'op de winkel te passen' aan de rector van de Latijnse school. In Gouda werd echter zowel door stadsbestuur als door de kerkmeesters wel geïnvesteerd in de librije, waardoor de collectie zich steeds meer uitbreidde, regelmatig schenkingen gedaan werden en de bibliotheek een stuk beter onderhouden werd. De belangstelling voor librijen lijkt echter niet groot te zijn geweest, want deze werden alleen bezocht door mensen uit de bovenlaag van de samenleving.

9. Rechtspraak

Incidenteel werd het kerkgebouw ook gebruikt voor juridische aangelegenheden. Zoals genoemd in de paragraaf over kerkmeesters kwam het college van seendheren bijeen in de kerk van Loppersum om zich te beraden over uitspraken op kerkelijk en zedelijk gebied.⁵⁴³ Verder weten we dat de presentatie van het landrecht van beide Oldambten in de kerk van Zuidbroek plaatsvond, evenals de eedsaflegging van de drost.⁵⁴⁴ Ook vond de verkiezing van collecteurs of schatbewaarders waarschijnlijk plaats in de kerk of anders in de school.⁵⁴⁵ Dit zou kunnen betekenen dat in het Old- ambt rechtszaken in kerk- en/of schoolgebouwen plaatsvonden. In dorpen op het Groninger platteland had men immers geen rechtsgebouw tot zijn beschikking, zoals dat in de stad wel het geval was.

In de Peper- en Pelsterkerk in Groningen vond van 10 tot 12 mei 1693 een geldwisseling plaats. De Groninger stuivers die muntmeester Egbartus Marinus had geslagen in 1690 en 1691 waren volgens de 'Raedts-Gecommitteerden' gereduceerd in waarde. Mensen die deze munten in hun bezit hadden konden in 'de Kercken van een van beyde Gasthuysen / staende de een in Pelster-straete / ende de ander in Peper-straete' zes Groninger stuivers omwisselen tegen een schel-

⁵⁴³ Formsma, 'De proosdij van Loppersum', p. 68-69, 73, 75.

⁵⁴⁴ *Landrecht der beyden Old-ambten, vervattende de Oude ende Nieuwe Statuten ende Costumen der voorsz Landschappen / so als deselve nu op nieuws zijn revideert, reformeert ende suppleert*, II, IV, Groningen, 1722.

⁵⁴⁵ *Ordonnatie van Borgemesteren ende Raadt op de Collecteurs ofte Schatbeurders der Meente ofte Carspel penningen, als mede op de Volmachten der beyde Oldampten*, Groningen, 25 november 1669.

ling.⁵⁴⁶ Opvallend is dat in Grouw na de Reformatie het koor werd afgesloten en ingericht als rechtbank (1650-1832).⁵⁴⁷ Afgezien hiervan zijn bovenstaande gegevens ontleend aan archiefstukken, het is goed mogelijk dat nader onderzoek meer gevallen van juridisch gebruik van het kerkgebouw boven tafel brengt.

10. Berichtgeving

Ook de gewoonte om mededelingen af te kondigen in de kerk ging terug op middeleeuws gebruik.⁵⁴⁸ Mededelingen van het stadsbestuur en de kerkenraad werden in Groningen gedaan aan het begin van de kerkdienst.⁵⁴⁹ Maar de 'kerkespraak', zoals dergelijke mededelingen in Drenthe genoemd werden, kon ook plaatsvinden na de preek. In het Lantrecht van Drenthe 1712, met Nadere Resolutien Placcaten en Reglementen is vastgesteld dat:

[N]a gesproken Zegen, publicatien van pagt, en andere wereldlyke zaken, in de Kerke geschieden: wordende ook den Predikanten geöordonneert (ofschoon de Koster of Schoolmr het recht van publicatien af te lezen heeft, ofte niet) alle Landszaken als Placcaten, Reglementen, Resolutien, Ordonnantien, Lands-dags, Lottinks, en Goorspraken-Brieven, Citatien ad valvas &c. en wat des meer is, zelfs den Gemeinte klaar, distinct, en in zyn geheel, voor te lezen, op dat de intentie van de Regeringe zo veel te beter moge begrepen ende verstaan worden.⁵⁵⁰

Hieruit zijn verschillende zaken af te leiden. Allereerst gaat het hier om 'wereldlyke' zaken die blijkbaar het beste na de zegen, dus buiten de liturgische context plaats konden vinden. Tegelijkertijd werden predikanten verplicht om er in elk geval op toe te zien dat de mededelingen gedaan werden en wel zodanig dat de kerkgangers goed op de hoogte werden gebracht. Ten slotte wordt duidelijk op wat voor zaken de mededelingen betrekking konden hebben; het ging voornamelijk om wet- en regelgeving en aankondigingen van diverse aard, zoals landdagen en lotingen. In Engeland was dit gebruik ook wijdverbreid. Daar werd door indi-

⁵⁴⁶ *Notificatie, Alsoo des Stadts Muntenmeester Egbartus Marinus*, Groningen, 9. May 1693.

⁵⁴⁷ Stenvert, *Fryslân*, p. 145.

⁵⁴⁸ Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 23, 38.

⁵⁴⁹ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 46-47.

⁵⁵⁰ 'Lantrecht van Drenthe 1712, met Nadere Resolutien Placcaten en Reglementen', Meppel, 1754, nr. 14 in: Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 16, 18-19.

viduen van de gelegenheid gebruikgemaakt om te informeren naar verloren goederen.⁵⁵¹

Diverse ordonnanties werden bekendgemaakt in de kerk. Zoals de mededeling voor de inwoners van Ter Apel dat de bomen in de nieuw beplante bossen rondom Ter Apel niet gekapt mochten worden. De bossen waren aangeplant in opdracht van de stad Groningen op de oude landerijen van kloosters om met het hout poorten en bruggen te kunnen bouwen. De plaatselijke bevolking was hier niet erg over te spreken.⁵⁵² Verder werden regels afgekondigd over bieren bij geboorte, verloving, huwelijk en overlijden en een reglement op het vastzetten van paarden en beesten.⁵⁵³ Ook de invoering van de Juliaanse kalender werd van de preekstoel afgekondigd.⁵⁵⁴

Naast de mondelinge mededelingen was het ook gebruikelijk dat een plakkaat werd 'geaffigeert ter plaetse alwaer men soodangie affixie te doen gewoon is', aldus een ordonnantie van 27 november 1704.⁵⁵⁵ Getuige de restanten van een mededeling uit de middeleeuwen op een pilaar in het koor van de Martinikerk in Groningen over de bouw van de Dom Utrecht, was het opplakken van mededelingen geen nieuw verschijnsel.⁵⁵⁶ In steden hingen publicatieborden bij overheidsgebouwen, in belangrijke straten en bij kerken, zoals bij de ingang van de Martinikerk in Groningen (afb. 40).⁵⁵⁷ Een drielichtvenster in de kerk van Joure aan de straatzijde was voor afkondigingen bedoeld.⁵⁵⁸ Daarnaast waren me-

⁵⁵¹ Davies, *The Secular Use*, p. 184-185.

⁵⁵² Cees Stolk tijdens wandeling door Westerwolde in Noord Vandaag, 26 juli 2011.

⁵⁵³ *Ordonnantie op de I. Begreftnisse der Dooden II. Bruylofften III. Heyligung van Feestdagen*, Groningen, 5 maart 1625; *Ordonnantie op des Kindelbieren, lovel bieren Gasteryen ende Donatien, Kerckganck van getroude persoenen*, Groningen, 1627; *Naarder ordonnantie tegens eenige misbruycken in 't begraven vande dooden ende kerck-gang van bruydegom en bruyd en deswegen gedaene vereeringen ofte collecten, ende angestelde vergaderinge, ende gasteryen*, Groningen, 16 juli 1636; *Reglement van de h. heeren borge-meesteren ende raadt in Groningen, op het schutten der paarden en beesten &c: in het gerigt van Selwert en Sappemeer*, Groningen, 1728.

⁵⁵⁴ *Besluit van Ed. Mo. Heeren Staeten van Stadt Groningen ende Ommelanden om in navolging van andere provincies den nieuwen verbeterden Juliaanschen Stijl aen te neemen*, Groningen, 28 december 1700.

⁵⁵⁵ *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen doen te weten. Hoe ons is voorgekomen dat verscheydene personen tot Praejudicie Onser Borgeren / alhier Neringen komen te doen sonder het BorgerRecht gewonnen en de Requisita van dien betaelt te hebben*, Groningen, 17 november 1704.

⁵⁵⁶ J. M.M. Hermans, 'De kerk in het midden, Aspecten van Groningen als cultureel en religieus centrum aan het eind van de Middeleeuwen' in: Van Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 43-56, aldaar p. 45.

⁵⁵⁷ Dolf van Weezel Errens, 'Zwarte borden in het Noorden', in: J.E.A. Kroesen, Jan R. Luth, Arie L. Molendijk, (red.), *Religieuze ruimte, Kerkbouw, kerkinrichting en religieuze kunst, Feestbundel voor Regnerus Steensma bij zijn vijftenzestigste verjaardag*, Zoetermeer, 2002, p. 91-107, aldaar 107; Van der Werff, *Martini*, p. 46.

⁵⁵⁸ Stenvert, *Fryslân*, p. 181.

dedelingenborden te vinden in Sybrandahuis, Hogebeintum, Bergum en Koudum (afb. 55).⁵⁵⁹

De kerkdienst werd aangegrepen als een gelegenheid om een grote groep mensen in één keer van allerlei zaken op de hoogte te brengen. Hoewel sommige mededelingen ook betrekking hadden op het kerkelijk leven, zoals het beroepen van predikanten, gaat het hier vooral om een profane aangelegenheid. Overigens leefden er wel bezwaren tegen het doen van wereldlijke mededelingen in het kerkgebouw. Tijdens de provinciale synode van Dordt in 1574 wordt het voor-nemen uitgesproken dat

de dienaers sullen d' overheijden bidden, dat se de prophane ende werltlycke wtroepinghen van coopinghen, vercoopinghen, verloren goet etc. in der kercke afsetten willen.⁵⁶⁰

Op de provinciale synode van Gelderland in 1604 probeerden de gereformeerden de afkondigingen in elk geval te verbannen naar een moment na de kerkdienst: "Dat ooc gene polijtsche afflessingen in den kercken geschieden, tensij dat die gehele gotzdienst geëindicht zy". Twee jaar later werd een dringend verzoek gedaan door de provinciale synode van Gelderland:

te remedieren het abusz ende de onstichtlike vermenginge des heylligen godsdiensts met de politijke ende profane proclamatyen der civilen saeken, so men te Dotekom (Doetinchem) ghewhoon ys te doen tusschen het ghebedt ende het voorleesen des texts also dat dese civile proclamatien apart ende op een ander plaetz naer verrichteden predicaty mogen gedaen worden.⁵⁶¹

Toch lijken de klachten weinig effect te hebben gehad, waarschijnlijk bij gebrek aan een goede alternatieve informatievoorziening. Pas in de 19^e eeuw werden de protesten tegen het afkondigen van wereldlijke mededelingen in de kerk heviger werden. Maar toen was er ook een alternatief voorhanden en konden mededelingen in regiokranten worden afgedrukt.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Regnerus Steensma, *Vroomheid in hout en steen, langs Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland*, Baarn, 1984, p. 25; pentekening kerk van Koudum, 1723, www.kerkeninbeeld.nl.

⁵⁶⁰ J. Reitsma, S.D. van Veen (red.), *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen, 1893, p. 151 in: Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 52.

⁵⁶¹ Jac Koelman, *De Poincten van nodige Reformatie*, in: Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 52-53.

⁵⁶² Van Weezel Errens, 'Zwarte borden in het Noorden', p. 93-96.

11. Conclusie: kerkgebouw als dienstverlenend centrum

Het kerkgebouw in de Nederlandse Republiek bood plaats aan verschillende voorzieningen op het gebied van werkgelegenheid, armenzorg, openbare veiligheid, begraven, onderwijs en informatievoorziening. Het was vanzelfsprekend dat deze voorzieningen in het kerkgebouw gevestigd waren, niet omdat de diensten als vanzelf voortvloeden uit het gereformeerd kerkelijk leven, maar omdat de kerk hier al eeuwen in voorzag. De centrale ligging in stad en dorp maakt het kerkgebouw bijzonder geschikt als centrum van voorzieningen. Ook omdat het kerkgebouw een plaats was waar veel mensen kwamen om godsdienstige of sociale redenen. Doordat in het kerkgebouw diverse voorzieningen samenkwamen werd de sociale positie van kerk en kerkgebouw versterkt.

Bij de armenzorg en het onderwijs was de kerkenraad nauw betrokken en rondom begrafenissen speelde de kerkelijke organisatie een faciliterende rol. Op de meeste terreinen lag het initiatief en de controle echter in handen van de overheid, die voor de uitvoering mensen aanstelde of dit delegeerde aan de gereformeerde kerk. Als eigenaar van het kerkgebouw had de overheid ook vrijwel de vrije hand in hoe het kerkgebouw gebruikt werd, daarbij aansluitend bij het kerkelijk gebruik en in continuïteit met het verleden. Tegelijkertijd functioneerde het kerkgebouw als een bedrijf, een bedrijf dat diensten verleende en waarvoor inkomsten moesten worden gegenereerd.

De commerciële belangen van het kerkelijk bedrijf konden in de ogen van sommige mensen zo nu en dan wringen met de religieuze functie van het kerkgebouw. De kerkmeesters lijken echter geen uitgesproken winstoogmerk te hebben gehad, maar dienden ervoor te zorgen dat er voldoende inkomsten binnenkwamen om het beheer van het kerkgebouw in stand te kunnen houden. Daarnaast kwam een aanzienlijk deel van de inkomsten uit de verkoop en verhuur van begrafenissen ten goede aan de diaconie. De opbrengsten van de boetes voor sommige overtredingen kwamen gedeeltelijk ten bate van de armen komen of de stadskas, een ander deel vormde een aanvulling op het salaris van de doodgraver of andere ambtenaar die moesten toezien op naleving van de ordonnanties.⁵⁶³

⁵⁶³ Zie o.a. Borgemesteren ende Raadt in Groningen doen te weten. Alsoo eenige Toneel-speelders ofte Commedianten van ons cersocht hadden om bidden dese Stadt publijck commedien te mogen speelen, Groningen, 16 augustus 1683; Borgemesteren ende Raadt in Groningen Doen te Weten. Hoe dat Wy/ by resumptie der Resolutien van den 18 Augusti 1666 ende den 27. September 1669. genomen op het begraven van de Oude en Jonge Dooden by avont tijde, Groningen, 8 december 1673.

Over het algemeen lijkt er weinig kritiek geweest te zijn op het gebruik van het kerkgebouw als gemeentehuis, voedselbank, brandkazerne, school, begraafplaats, werkgelegenheids- en informatievoorziening. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat deze voorzieningen ook al voor de Reformatie in het kerkgebouw een plaats hadden gehad en er een zekere gewenning was opgetreden. Door de gereformeerde kerk werd een spanning ervaren tussen het wereldlijke karakter van uiteenlopende mededelingen en de kerkdienst. Toch zal de uitwisseling van nieuws en nieuwtjes een aansporing voor mensen zijn geweest om naar de kerk te komen en maakten dergelijke openbare voorzieningen van het kerkgebouw een publieke ruimte

Hoofdstuk 4

Ontmoeting en ontspanning in het kerkgebouw

Introductie

Een protestants kerkgebouw, vooral een grotere stadskerk, kon vaak verdeeld worden in drie delen. In het preekgedeelte vonden kerkdiensten plaats, hier werd gepreekt en gedoopt. Het koor kon gebruikt worden als ruimte voor het avondmaal en voor huwelijksluitingen (afb. 56).⁵⁶⁴ Ten slotte was er open ruimte, die bestempeld kan worden als 'wandelkerk'. Dit deel van de kerk was ook vrij toegankelijk tijdens kerkdiensten, wat een verklaring zou kunnen zijn voor de klachten van de kerkenraad over geluidsoverlast en andere ongemakken.⁵⁶⁵

Op diverse schilderijen van kerkinterieurs uit de 17^e en 18^e eeuw is goed zichtbaar hoe mensen door de kerk wandelen en rondkijken. Ooggetuigenverslagen berichtten over mensen die een stad of dorp bezoeken en de kerk bezichtigen, zoals het reisverslag van Aernout van Buchel. Ook vele buitenlanders trokken door de Nederlanden en bezochten kerken.⁵⁶⁶ Het kerkgebouw was voor iedereen toegankelijk, het werd gebruikt als een soort park waar mensen rondwandelden en elkaar ontmoeten en als een museum *avant la lettre* of toeristische trekpleister waar van alles te zien was.⁵⁶⁷

Hoewel stadskerken in gebruik waren voor de protestantse eredienst, betekende dit niet dat gereformeerden hier het alleenrecht hadden. Zoals gezegd was het stadsbestuur eigenaar en stelde het kerkgebouw open voor iedereen. Daardoor behoorde het kerkgebouw gevoelsmatig toe aan alle inwoners van een plaats.⁵⁶⁸ In de vorige hoofdstukken hebben we gezien dat in het kerkgebouw verschillende 'diensten' werden aangeboden, waar ook niet-gereformeerden gebruik van konden maken, zoals begraven.

Daarnaast werden sommige kerken niet zozeer bezocht om het gebouw te bewonderen, maar vanwege devotionele redenen. Sommige katholieken gingen

⁵⁶⁴ Van den Berge, *De oude kerk*, p. 38.

⁵⁶⁵ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 141; Van Swigchem, *'Een goed regiment'*, p. 16

⁵⁶⁶ Van Strien, *Touring the Low Countries*.

⁵⁶⁷ Frijhoff, *1650*, p. 355, 504, 590; Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 6.

⁵⁶⁸ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 6.

naar het oude, nu gereformeerde, kerkgebouw om hun devotionele praktijk uit te oefenen.⁵⁶⁹ De Nieuwezijdskapel in Amsterdam, die was gebouwd nadat op die plek een hostie op wonderbaarlijke wijze een nacht in een brandende haard ongeschonden had doorstaan, werd na de Reformatie nog steeds door katholieke pelgrims bezocht, hoewel er niets meer te zien was van het heiligdom.⁵⁷⁰ De Britse 'toerist' Justinian Isham beschrijft hoe katholieken in 1705 een altaarsteen in de kerk van Dordrecht nog steeds als heilig beschouwden:

I saw a stone on which is a cross, held in much veneration by the Roman Catholics of the Low Countries, it having been formerly part of an altar in the church.⁵⁷¹

Het is vooral Constantijn Huygens die interessante uitspraken doet over het gebruik van het kerkgebouw als openbare ruimte en hier ook stelling in neemt:

Wat sullen sy langer tegens de Roomsch-gesinde seggen, als sy ons reden eischen van soo averechten gebruyck? Nu is dese inder daed noch de gevoeghelixte ure. Lett eens op de ongevoeghelixte. Des Avonds om ses uren roeptmen ledige ende onledige ter Kercken, met statigh gheschall van Orgel-pijpen. De ledighe weten haere hoeken van ontmoetinge, ende stellender sich ter neder, God weet, veel meer als *in consessu deriforum, inde vergaderinghe der spottern*,⁵⁷² dan als inde plaetse van heilighe aendacht. Wat daer wijders omgaet, tuschen jonger bloed, onder de gunst van donckere hoeken, ende een ghestadigh geluyd is naer te dencken. Het Orgel onder tuschen spreekt all heiligheid daeronder: Heiligheid? Iae: daer d'Orgelist de Toehoorder en 't Orgel t'samen evenveel ghevoelens af hebben.

D'onledige loopender mede toe: namentlick, als tot haer Handel-Borse: yeder naer zyn bedrijf. Allerhande partijen werdender ghesloten, onder de partijen van 't spel. Wel-besteeden arbeid, wel-aengelegde kosten, wel-gekoren merckt-veld, in 't midden vande kerck. Wat gebreecker meer, dat dat Bancken en Kramen mede aldaer onder 'tdrooghe gebracht werden, ende dat de Kramer ende Verkooper aldaer met Fluyten, als buyten op de Merckt-dagen met Klocken aengelockt, verheugt ende onderhouden werden?⁵⁷³

⁵⁶⁹ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 293, 318, 335.

⁵⁷⁰ Hell, *Amsterdam voor vijf duiten*, p. 65.

⁵⁷¹ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 132.

⁵⁷² Psalm 1:1.

⁵⁷³ Huygens, *Gebruyck*, p. 54, 56.

Verschillende zaken worden hier door Huygens benoemd. Hij beklagt zich erover dat mensen niet naar de orgelconcerten komen om aandachtig te luisteren naar de muziek, maar dat het orgelspel dient als achtergrondmuziek voor diverse sociale contacten. Mensen keuvelen gezellig, jongeren maken gebruik van donkere hoekjes en het harde geluid van het orgel om zich met geheel andere zaken bezig te houden. Daarnaast uit Huygens zijn ongenoegen over het feit dat tijdens de orgelconcerten de nodige zakelijke contacten en transacties plaatsvinden: het ontbreekt er nog maar aan dat er marktkramen in de kerk worden opgesteld. Dit commerciële gebruik maakte volgens hem van de heilige ruimte van de kerk een 'Rooverskuyl', waarmee Huygens verwijst naar Jezus die de kooplieden uit de tempel verdreef.⁵⁷⁴ De beschrijving van Huygens laat duidelijk zien hoe het kerkgebouw functioneerde als een plaats waar mensen elkaar ontmoetten en het netwerk van sociale contacten werd onderhouden.

1. Toerisme

Net als tegenwoordig, was het gebruikelijk om in de 17^e en 18^e eeuw tijdens een *city trip* kerkgebouwen te bezichtigen. In Amsterdam stond de Portugese Synagoge bekend als een toeristische attractie, net als de Westerkerk; vanwege de hoge toren die bekroond was met de kroon van Keizer Maximiliaan en het wapen van Amsterdam.⁵⁷⁵ De reisverslagen van Britse reizigers die de Lage Landen bezochten in de periode tussen 1660 en 1720 stellen ons in staat om de kerkgebouwen te zien door de ogen van de buitenlandse bezoekers. De meesten beschrijven hoe zij in de stad aankwamen, waar ze verbleven en welke plekken zij bezochten. Kerken nemen een prominente plaats in in deze verslagen met gedetailleerde beschrijvingen van in het oog springende graftomben, inscripties en ramen. Ook andere zaken die interesse wekten wordt genoemd, zoals de preekstoel in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, *well worthy to be taken notice of by all travellers that go hither*, het mooie koperwerk van het koorhek in Haarlem en de hoogte van de toren.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Huygens, *Gebruyck*, p. 56; Mattheus 21:13.

⁵⁷⁵ Hell, *Amsterdam voor vijf duiten*, p. 61,67.

⁵⁷⁶ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 39, 185.

In sommige kerken werden bezoekers rondgeleid door een behulpzame koster die bijzondere verhalen kon vertellen over de kerk. Van Buchel had zijn twijfels over het verhaal van de koster van de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden die had gezien hoe de Christusfiguur op een gebrandschilderd raam zijn benen bewoog.⁵⁷⁷ Gidsen waren ook beschikbaar voor Britse reizigers. Justinian Isham beschrijft hoe hij de kerk van Bergen op Zoom bezocht in april 1705 en daar werd rondgeleid door een man die hem vertelde over een voormalige burgemeester die in de kerk was begraven.⁵⁷⁸ Ondanks alle behulpzame gidsen, kon het gebeuren dat mensen ingesloten werden in de kerk. Thomas Style bezocht in juni 1669 de Mariakerk in Breda en beschreef zijn avonturen.

I was so long looking on these antiquities as my companion, Mr. Coxe, was gone out of the church and I locked into the church alone [that] I could make nobody hear. At last I knocked at the library door; there came out a minister to whom in Latin I related my misfortune, which he soon remedied, letting my out by a private wicket.⁵⁷⁹

In sommige gevallen bezochten mensen een kerkgebouw met een specifiek doel voor ogen, zoals het bezichtigen van een bepaald graf of raam of om een orgelconcert te beluisteren. Zoals Zacharias Conrad von Offenbach uit Frankfurt die rond 1753 de Martinikerk in Groningen bezocht om het graf Regnerus Praedinius, een bekende rector van de Latijnse School, te zien.⁵⁸⁰ Sommige kerken waren beroemd vanwege onderdelen van het interieur, zoals de katholieke koorbanken in de kerk van Dordrecht of de katholieke ramen in de Janskerk in Gouda.⁵⁸¹ De kerkmeesters van de kerk in Gouda lijken zich hier ook bewust van te zijn geworden, want vanaf 1749 moesten bezoekers 3 stuivers toegang betalen en vanaf 1788 vier.⁵⁸² Ook in Den Briel moesten bezoekers toegang betalen om de kerk en de toren te kunnen bezichtigen.⁵⁸³

Daarnaast waren in sommige kerken bijzondere objecten te zien, zoals de wervels en het kaakbeen van een potvis in de kerk van Scheveningen.⁵⁸⁴ Iets vergelijkbaars kon worden aangetroffen op het kerkhof van Vlieland, waar walvis-

⁵⁷⁷ Van Buchel, *Monumenta quaedam*, fol. 11r.

⁵⁷⁸ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 94.

⁵⁷⁹ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 90.

⁵⁸⁰ M.G. de Boer, 'Een bezoek aan Groningen in 't begin der vorige eeuw', in: *GVA*, 1895, p. 44-55, aldaar p. 53-54.

⁵⁸¹ GAD Archief kerkvoogdij inv. 580 fol. 89 v-91 r en 93 v in: Jensma, *De Grote*, p. 65; Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 169-173.

⁵⁸² Zuijderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse Librije*, p. 99.

⁵⁸³ Driessen, *De reizen der De la courts*, p. 110.

⁵⁸⁴ Van der Weel, *De oude kerk op Scheveningen*, p. 21.

kaken waren gebruikt als grafzerk voor walvisvaarders.⁵⁸⁵ De Bavo in Haarlem was bekend vanwege het Damiate-scheepje (1550) dat herinnerde aan de slag bij Damiate die had plaatsgevonden in 1219 en waar inwoners uit Haarlem een heldhaftige rol hadden gespeeld. Daarmee was het scheepje belangrijk voor de identiteit van de stad Haarlem.⁵⁸⁶ Een schilderij uit 1737 in de Westzijderkerk in Zaandam herinnerde aan het treurige feit dat in augustus 1647 een echtpaar door een stier op de horens was genomen en vervolgens was overleden.⁵⁸⁷ De buik van de vrouw, die in verwachting was, werd opengereten en het kind kwam levend ter wereld. De tekst onder het schilderij vermeldt dat het kind na negen maanden ook overleed (afb. 57). Aan deze gebeurtenis heeft de kerk de bijnaam 'Bullekerk' te danken. Op een schilderij van Saenredam is te zien hoe drie mensen een schildering op een pilaar in de Mariakerk bekijken (afb. 58, 59).⁵⁸⁸

Het is opvallend hoe vaak reizigers nauwkeurig de graven beschreven die ze zagen en de inscripties kopieerden, terwijl anderen betreurden dat ze hier niet voldoende tijd voor hadden.⁵⁸⁹ Voor sommige mensen was dit haast een levensdoel, zoals in het geval van Aernout van Buchel.⁵⁹⁰ In veel gevallen tekende hij wapenschilden en voorstellingen ook na, of zoals hij zelf schrijft: 'In Leiden heb ik enkele jaren allerlei grafstenen, grafdichten en opschriften en ook wapens opgetekend, in openbare gebouwen, vooral in kerken' (afb.8).⁵⁹¹

Niet iedereen bewonderde het interieur in de gereformeerde kerken. Volgens Georg von Fuerst (juli 1733) was er niets te zien in de Oude Kerk in Amsterdam, omdat protestanten geen beelden in hun kerken toestonden.⁵⁹² Bernard Nicolas bezocht Amsterdam met mensen uit een aantal verschillende landen in 1617, maar de katholieken in het gezelschap weigerden de kerken te bezichtigen, omdat de geprofaniseerde kerken nu *desolé et rompu* waren.⁵⁹³ Ook Aernout van Buchel betreurt het vandalisme van de Beeldenstorm en het verlies van waardevolle monumenten.

⁵⁸⁵ Stenvert, *Fryslân*, p. 301.

⁵⁸⁶ Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 69.

⁵⁸⁷ Stenvert, *Noord-Holland*, p. 540.

⁵⁸⁸ Schwartz, *Pieter Saenredam*, afb. 145, p. 133.

⁵⁸⁹ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 92, 94, 197, 292, 295.

⁵⁹⁰ Van Buchel, *Monumenta*; Van Buchel, *Inscriptiones*; Van Buchel, *Monumenta quaedam*.

⁵⁹¹ Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 71.

⁵⁹² Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*, p. 98-99.

⁵⁹³ Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*, p. 22-23.

met lede ogen heb ik nog maar kort geleden overal in de Nederlanden talloze monumenten gezien, grafstenen en andere kunstwerken, zowel openbare als particuliere, die in de ongeregeldheden van de oorlog verloren zijn gegaan en onherstelbare schade hebben geleden.⁵⁹⁴

'Toeristen' namen, net als tegenwoordig, bij hun bezoek vaak de tijd om de kerktoren te beklimmen. In hun reisverslagen noemen ze het aantal traptreden en hoe ver ze konden kijken.⁵⁹⁵ Tenminste, als de torentrap breed genoeg was. Drie jongemannen beklommen in 1710 de toren van Hellevoetsluis, maar moesten halverwege omkeren, omdat zij 'door de Naauwte van de trap niet hooger konden koomen'.⁵⁹⁶ Von Offenbach trof in 1753 een onverwacht uitzicht aan, toen hij de Martinitoren had beklommen: de Der A toren was net ingestort.⁵⁹⁷ Verschillende reizigers noemen de torenwachters. Thomas Penson schreef in 1686 over de torenwachters in Amsterdam:

if they perceive a fire in any part thereof, do immediately give notice by their doleful sound of trumpet. But so long as the city remains safe and well, they express it by pleasant soundings [on their trumpet] for the better part of the night, which has many times been very grateful [agreeable] to me.⁵⁹⁸

De buitenlandse gasten bewonderden niet alleen het interieur van de kerkgebouwen, maar werden soms ook uitgenodigd bij speciale bijeenkomsten aanwezig te zijn. De openbare orgelconcerten worden door verschillende reizigers van harte aanbevolen. Sir John Percival schreef in 1718 over de organist van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

The present organist, though blind, can alone entertain the hearers with a complete consort of vocal and instrumental music. I have met with many travellers who never heard it, which I much wonder at, being one of the greatest and most pleasing curiosities that offers itself abroad.⁵⁹⁹

We zullen later in dit hoofdstuk verder ingaan op deze orgelconcerten. Thomas Penson werd in 1687 uitgenodigd voor twee begrafenissen, die hij gedetailleerd

⁵⁹⁴ Van Buchel, *Monumenta*, p. 3 (fol. 4r).

⁵⁹⁵ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 40, 77

⁵⁹⁶ Driessen, *De reizen der De la courts*, p. 79.

⁵⁹⁷ De Boer, 'Een bezoek aan Groningen', p.53-54.

⁵⁹⁸ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 40, 95.

⁵⁹⁹ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 48.

beschrijft. John Farrington ontving een uitnodiging voor de publieke verdediging van een dissertatie in de kerk van Franeker.⁶⁰⁰

In een tijd dat er nog geen foto's gemaakt konden worden van bezienswaardigheden, konden mensen een soort ansichtkaarten kopen van bekende gebouwen, zoals het stadhuis en kerken (afb. 61).⁶⁰¹ Een tekst onder een tekening van het interieur van de Bavokerk van Pieter Saenredam beschrijft de indruk die de bezoeker van de kerk zou kunnen krijgen:

Hier word u onse kerk van binnen voorgedragen,
So zierelijk een werck, als oijt uw ogen sagen,
Ja als ze konnen sien! versadigt uw gesicht,
vernoegt, verlust uw hert door ,t sien van dit gesticht.

Eij siet de wercken toch eens uijt malkander wassen!
Eij siet de wercken toch eens op malkander passen!
De stijlen, het verwelf, de bogen, alde rest,
't Hout, steen en koperwerk is al te mael om best!

Gewis! Dit is vrijwel veel en niet gering te achten:
Maar dat wij daar voor God sijn heijlgen dienst betrachten
dat men daer sijn woord gezond en suiijver leerd,
Daer door word dese kerck eerst recht en meest geeerd.⁶⁰²

De tekst is in de eerste plaats een lofzang op de architectuur en het interieur van de kerk, dat wordt afgesloten met de vrome woorden dat het gebouw door middel van de kerkdienst het meeste recht wordt gedaan. De bewondering en trots die uit de tekst spreekt, illustreert hoe kerkgebouwen functioneerden als een publiek monument, een plek waar de stad zich kon presenteren aan de inwoners en aan bezoekers, die rond konden lopen en het gebouw bewonderen.⁶⁰³ Uit dergelijke bronnen blijkt dat kerkgebouwen over het algemeen als bezienswaardigheden werden beschouwd, behalve voor sommige katholieken in wiens ogen de protestantse kerkgebouwen ontdaan waren van alle sacraliteit. De toeristische functie van kerkgebouwen lijkt geen probleem te zijn geweest. Door toegang te heffen zagen kerkmeesters een mogelijkheid extra inkomsten te genereren.

⁶⁰⁰ Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 41, 150, 327, 367.

⁶⁰¹ Hell, *Amsterdam voor vijf duiten*, p. 76.

⁶⁰² De Boer, *Bavo te boek*, p. 81.

⁶⁰³ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 78.

2. Wandelen en praten

Op vrijwel elk schilderij van een kerkinterieur uit de 17e en 18e eeuw is te zien hoe mensen door de kerk wandelen, alleen of in een groep. Deze schilderijen geven een indruk van wat mensen deden in het kerkgebouw: ze lopen rond, ze praten en wijzen elkaar op interessante dingen (afb. 61). Anderen zitten in een hoekje uit te rusten van hun bezigheden en nemen van de gelegenheid gebruik maken om even wat te eten (afb. 62, 63). Overigens stond er in de kerk van Schermerhorn een boete op het schillen en snijden van appels, peren of ander fruit in de kerk of het meebrengen van enige andere vuiligheid (afb. 73). Het kerkgebouw is een plek waar 'by den wintertyd, wanneer de luyden door onstuymigheyd des lochts weynich mogende buyten wandelen, meest haer toevlught [...] nemen'.⁶⁰⁴

Voor veel mensen was het kerkgebouw een plek om 'te zien en gezien te worden', waar contacten werden onderhouden (afb. 0, 64-66). Op een schilderij van de Laurenskerk in Rotterdam zien we hoe een rijke dame door de kerk schrijdt, terwijl op de achtergrond een andere dame het hof wordt gemaakt.⁶⁰⁵ Afgaande op een schilderij van Daniel de Blicq (1653) bezochten mensen niet alleen overdag het kerkgebouw, maar ook 's avonds bij kaarslicht.⁶⁰⁶ De koster van de Domkerk in Utrecht verklaarde dat homoseksuele mannen elkaar troffen in de toren en in de ruïne van het ingestorte middenschip.⁶⁰⁷ We kunnen ons voorstellen dat in het kerkgebouw allerlei gesprekken plaatsvonden. Huygens beschrijft gesprekken over 'koetjes en kalfjes', de afspraken van verliefde stelletjes en handelscontacten.⁶⁰⁸ Ook Georg von Fuerst beschrijft hoe kooplieden elkaar 's avonds ontmoetten in de Oude Kerk bij de orgelconcerten, waarbij de gesprekken over zaken waarschijnlijk voortgezet werden.⁶⁰⁹

Soms werden er ook bijeenkomsten georganiseerd in de kerk. In de middeleeuwen was het gebruikelijk dat gildeleden elkaar troffen bij het gildealtaar. Het

⁶⁰⁴ Petitie aangeboden aan het stadsbestuur door 'Musiciens ende liefhebbers der selve loflyke conste' in: Schwartz, *Touring the Low Countries*, p. 125.

⁶⁰⁵ Anthonie de Lorme, *Laurenskerk Rotterdam*, midden 17e eeuw, in: Regnerus Steensma, *Kerken wat doe je ermee*, Baarn, 1981, p. 56.

⁶⁰⁶ Steensma, *Kerken wat doe*, p. 57.

⁶⁰⁷ Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 561.

⁶⁰⁸ Van Buchel, *Gebruyck*, p. 30-32.

⁶⁰⁹ Georg von Fuerst, July 173(3?): Doch ist sie deswegen merckwürdig, dasz sie vornehmsten Kaufleute des Abends um 6 Uhr alhier zusammen kommen, und den berühmten Organisten Johann Petrechy hören, welcher um diese Zeit eine unvergleichliche Music machet (Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*, p. 98-99).

Brouwersgilde kwam na de Reformatie nog steeds samen in de Brouwerskapel in de Bavo in Haarlem.⁶¹⁰ Ook in Dordrecht vonden nog gildebijeenkomsten plaats, ook tijdens kerkdiensten, tot onvrede van de kerkenraad.⁶¹¹ In Groningen was een conflict ontstaan tussen professoren en studenten, nadat een viertal studenten beboet was voor 'ongeregeltheden'. De studenten verzamelden zich voor overleg op verschillende 'publicque plaetsen', eerst op het kerkhof van de Martini- en de Nieuwe kerk, later ook in de Heiligen Geestkerk in de Pelsterstraat en in de 'Draekarcke', oftewel de Der Aa-kerk.⁶¹²

Mensen kwamen niet alleen naar de kerk om rustig rond te lopen en andere mensen te ontmoeten. In sommige kerken bood het transept de mogelijkheid voor mensen om snel van de ene markt naar de andere te gaan: het kerkgebouw als een overdekte straat. Rond 1642 werd aan beide zijden van het transept van de Bavokerk in Haarlem een deur aangebracht, waardoor mensen snel de wandelkerk konden bereiken. In 1780 werden de deuren echter afgesloten om het gebruik van de kerk als een *shortcut* te vermijden.⁶¹³ Ook het transept in de kerk van Goes bood mensen de gelegenheid een korte route te nemen. In 1898 werd het transept voor alle verkeer gesloten.⁶¹⁴ Het lijkt erop dat deze vorm van nevengebruik na verloop van tijd niet meer wenselijk geacht werd.

In de Buurkerk in Utrecht probeerde het stadsbestuur al in 1612 het gebruik van de kerk als doorgangsroute te beperken. Een tekstbord, dat daar nog steeds aanwezig is, verbood mensen om tijdens de kerkdienst door de kerk te wandelen met 'eenich water packenu lackenu manden corvenu tonnenu/ off ijetwes anders onbehoorlijk', om vee door de kerk te drijven of om ratelende karren door de kerk te rijden. Hierop stond een boete van vijf stuivers, die door de doodgraver opgelegd kon worden (afb. 71). We krijgen zo een levendig beeld van hoe het er in de kerk aan toe kon gaan, in elk geval buiten de kerkdiensten. Blijkbaar bestond er in de ogen van het stadsbestuur een verschil tussen hoe het kerkgebouw gebruikt diende te worden tijdens de kerkdienst en daarbuiten. Daarnaast kunnen we vaststellen dat het stadsbestuur in principe geen bezwaar had tegen het gebruik van het kerkgebouw als doorgangsroute voor vee en karren met allerhande

⁶¹⁰ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 66-67.

⁶¹¹ Jensma, *De Grote -*, p. 83.

⁶¹² H. Brugmans, 'Een studentenstandje uit de zeventiende eeuw', in: *GVA*, 1891, p. 56-67, aldaar p. 62-65.

⁶¹³ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 23.

⁶¹⁴ Film op <http://www.grotekerkgoes.nl/>, 2 september 2011; Stenvert, *Zeeland*, p. 105.

goederen. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit bord op aandringen van de kerkenraad opgehangen is.

In de Oude Kerk in Amsterdam hangt naast de deur van de kerkmeesterkamer een reglement uit 1593, waarin bezoekers opgedragen wordt zich in de kerk en op het kerkhof niet te misdragen. Wanneer dit wel gebeurt, is het kerkpersoneel bevoegd om boetes op te leggen. De hondenslager van de Bavokerk in Haarlem mocht van lastige kinderen het 'overste kleed of mutze' confisqueren als pand voor het betalen van een boete.⁶¹⁵ In Dordrecht stond 'een boete van drye ponden te verhalen aen de cleederen van de kinderen ofte aen haer ouders [...] op spelen ofte eenich geloop, getyer ofte geruft te maecken'.

Op diverse schilderijen te zien hoe honden door de kerk snuffelen en rennen, ook tijdens kerkdiensten (o.a. afb. 61-67). Daarom was er in diverse kerken een 'hondeslager' aangesteld die de honden en katten de kerk uit moest jagen.⁶¹⁶ Tevens diende hij 'ander geraes onder de predicatie te weren', aldus de instructie voor de hondenslager van de Nieuwe Kerk uit 1685.⁶¹⁷ In de noorderbeuk van de Grote Kerk in Haarlem was een ondiep kapelletje voor de 'hondeslager', die de kerk vrij van honden moest houden, 'bijzonder die groot misbaer maaken, van bassen'. Waarschijnlijk stond deze functie niet in hoog aanzien. In 1640 kreeg de politiemeester van Uithuizen, die ook wel hondeslager werd genoemd, een salarisverhoging met 4 daalder, op voorwaarde dat hij niet meer zou bedelen.⁶¹⁸

3. Speelplek voor jong en oud

Toeristen en wandelaars konden vrijwel onbeperkt van het kerkgebouw gebruik maken. Aan kinderen, die het kerkgebouw als speelplek gebruikten, werden wel de nodige beperkingen opgelegd. Zo hadden doophekken de praktische functie om kinderen te beletten onder de preekstoel te zitten of te spelen.⁶¹⁹ Het verhaal gaat dat Michiel de Ruyter de toren van Vlissingen beklom toen deze in de steigers stond.⁶²⁰ Mogelijk zit er een kern van waarheid in dit verhaal, want een ordonnantiebord in de kerk van Schermerhooft verbood het beklimmen van het

⁶¹⁵ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 66.

⁶¹⁶ Van den Berge, *De oude kerk*, p. 70.

⁶¹⁷ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 159-160.

⁶¹⁸ Feenstra, 'Heren van kerk en kerspel', p. 163.

⁶¹⁹ Steensma, *Kerken wat doe*, p. 9-10.

⁶²⁰ 'Michiel de Ruyter', in: *Landgenoten*, NTR, Nederland 2, 20 maart 2007, herh. 8 augustus 2011.

kerkdak om vogels te zoeken, tenzij iemand hiervoor toestemming had gekregen van de kerkmeester (afb.73).

In Amsterdam werd op 7 augustus 1578 een decreet uitgevaardigd tegen buitensporig gedrag, zoals het beklimmen van het koorhek, 'roupen, crijten en mesen slypen' in en rondom het kerkgebouw tijdens huwelijkssluitingen en kerkdiensten. Vooral de jongeren zorgden voor overlast die op alle uren van de dag rondwaalden in de kerk en op het kerkhof, terwijl ze '*caetsen, loopen, thollen, balslaen, vechten, werpen met steenen*' en andere '*onsteuricheyt*'. De rechtbank besloot dat iedereen die op heterdaad betrapt werd gevangen werd gezet, terwijl volwassenen een boete moesten betalen.⁶²¹

Ook in andere steden, zoals Groningen, werden de nodige maatregelen genomen tegen dergelijke 'hangjongeren'. Blijkbaar ondervond men tijdens de kerkdienst hinder van straatjeugd op het kerkhof, want op 29 januari 1680 brachten 'Borgemesteren ende Raedt in Groningen' een plakkaat uit

bemerckende hoe dat de jongens des sondaegs onder de prædicatien met spelen en raesen op de respective kerck-hoven, groot belet doen aen den godts-dienst, als mede dat deselve uyt moet-wil en dertelheyt haer des avondts en mede des daeghs by gansche troupen t'samen rotten.⁶²²

In november 1666 was al een plakkaat uitgebracht vanwege 'grootte ongeregelheden met kaerten, dobbelen ende spelen' door 'oude en jonge luiden ende kinderen op deser Stadts-wallen, kerkckhooven, in de straeten en stoepen'. Ook nu waren er waarschijnlijk klachten gekomen uit kerkelijke hoek, omdat de ongeregelheden 'tot grote ergernisse der vromen' waren, die bezwaar maakten tegen 'verleidinge van de jonge jeucht'.⁶²³ Een kopergravure laat zien hoe op de trappen van het koor van de Nieuwe Kerk een kaartje gelegd werd (afb.74).

Wanneer er op het kerkhof geravot werd, dan kon er natuurlijk wel eens een raam sneuvelen:

⁶²¹ 'Buitensporigheden in en om de kerken', in: I.H. van Eeghen, *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, Amsterdam, 1951, p. 16.

⁶²² *Borgemesteren ende Raedt in Groningen bemerckende hoe dat de jongens des sondaegs onder de prædicatien met spelen en raesen op de respective kerck-hoven, groot belet doen aen den godts-dienst, als mede dat deselve uyt moet-wil en dertelheyt haer des avondts en mede des daeghs by gansche troupen t'samen rotten*, Groningen, 1680.

⁶²³ *De h. heeren Borgemesteren ende Raedt in Groningen bevindende, dat van oude als van jonge luiden ende kinderen op deser Stadts-wallen, kerck-hooven, in de straeten, stoepen ende deuren grootte ongeregelheden met kaerten, dobbelen ende spelen tot ergernisse der vromen ende verleidinge van de jonge jeucht worden gepleeght*, Groningen, 1666.

Arme geschondene en toch zoo gedenkwaardige glazen, prijkkende met wapens van aanzienlijke mannen in kerk en staat, hoe getuigt menig gescheurde of vernielde ruit, van de kracht 'van groote kuylnickers, steenen, ballen en stokken' als de jongen naar den inhoud van telkens herhaalde plakaten zelfs onder de praedicatiën, op de pleinen, markten, kerkhoven (binnen de stad) straten enz., allerhande dartelheijdt en moetwille pleegden.⁶²⁴

Ook hier werd onderscheid gemaakt tussen gedrag tijdens de kerkdienst en daarbuiten. Daarnaast onderstreept deze tekst hoe op de gebrandschilderde ramen de bovenlaag van de gemeenschap weerspiegeld werd. Toch besloot het stadsbestuur van Enkhuizen het volgende:

Oock sal hem nijemant vervorderen met slijck steenen en ander materij/
te werpen inde kercke glazen noch oock de kercke ofte kerckhoven/
met dreck ofte vuyjens te ontreinigen op pene van drie ponde en
wat de kinderen misdoen an ouders te verhalen d'executie te dreygen an/
'topperste deel./

Het kinderspel kon ook iets minder destructieve vormen aannemen. Op een aantal schilderijen is te zien hoe kinderen rondrennen, met knikkers spelen, op muren tekenen en grafinscripties overtekenen (afb. voorzijde, 67).⁶²⁵ Jacob Cats schetste een levendig beeld van spelende kinderen in de kerk in zijn gedicht *Op 't gesichte van kinderen haer speeltuych onder een serck soeckende*:

Daer speelden jongens in de kerck
En daer lagh doen een groote serck,
Waer onder dat een tol of koot
Van dit geselschap henen schoot.
De jonge, wiens het speeltuygh was,
Die liep'er toe, en bijster ras
Soo steld' hy gantsch het lijf te werck
En keek èn om èn aen de serck,
Waer tol of kote liggen mocht.

⁶²⁴ E. van Loon, 'De Straatjeugd in 't oude Groningen', in: *GVA*, 1890, p. 144-154, aldaar p. 149.

⁶²⁵ Zie ook: Mochizuki, *The Netherlandish Image*, p. 251; Schwartz, *Pieter Saenredam*, afb. 136, p. 124; afb. 140, p. 127; afb. 211, p. 199; afb. 222, p. 213.

Cats vervolgt zijn gedicht vanuit de positie van de toeschouwer die glimlacht over de scene, maar ook waarschuwt dat wij net zo dicht bij het graf zijn als de jongen die zijn tol zoekt.⁶²⁶

Andere kinderen spelen met een hond. Sommige schilders laten zien hoe een hond zijn behoefte doet tegen een pilaar of midden in het schip (afb. 67). Hoewel het beeld dat de schilders oproepen van spelende kinderen en wandelende volwassenen heel onschuldig lijkt, dachten sommige kerkmeesters hier toch anders over. Het ordonnantiebord in Enkhuizen (1594) vermeldt: 'Voort sal oock nijemant 'tsij Jonck ofte out inde kercken mogen spelen met cloten knickerkens ofte ander instrumenten'. Op het ordonnantiebord van Schermerhorn (1659) vinden we een verbod om te 'troeven, met dobbelstenen te werpen, kaatsen, klauwen, tollen pinken, gijben (giechelen), knikkeren of dergelijke dartelheid te bedrijven in de kerk, of buiten de kerk of 't kerkhof en daaromtrent' en verder om 'te snijden aan het koor, preekstoel, pilaren, deuren, banken of enig ander houtwerk, of erop te lopen of te klimmen'.⁶²⁷ Daarmee waren vrijwel alle vormen van kinderspel niet meer toegestaan.

Misschien kwamen dergelijke verboden voort uit de Nadere Reformatie, een gereformeerde beweging die opkwam in de tweede kwart van de 17^e eeuw en die ernaar streefde om iedereen in de samenleving een gematigde levenshouding zonder al teveel losbandigheid aan te laten nemen.⁶²⁸ In elk geval lijkt het erop dat halverwege de 17^e eeuw het idee ontstond dat al te uitgelaten gedrag niet gepast was in het kerkgebouw, zeker niet wanneer godsdienstige bijeenkomsten plaatsvonden:

Niemand, van welke kwaliteit en omstandigheid hij mocht zijn, mag tot enige tijd bij dag, avond of nacht bedrijven onbeschaamdheid, moedwil of dartelheden van lopen, jagen, roepen, krijten, trommelen of bommelen (=stommelen) in de kerk, in het portaal of buiten de kerk, hetzij onder tijd of dienst van predikatie, catechisatie (ervoor of erna), of enige geklop en gerucht, bij de toren of daaromtrent onder 't lezen van den koster.⁶²⁹

⁶²⁶ Jacob Cats, 'Invallende gedachten op voorvallende gelegenheden', in: W.N. Wolterink, *Alle de werken van Jacob Cats, bezorgd en met ophelderingen voorzien, versierd met minstens 200 gravures*, deel II, Dordrecht, 1880, p. 443-467, aldaar p. 460-461.

⁶²⁷ 'Soo vuur en d'hamer', p. 14.

⁶²⁸ Van den Akker, *Wegen*, p. 212; Israel, *The Dutch Republic*, 474.

⁶²⁹ Ordonnantiebord Schermerhorn (afb. 75)

In vergelijking met het ordonnantiebord in de Buurkerk is hier de sacrale ruimte in tijd en plaats uitgebreid. In Schermerhorn werd al te uitgelaten gedrag niet alleen tijdens kerkdiensten, maar ook tijdens andere kerkelijke aangelegenheden niet meer geaccepteerd. Het lijkt erop dat zelfs het doen van mededelingen ('t lezen van den koster) ook onder kerkelijke zaken werd geschaard. Daarnaast richtte het ordonnantiebord zich niet alleen op de kerkruimte zelf, maar ook op de toren en het kerkhof. Een ander belangrijk verschil is dat op het bord van Schermerhorn naast de schout en de schepenen, ook de kerkbestuurders worden genoemd als initiatiefnemers van deze maatregelen. Bovendien werd van de kerkgangers verwacht de opzichters respectvol te bejegenen.

In dit licht is het opmerkelijk dat in de 17^e eeuw in de kerk en op het kerkhof van Sebaldeburen op Hemelvaartsdag kermis gehouden werd. De kerk was verhuurd aan tappers en kraamverkopers en op het kerkhof stonden diverse kramen. Het kostte de kerkbestuurders nogal wat moeite om hier een einde aan te maken.⁶³⁰ In Engeland lijken bijeenkomsten waarbij in de kerk gegeten en gedronken, gedanst en gespeeld werd gebruikelijker te zijn geweest. Om te beginnen de maaltijden na een doop, huwelijk of begrafenis, die in de Nederlanden vanouds thuis in het buurtschap plaatsvonden. Tijdens de regeringsperiode van koningin Elizabeth I (1558-1603) werden maatregelen hiertegen genomen. Hetzelfde gold voor de *church ales*, bijeenkomsten met het doel om geld in te zamelen, waarbij volop gegeten, gedronken en gedanst werd. Puriteinen hadden niet zozeer bezwaren tegen *church ales* vanwege het misbruik van de kerk, maar omdat de *ales* blijk gaven van een gebrek aan gematigdheid. Zowel vanuit de overheid als vanuit de kerk werden pogingen ondernomen dergelijke feesten te verbieden en de autoriteiten lijken hier rond het midden van de 17^e eeuw, grotendeels in geslaagd te zijn, hoewel in afgelegen gebieden het gebruik wel bleef bestaan tot in de 19^e eeuw.⁶³¹

Andere vormen van dans en spel waren vanouds verbonden met feest- en heiligendagen en kwamen dus voort uit een religieuze context. Op hoogfeesten als Kerst en Pasen werd in de kerk gedanst. Voor kinderen werden soms balspelen e.d. georganiseerd tijdens *Feast of Fools*, een feest dat uit de middeleeuwen dateerde, waarbij de rollen werden omgedraaid en er een kinderbisschop werd

⁶³⁰ G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)*, Groningen, 1904, p. 71.

⁶³¹ Davies, *The Secular Use*, p. 48-49, 159-163, 168.

aangesteld. Vergelijkbare voorbeelden van nevengebruik in de Republiek ben ik niet tegengekomen; gezien de calvinistische argwaan ten opzichte van dans, lijkt dit ook niet waarschijnlijk.

Toneel in de kerk had in de middeleeuwen een liturgische context, toen op hoogtijdagen Bijbelverhalen werden nagespeeld. In Engeland zette het gebruik van het kerkgebouw als schouwburg zich na de reformatie in eerste instantie voort. In de tweede helft van de 16^e eeuw groeiden de bezwaren bij puriteinen tegen toneelvoorstellingen, waardoor kerkmeesters steeds huiveriger werden om toneel in hun kerkgebouw toe te staan. Met de komst van schouwburgen leek het probleem zich te hebben opgelost.⁶³²

Dit was in de Republiek niet het geval, waar na de reformatie toneel als zondig werd beschouwd en met grote argwaan werd bekeken. Toneel werd daarom niet alleen uit het kerkgebouw geweerd, maar de kerk probeerde toneelvoorstellingen helemaal uit het openbare leven te laten verdwijnen.⁶³³ Deze pogingen hadden enig succes, want met uitzondering van Amsterdam was nergens in de Nederlanden een schouwburg te vinden.⁶³⁴ Toen een groep acteurs toestemming vroeg om in Groningen op te treden, werd dit door het stadsbestuur geweigerd. Vervolgens weken de acteurs uit naar Helpman, net buiten de stad. Toen het stadsbestuur dit ontdekte, werd een ordonnantie uitgevaardigd dat elke burger die naar het toneelstuk zou gaan beboet zou worden.⁶³⁵ De kerkenraad van Groningen maakte in 1659 bezwaar tegen de opvoering van een toneelstuk aan het stadhoudelijk hof in de stad.⁶³⁶

Vanuit dit licht bezien is het opvallend dat Van Buchel schrijft over studenten die 'het Bijbelse treurspel van *Daniel en de priesters van Bel and Jephtes*' van Buchanan uitvoerden.⁶³⁷ Helaas vermeldt Van Buchel niet waar deze toneelstukken werden opgevoerd. Huygens daarentegen noemt een 'Vertooningh van een Camerspel in de kerk'. Dit betrof een komediespel tegen betaling voor een besloten gezelschap. Een kamerspeler kon verwijzen naar toneelspeler, goochelaar en/of kunstenaar. Het zou gaan om Camerspelen over Heilige Geschiedenis-

⁶³² Davies, *The Secular Use*, p. 202-203.

⁶³³ Steensma, *De geschiedenis*, p. 120-121.

⁶³⁴ Frijhoff, *1650*, p. 599.

⁶³⁵ *Borgemesteren ende Raadt in Groningen doen te weten. Alsoo eenige Toneel-speelders ofte Commedianten van ons cersocht hadden om bidden dese Stadt publijck commedien te mogen speelen*, Groningen, 1683.

⁶³⁶ S.D. van Veen, 'Iets naar aanleiding van de comediën te Groningen in de 17^e eeuw', in: *GVA*, 1894, p. 56-80, aldaar p. 56-58.

⁶³⁷ Buchel, *Monumenta quaedam*, Fol. 27 v.

sen onder begeleiding van muziek. Mogelijk kwamen dergelijke toneelopvoeringen voort uit het middeleeuwse liturgisch toneel. Het is niet verrassend, gezien de eerder uitlatingen die we van Huygens zijn tegengekomen, dat hij beschouwde dergelijke 'camerspelen' in de kerk als een bezoedeling van Gods huis.⁶³⁸ (Volledig citaat: zie appendix nr. 75).

We kunnen concluderen dat zowel in Engeland als in de Republiek na de Reformatie maatregelen werden genomen tegen diverse vormen van vermaak. Hoewel in de middeleeuwen sommige geestelijken ook bezwaren hadden gehad, vanwege de excessen die met drinkpartijen gepaard gingen. Na de reformatie viel het religieuze kader dat vormen van dans, toneel en spel in de katholieke traditie had omgeven weg, waardoor het sacrale karakter verminderde en verdween. Bovendien leefde het ideaal van matigheid en ingetogenheid sterk in calvinistische en puriteinse kringen, waardoor dergelijke aangelegenheden de gereformeerde kerk al snel als zondig bestempeld werden.

4. Muziek in de kerk

Op het punt van orgelbespelingen nam de gereformeerde kerk een terughoudende houding aan. Tijdens de synode van Dordrecht in 1574 werd orgelspel tijdens de kerkdienst verboden, omdat het als 'onbetamelick' werd beschouwd en zou leiden tot 'superstitie' en 'lichtvaerdicheijt'.⁶³⁹ Het orgel in de kerk van Rijswijk uit 1510 werd niet meer gebruikt na de reformatie en in 1647 verkocht als oud ijzer.⁶⁴⁰ Dat orgels niet uit de kerken zijn verdwenen, is te danken aan het feit dat deze eigendom waren van de stad.⁶⁴¹ Zo kon het gebeuren dat in december 1599 twee ouderlingen-kerkmeesters van de Grote Kerk in Dordrecht 'den H. Burge-meesters aenspreken van de orgelisten dat sij vermaent mogen werden om alle lichtveerdige musique op d' orgel te vermijden'.⁶⁴² Pas in de tweede kwart van de 17^e eeuw zou orgelbegeleiding van de gemeentezang geleidelijk worden ingevoerd.⁶⁴³

⁶³⁸ Huygens, *Gebruyck*, p. 48-49.

⁶³⁹ Jan Roelof Luth, "Daer wert om 't seerste uytgekreten...", *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852*, Kampen, 1986, p. 101.

⁶⁴⁰ Van den Berge, *De oude kerk*, p. 49.

⁶⁴¹ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 147.

⁶⁴² GAD Arch kerkr, inv. 9 fol. 159 r in: Jensma, *De Grote -*, p. 148, n. 283.

⁶⁴³ Luth, "Daer wert", p. 108-109, 209-210.

Voor de reformatie werd het orgel bespeeld tijdens vieringen en hoogtijdagen in afwisseling met koorzang, maar ook buiten religieuze aangelegenheden klonk orgelmuziek. Bij bijzondere gelegenheden zoals de ontvangst van staatslieden en vieringen ter gelegenheid van politieke of militaire gebeurtenissen.⁶⁴⁴ Daarnaast was het gebruikelijk dat het orgel op vaste tijdstippen bespeeld werd, buiten (of eigenlijk net na) kerkdiensten. Sinds 1570 werd in Haarlem dagelijks na het Lof het orgel bespeeld. In 1579 kreeg de organist van de Bavokerk de opdracht 'nae alle predicatiën ende avontgebeden opt orgel te spelen.' In Haarlem zouden tot 1693 dagelijks tussen 6 en 7 orgelbespelingen plaatsvinden. In 1738 was dit aantal teruggelopen tot 2 à 3 bespelingen per week en dit is nog tot op de dag van vandaag de praktijk.⁶⁴⁵

In de grote stadskerken werd waarschijnlijk het grote orgel gebruikt op zonen feestdagen, de kleine orgels doordeweeks. De historicus Casparus Commelin (1636-1693) schrijft dat in de Oude Kerk van Amsterdam: 'op het kleine orgel alle avonden tot vermaak der wandelaars omtrent een uur lang gespeeld wordt'.⁶⁴⁶ Deze orgelbespelingen zouden daarnaast een educatief doel dienen om de kerkgangers het psalmrepertoire aan te leren. Daarnaast hoopten de stadsbestuurders dat de concerten door organisten en beiaardiers, mensen uit de kroeg zouden houden.⁶⁴⁷ Daarmee werd de kerk tot een openbare toonkunstzaal, waar zowel religieuze als wereldlijke muziek ten gehore werd gebracht, zoals Italiaanse madrigalen, dansmuziek en vrije bewerkingen, zoals blijkt uit het *Tabulatuerboeck* van Anthoni van Noordt, organist in Amsterdam.⁶⁴⁸ Verschillende bezoekers van Amsterdam roemen de orgelconcerten in de Oude en Nieuwe Kerk.⁶⁴⁹

Daarnaast functioneerde het kerkgebouw als een muziekschool. Het is zeer waarschijnlijk dat orgellessen ook in de kerk plaatsvonden, evenals carillonlessen in de kerktoren.⁶⁵⁰ Daarnaast vonden ook andere muzieklessen plaats. In Haarlem kwamen schoolkinderen dagelijks en op zondag voor en na de noon in de kerk om van de voorzanger psalmen te leren. De kerkenraad hoopte dat door

⁶⁴⁴ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 461-462.

⁶⁴⁵ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 462-463, 465-466; <http://www.bavo.nl/bladen/concerten/orgel.php>, bezocht 7 oktober 2011.

⁶⁴⁶ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 463-464.

⁶⁴⁷ Frijhoff, *1650*, p. 590, Huygens, *Gebruyck*, p. 5, Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 90-91.

⁶⁴⁸ Frijhoff, *1650*, p. 594

⁶⁴⁹ Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*, p. 15-16, 46, 62, 156-157; Van Strien, *Touring the Low Countries*, p. 39, 48.

⁶⁵⁰ Van Weel, *Klokkenspel*, p. 53-58.

het gezang van de kinderen te verbeteren, ook de kerkgangers de psalmen beter zouden leren zingen.⁶⁵¹

Zoals we aan het begin van dit hoofdstuk hebben gezien, waren de orgelbe-spelingen een doorn in het oog van Constantijn Huygens, die het gebruik van het orgel bepleitte ter begeleiding van de gemeentezang, die bedroevend slecht was. Op die manier zou het orgel beter gebruikt worden. Huygens was van mening dat muziek niet slechts ijdel vermaak moest dienen, maar een vervoering, een heftige beweging van de ziel tot stand moest brengen.⁶⁵² Anderen koesterden het orgel 'dienende tot vermaack van de borgers, cieraad van de kerck ende vermaerdheyd van onse borgerlycke Stadt', aldus een aantal 'Musiciens ende liefhebbers der selve loflycke conste' in een petitie aan het stadsbestuur van Haarlem.⁶⁵³

Orgels vormden een prestigeobject bij uitstek en als het enigszins kon werden door het stadsbestuur kosten noch moeite gespaard voor de bouw van een orgel. De financiering van een klokkenspel of kerkorgel had een statusverhogend effect doordat een orgelkast met stadswapens kon worden versierd.⁶⁵⁴ De orgels werden vaak omgeven door vleugelstukken met snijwerk in de vorm van bloemen en bladmotieven, engelen en muziekinstrumenten.⁶⁵⁵ De orgelkas van de Nieuwe Kerk in Amsterdam was naar een ontwerp van Jacob van Campen rijk versierd met voorstellingen van muziek en dans en de geschiedenis van koning David.⁶⁵⁶ Constantijn Huygens beschrijft hoe opschriften op de orgels opriepen Gods lof te zingen: 'Het staet meest allom op onse Orgelen met groote letteren geschreven, datse daertoe dienstigh, daertoe gemaecte ende bekostiget zijn'.⁶⁵⁷

Al sinds de 15^e eeuw probeerden steden elkaar in de schoonheid van het orgelbezit te evenaren of te overtreffen. Hierbij was de omvang van het orgel van doorslaggevend belang. Zo werd geschreven in de *Beschrijving van het groot en uitmuntend orgel in de St. Janskerk te Gouda* :

ondertusschen vinden wij dat het Goudsche werk dat van Haarlem in getal van pijpen wederom overtreft, dewijl het laatstgenoemde maar 3618 en het onze 3841 en dus 223 pijpen meerder heeft; waarvan de reden is, dat in hetzelfde niet alleen de

⁶⁵¹ Van Nieuwkoop, *Haarlemse Orgelkunst*, p. 464.

⁶⁵² Huygens, *Gebruyck*, p. 148

⁶⁵³ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 125

⁶⁵⁴ Frijhoff, *1650*, p. 173, 493, 590; Mockizuki, *The Netherlandish Image*, p. 218.

⁶⁵⁵ Victor Timmer, 'Een lust voor oog en oor, Een wandeling door de "orgeltuyn van Europa"', in: Kroesen, *Groninger Cultuurschat*, p. 116-123, aldaar p. 121.

⁶⁵⁶ Frijhoff, *1650*, p. 504; Stenvert, *Noord-Holland*, p. 113.

⁶⁵⁷ Huygens, *Gebruyck*, p. 162-164.

Mixturen doorgaande van gelijke sterkte zijn, maar dat het pedaal ook twee klavieren meer dan dat van het Haarlemsche heeft.⁶⁵⁸

Toen het stadsbestuur van Haarlem in 1735 besloot om een nieuw orgel te laten bouwen aan de westzijde van de kerk, werden de beste experts naar de stad gehaald. Het stadsbestuur verlangde dat het nieuwe orgel 'enigsints soude mogen responderen aan de grootte en schoonhey van deselve kerk'.⁶⁵⁹ Het grote raam van de *Wapenvermeerdering van Haarlem* moest wijken, de kleinere glazen met wapens van de kerkmeesters werden elders in de kerk geplaatst.⁶⁶⁰ Om ruimte te creëren voor het fundament moesten 18 graven worden opgeruimd. Al met al een ingrijpende operatie, waardoor de kerkgangers, behalve voor de avonddiensten, moest uitwijken naar de St. Janskerk.

Op 23 augustus 1738 werd de bevolking van Haarlem in de gelegenheid gesteld om het nieuwe orgel te bewonderen. Jan de Boer heeft 'met duyzende van menschen met verwondering hetzelve geadmireert'.⁶⁶¹ De eerste openbare bespeling door de drie keurmeesters vond plaats op 13 september 1738 voor burgemeesters, vroedschap, hun vrouwen en kinderen en een groot aantal vooraanstaande burgers. Op 14 september volgde de kerkelijke presentatie door Henricus Raedeker.⁶⁶² Het kerkelijk gebruik van het orgel, lijkt hier van ondergeschikt belang te zijn geweest. Al met al was het nieuwe orgel in de Grote Kerk van Haarlem een project waar veel in werd geïnvesteerd en dat door de stadsbewoners met grote belangstelling werd gevolgd.

Niet alleen stadsbesturen, maar ook de lokale adel trok beroemde orgelbouwers aan om voor hun kerk een bijzonder orgel te bouwen, zoals in Uithuizen.⁶⁶³ De bouw van het grote orgel (1767-1769) in de kerk van Wassenaar kwam tot stand op initiatief van de graaf en gravin van Wassenaar. Enkele jaren later verzocht de baljuw de Baron de Tour bij te dragen aan de uitbreiding van het orgel. De baron, een muziekliefhebber, ging op dit verzoek in op voorwaarde dat er een capabele organist zou worden aangesteld, waarvoor hij de financiële middelen

⁶⁵⁸ Anonymus, 'Beschrijving van het groot en uitmuntend orgel in de St. Janskerk te Gouda', 1764 in: Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 135-136.

⁶⁵⁹ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 135-143.

⁶⁶⁰ Op het raam is te zien hoe Keizer Frederik Barbarossa en de patriarch van Jeruzalem aan graaf Willem I het verrijkte wapen schenken, vanwege de bijdrage die de graaf leverde aan de slag bij Damiate (De Boer, *De Bavo te boek*, p. 23).

⁶⁶¹ Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 194.

⁶⁶² Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, p. 195-196.

⁶⁶³ Stef Tuinstra, 'Orgelhistorie van de hervormd Dionysiuskerk te Uithuizen', in: Van Dijk, *Een pronkjuweel*, p. 31-77, aldaar p. 36.

beschikbaar stelde. Een Latijnse inscriptie onder het orgel vermeldt wie de donateurs waren.⁶⁶⁴ Het orgel in Benshop, dat in 1754 werd geschonken door de familie De Milan Viscontie, toont het wapen van de familie op de balustrade. Op de middentoren dragen twee kroondragende leeuwen de wapens van Marie Louisa van Hessenkassel, vrouwe van IJsselstein en van Johan Willem Friso.⁶⁶⁵

Waren er behalve het orgel nog andere instrumenten in de kerk te horen? In Amsterdam vonden soms orgelconcerten plaats met musici en zangers in de Oude en Nieuwe Kerk.⁶⁶⁶ Tijdens de begrafenis van Michiel de Ruyter klonk trompetmuziek.⁶⁶⁷ Volgens de protocollen van de vergadering van seendheren in Loppersum werd de vergadering opgeluisterd door orgelmuziek, waarbij een of beide dochters van de organist zongen.⁶⁶⁸ Een brief van Constantijn Huygens aan Cornelis van Sipenesse spreekt tevens tot de verbeelding:

Het spijt mij, dat ik u niet te Utrecht ontmoet heb; wij hadden dan, volgens uwe belofte, in de kerk van St. Jan eens kunnen zingen. Wij hebben dikwijls uw vader en uwe verwanten bezocht; als gij aanwezig waart geweest, hadden wij meerstemmig kunnen zingen; nu ontbrak de bas. In dezen zomer moet ge bij ons komen. Hagae-Comitis, 4° Kal. Mayas (= 25 April) CIOUCX.⁶⁶⁹

De vraag dringt zich op of het hier om zingen tijdens de kerkdienst gaat, wat onwaarschijnlijk is, omdat de gemeentezang zeker niet meerstemmig was of dat Huygens hier op zeker moment de St. Jan binnen had willen lopen om wat te gaan zingen?

In Utrecht ontwikkelde zich in de jaren '20 van de 17^e eeuw onder invloed van beiaardier en *carillonneur* Jacob van Eyck het genre van de carillonconcerten.⁶⁷⁰ Jacob van Eyck bespeelde het carillon van de Domtoren. Hij verzorgde ook zomeravondconcerten met fluitmuziek op het St. Janskerkhof, waar hij waarschijnlijk psalmvariaties en muziekstukken uit *Der Fluyten-Lusthof* te gehore bracht. Na verloop van tijd werd hij hier ook voor betaald.⁶⁷¹

⁶⁶⁴ Honders, *Uit de historie*, p. 29, 33, 35-36. Het wapen van het geslacht van Wassenaar is in 1833 verplaatst naar de herenbank.

⁶⁶⁵ Kolman, *Utrecht*, p. 89.

⁶⁶⁶ Hell, *Amsterdam voor vijf duiten*, p. 97.

⁶⁶⁷ Jan Luyken, *Lyk-statie van den beroemden Zee-Held Michiel de Ruyter, Hertog ,Ridder, etc. Luitenant Admiraal Generaal der Vereenigde Nederlanden*, 1685, <http://www.beeldbank.amsterdam.nl>.

⁶⁶⁸ Formsma, 'De proosdij van Loppersum', p. 76.

⁶⁶⁹ <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Huygens/Hofwijck.html>, 26 september 2011.

⁶⁷⁰ Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk*, p. 348.

⁶⁷¹ 'Jacob van Eyck', in: *Landgenoten*, NTR, Nederland 2, herh. 9 augustus 2011; <http://www.jacobvaneeyck.nl>

5. Ontvangsten en publieke bijeenkomsten

Ten slotte nog een nadere verkenning van het kerkgebouw als plaats voor speciale bijeenkomsten. In het voorgaande is al het een en ander genoemd, zoals de presentatie van een nieuw orgel, promoties en herdenkingsbijeenkomsten. De stichting van de Universiteit van Groningen vond plaats in de Martinikerk, en het nieuwe stadhuis van Amsterdam werd in gebruik genomen met inzegeningdiensten in de Oude en Nieuwe kerk. Waarna de aanwezigen zich in een optocht naar het stadhuis begaven, waar een receptie plaatsvond.⁶⁷²

Kerken leenden zich ook goed voor de ontvangst van belangrijke gasten, zogenaamde 'blijde inkomsten'. Zo bracht Mary Stuart een bezoek aan Haarlem, ter gelegenheid waarvan een concert plaatsvond in de Grote Kerk.⁶⁷³ Op 15 september 1729 werd de stadhouderlijke familie ontvangen in Groningen. Om het vuurwerk op het Martiniekerkhof goed te kunnen zien werden de twee consistoriekamers van de Martinikerk ter beschikking gesteld aan leden van de raad en hun familie. Voor de predikanten werd een afschutting gemaakt in 'de sacristij voor twee vensters met acht glazen en daarenboven in die vensters eenige ramen',⁶⁷⁴

De Academiekerk was niet alleen het toneel voor promoties, maar ook de plaats waar de universiteit belangrijke bijeenkomsten hield. Op 21 november 1749 werd Willem IV geïnaugureerd als Rector Magnificentissimus van de universiteit van Groningen. Willem V werd ook met dit ambt vereerd op 3 augustus 1773. In een plechtige optocht werden de prinsen opgehaald van het Prinsenhof, waarna het gezelschap zich naar de Academiekerk begaf. Bij binnenkomst van de gasten speelde het orgel, mogelijk met andere instrumenten en zang. Voor het koninklijk gezelschap waren speciale zetels opgesteld in het koor.⁶⁷⁵

[index2.html](#), 10 augustus 2011.

⁶⁷² Frijhoff, 1650, p. 441.

⁶⁷³ Schwartz, *Pieter Saenredam*, p. 129.

⁶⁷⁴ H.O. Feith, 'Plechtigheden bij een bezoek van den Stadhouder en deszelfs Vorstelijke familie in de stad Groningen', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 155-174, aldaar p. 162-166.

⁶⁷⁵ Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool*, p. 121-122, 152-155.

5.1 Herdenkingsbijeenkomsten

Niet alleen het overlijden van mensen werd herdacht in het kerkgebouw. Het was ook de plaats waar mensen samenkwamen om belangrijke gebeurtenissen te gedenken of om rampspoed af te wenden door middel van biddagbijeenkomsten. Dergelijke bijeenkomsten vonden plaats op initiatief van de overheid, zoals er nu 4 mei bijeenkomsten in kerken zijn.

In Leiden werd in 1574 een bijeenkomst gehouden om te danken voor het vertrek van de Spanjaarden uit de stad (afb. 76). Ook in Groningen vond na 1594, het jaar van de Reductie, iedere 50 jaar een jubeljaarpredikatie plaats in een van de drie hoofdkerken.⁶⁷⁶ De preek werd daarbij vaak opgedragen aan burgemeesters en raad van de stad.⁶⁷⁷ De gebeurtenissen rondom de belegering door Bommen Berend in de zomer van 1672 vroegen nog datzelfde jaar om de nodige herdenkingsbijeenkomsten:

Den 18 November 1672 werd in de Akademiakerk door de Curatoren, die in het midden er kerk om eene tafel zaten, aan de Studenten tot loon voor hunne dapperheid en getrouwe diensten eene zilveren gedenkpenning uitgereikt.

Vooraf werd door den Hoogleraar Johannes Mensinga eene Latijnsche redevoering gehouden over het zegevierende Groningen en voorts een Latijnsch gedicht voorgedragen'.⁶⁷⁸

Daarnaast stelde het stadsbestuur jaarlijks op 28 augustus een dankdag in.⁶⁷⁹ Mochten kerkgangers zich afvragen wat er ook al weer herdacht werd, dan hoefde men maar om zich heen te kijken en de vele gedenkstenen en – ramen lieten zien welke gebeurtenissen bepalend waren geweest voor de geschiedenis van de kerk, de stad, het land en de bewoners.

5.2 Toneel van demonstratie

Het kerkgebouw kon ook het toneel zijn van wat minder statige bijeenkomsten. In tijden van onrust, wanneer veranderingen in de lucht hangen, lijken mensen naar het kerkgebouw te trekken om te overleggen en soms ook te demonstreren.

⁶⁷⁶ G. van Halsema Thzn., 'Van 1594 naar 1994, Over de "Jubeljaarspredikatiën"', in: Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 185-195, aldaar p. 186-187.

⁶⁷⁷ Halsema, 'Van 1594 naar 1994', p. 187.

⁶⁷⁸ T.P. Tresling, 'Groningsche studenten in 1672', in: *GVA*, Groningen, 1838, p. 109-117, p. 114.

⁶⁷⁹ Westra, *Kerk voor Jan Rap*, p. 110.

Dit gebeurde in de 16^e eeuw tijdens de Beeldenstorm, dit gebeurde ook in de 2^e helft van de 18^e eeuw tijdens de patriottenstrijd. In de kerk van Stedum werd een Oranjevaandel opgehangen, met als opschrift: 'Vivat Prins van Oranien' Daarnaast waren de wapens van Willem V, Tjaard Adriaan Gerlacius en Stedum afgebeeld.⁶⁸⁰

In de Ommelanden was de bevolking vooral Oranjegezind, terwijl veel predikanten patriot waren. Jonge arbeiders hingen in het voorjaar van 1787 een papier met scheldwoorden en dreigementen aan de voordeur van de pastorie van Eppenuizen en Oldenzijl. Op 10 juni trof de predikant Johannes Dekkens, een patriot, bij de kerk van Zandeweer twee jongens aan met gele damastbloemen. Vervolgens gingen deze jongens demonstratief in het koor zitten. De predikant eiste dat zij de bloemen afgaven. Dit verergerde de situatie alleen maar, want een week later kwamen tientallen boerenknechten met bloemen op hun petten de kerkdienst verstoren. De predikant las een verzoek voor dat 'alle storingwekkende aanstootsleuzen en in Gods huis onbetamelijke bloemopschikkingen [...] terstond mogen worden weggedaan'. Een verzoek dat met gegrinnik werd beantwoord, waarop het vrijkorps, dat zich in de kosterij verborgen hield, door de wedman en de commandant van het exercitiegenootschap werd opgehaald om aan te rukken. Toen de schutters de kerk binnen kwamen, vluchtte het gezelschap met veel lawaai de koordeur uit en wierp de gele bloemen op de grond.⁶⁸¹

Waarschijnlijk waren er verschillende redenen waarom mensen het kerkgebouw opzochten als plaats om te demonstreren. Allereerst was het kerkgebouw een centrale plek, waar veel mensen kwamen zodat een boodschap snel verspreid kon worden. Daarnaast speelde hier de confrontatie tussen sacraal en profaan een belangrijke rol. Door juist het kerkgebouw te gebruiken als toneel voor demonstratie kon de boodschap van protest kracht worden bijgezet. De predikant van Zandeweer gaf in zijn verzoek duidelijk aan dat hij de houding van de demonstranten ongepast vond voor in een kerkgebouw.

Aan het eind van de 18^e eeuw vonden verscheidene politieke bijeenkomsten plaats in kerkgebouwen. Vanwege de oorlogsdreiging moesten alle burgers ouder dan 18 jaar 'zonder onderscheid van Godsdienstbelijdenis' zich verzamelen bij het vaandel waaronder zij woonden. Alle burgers werden in december 1784 bij vaandels in het koor van de Groningse Martinikerk door burgemeester Van

⁶⁸⁰ Duijvendak, *Geschiedenis van Groningen*, p. 390.

⁶⁸¹ Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, p. 105.

Hoorn en Z.Eds. Assessoren beëdigd, vervolgens de burgers die buiten de poort woonden en de joodse burgers in de synagoge.⁶⁸² Op 11 februari 1786 ontving het patriottische vrijcorps Pro Patria geschenken in de Nieuwe Kerk van Amsterdam (afb. 78).

Na de komst van de Fransen in 1795 werden kerkgebouwen voor verschillende doeleinden gebruikt. In Haarlem werden alle vooraanstaande burgers van de stad uitgenodigd in de Bavokerk voor een bijeenkomst. Er werd een lange rede gehouden door een patriot en vervolgens werd een reglement vastgesteld en een provisioneel stadsbestuur benoemd. Dit stadsbestuur kwam eenmaal per week bijeen in het koor van de kerk om daar in het openbaar verantwoording af te leggen aan de burgerij. Overigens gebruikte het Franse leger, zoals op wel meer plaatsen gebeurde, de Bavo in de winter van 1795 ook om koeien en paarden te stallen.⁶⁸³

6. Conclusie: Gemeenschapsvorming in het kerkgebouw

Het gebruik van het kerkgebouw in de vrije tijd en diverse (laagdrempelige) bijeenkomsten speelde zich voornamelijk af in stadskerken. Hierin kwam het publieke karakter van het kerkgebouw duidelijk naar voren, doordat openbare gelegenheden, zoals orgelconcerten, toegankelijk waren voor de hele gemeenschap. In tegenstelling tot de vormen van gebruik die we eerder zijn tegengekomen, lag het initiatief bij het gebruik van de kerk als overdekte wandelplaats bij de gemeenschap, bij de kerkgangers in letterlijke zin van het woord. Wel creëerde de overheid de randvoorwaarden door het kerkgebouw open te stellen voor bezoekers, zowel inwoners als toeristen. De nadere invulling van dit kader vond plaats in het gebruik, deels gecontroleerd bij orgelconcerten, maar voor een groot deel voltrok zich dit buiten de directe invloedssfeer van kerk- en stadsbestuur.

De plakkaat en vooral de ordonnantieboarden die in de kerk werden opgehangen laten zien dat bij de autoriteiten behoefte ontstond om nadere grenzen te bepalen. Werd in op het ordonnantieboard in de Oude Kerk in Amsterdam in 1593 nog gesproken over de onwenselijkheid van 'onsturicheijt of onghelatenheit' in de kerk of op het kerkhof. In 1659 bevat het ordonnantieboard in Schermerhorn

⁶⁸² "Ordonnantie 20 nov 1784 over het Wagt Reglement", in: A.S. de Blécourt, 'Burgerwapening in den Patriottentijd', in: *GVA*, Groningen, 1897, p. 145-190, aldaar p. 152.

⁶⁸³ De Boer, *De Bavo te boek*, p. 27.

een uitvoerige en nauwkeurige uiteenzetting van welke vormen van gedrag onwenselijk worden geacht. Helaas ontbreken in dit scriptieonderzoek ordonnantieborden uit de 18^e eeuw, zodat het moeilijk is om na te gaan of op dit gebied van nevengebruik steeds minder getolereerd werd.

Uit de diverse ordonnanties spreekt een zeker bewustzijn van het sacrale karakter van de kerkruimte en het zijn de gereformeerde kerkgangers die aanstoot lijken te nemen aan baldadig en onstuimig gedrag. Afgezien van de herdenkingsbijeenkomsten die in een duidelijk liturgisch kader werden geplaatst, lijkt het gebruik van het kerkgebouw als plaats om te ontspannen en mensen te ontmoeten nauwelijks religieuze connotaties te hebben gehad. In sommige gevallen werd juist de confrontatie met het religieuze gebruik van het kerkgebouw gezocht, zoals bij demonstraties. De meeste ontmoetingen die we in dit hoofdstuk de revue hebben laten passeren, hadden vooral een sociaal karakter en we kunnen concluderen dat het kerkgebouw een belangrijke ontmoetingsplek was in de vroegmoderne samenleving.

Slotbeschouwing

1. Huis voor de gemeenschap

Van Swigchem noemt het protestantse kerkgebouw een huis voor het Woord, maar het kerkgebouw in de Nederlandse Republiek was misschien wel vooral een huis van en voor de lokale gemeenschap. Een plaats waar allerlei verschillende mensen kwamen om uiteenlopende redenen. Voor *rites de passage*, zoals doop, huwelijk en begrafenis, voor zakelijke aangelegenheden, om hun rekeningen te betalen, om te praten met de kerkmeesters. Sommigen kwamen naar het kerkgebouw om te werken, anderen om te ontspannen, rond te lopen en het gebouw te bewonderen.

Doordat talloze mensen in- en uitliepen was het kerkgebouw een uitgelezen plaats voor *social display* en om te herdenken. Vooral in grote stadskerken werden de namen en wapenschilden op diverse plaatsen in het interieur door een groot publiek gezien. Het kerkgebouw functioneerde door de vele gedenktekenen als een *lieu de mémoire* van de plaatselijke geschiedenis: ramen en gedenk-borden verwezen naar gebeurtenissen in het verleden en rouwborden en grafmonumenten hielden de herinnering aan individuele geschiedenissen levend. Op deze manier werd het gemeenschapskarakter van het kerkgebouw versterkt, ondanks dat vooral de bovenlaag van de bevolking de inrichting bepaalde. Het stadsbestuur vervulde hierin een voortrekkersrol, door opdracht te geven voor de aanschaf van een orgel of preekstoel en door te zoeken naar 'sponsors' die bij zouden kunnen dragen aan verrijking van het kerkinterieur.

Social display vond ook in dorpskerken plaats, vooral door de adel en stadsmagistraten die het bestuur over een dorp in handen hadden. Hier werd vrijwel zeker een minder groot publiek bereikt dan in de stad. In stadskerken liepen mensen in en uit en dit gebeurde in dorpskerken waarschijnlijk toch minder. Het is ook maar de vraag of dorpskerken, net als stadskerken, altijd toegankelijk waren. In stadskerken waren vrijwel altijd mensen aanwezig om toezicht te houden, omdat de koster van een dorpskerk vaak ook andere taken had, zal hij niet altijd in het kerkgebouw zijn geweest.

We hebben gezien dat in stadskerken verschillende voorzieningen gehuisvest waren. Een voorziening als armenzorg kon een plaats vinden in het kerkgebouw

vanwege de christelijke deugd van naastenliefde. Maar vaker waren het praktische overwegingen die de doorslag gaven. De centrale ligging en de ruimte die een kerkgebouw kon bieden, maakten het kerkgebouw zeer geschikt om verschillende diensten in aan te bieden, zoals algemene berichtgeving. De uitvoering van dergelijke zaken kon door de overheid worden gedelegeerd aan het kerkpersoneel.

In hoeverre dorpskerken onderdak boden aan voorzieningen, is moeilijker na te gaan. Het was niet ongebruikelijk om een kerk als dorpsschool te gebruiken. Daarnaast speelde de dorpskerk een rol op het gebied van openbare veiligheid, door het luiden van de klokken bij gevaar, het onderbrengen van vluchtelingen en het gebruik als gevangenis. In dorpen waren over het algemeen minder openbare gebouwen beschikbaar zijn dan in steden. Het zou de moeite waard zijn om verder onderzoek te doen naar het nevengebruik van dorpskerken. Het is niet onwaarschijnlijk dat vooral op het gebied van dienstverlening de dorpskerk een grotere rol speelde dan we tot nog toe na hebben kunnen gaan

Het nevengebruik van het kerkgebouw overziende komt het beeld naar voren van een 'bijenkorf', een centrum van bedrijvigheid dat een duidelijke spilfunctie vervulde. Het kerkgebouw verenigde een aantal functies in zich die tegenwoordig elders plaatsvinden. Te denken valt aan het gemeentehuis, het dorpshuis, de voedselbank, het café, de markt, een concertzaal en in mindere mate ook school en bibliotheek. Kortom: het kerkgebouw, zeker in de stad, stond in de 17e en 18e eeuw letterlijk en figuurlijk midden in de samenleving.

2. Cultural Landscape

Alles overziende kunnen de volgende aspecten onderscheiden worden in het *cultural landscape* van het kerkgebouw in de Nederlandse Republiek.

Sacraal								Profaan
<----->								
Liturgie	-	Moreel	-	Herdenken	-	Cultureel	-	Diensten

Aan de ene kant zijn er de liturgische activiteiten, met een sterk sacraal karakter. Aan de andere kant staat de dienstverlening. Hierin kan onderscheid gemaakt worden tussen werkzaamheden die nodig waren om het liturgisch gebruik van het kerkgebouw te faciliteren en activiteiten die samenhangen met de voorzieningen die in het kerkgebouw werden aangeboden. Vooral de laatste categorie van profane activiteiten, zoals het doen van mededelingen, kon op gespannen voet staan met het sacrale karakter dat het kerkgebouw ontleende aan het liturgisch gebruik. Stadsbestuurders en kerkmeesters lijken wat dit betreft vooral een pragmatische benadering te hebben gehanteerd. Ook in de 17^e en 18^e eeuw was de beschikbaarheid van voldoende financiële middelen niet vanzelfsprekend en sommige kerkbestuurders hadden er een harde dobber aan om alle eindjes aan elkaar te knopen; er werd – in elk geval in onze ogen – van alles aangegrepen om extra inkomsten te genereren. Aangezien de meeste voorzieningen al sinds de middeleeuwen een plaats vonden in het kerkgebouw, was er waarschijnlijk een zekere gewenning ontstaan, zodat er weinig bezwaren leken te bestaan tegen het gebruik van het kerkgebouw als *service centre*.

Liefdadigheidswerk en zaken die ten goede kwamen aan de hele gemeenschap, zoals onderwijs en armenzorg, waren vanwege het moreel-ethische karakter ervan nauw verbonden met de religieuze functie van het kerkgebouw. Het gebruik van het kerkgebouw als herdenkingsplaats was breed geaccepteerd en werd waarschijnlijk als vanzelfsprekend ervaren. Het religieuze en publieke leven kwamen samen in het gebruik van het kerkgebouw als begraaf- en gedenkplaats, waardoor mensen troost en zingeving konden vinden en het gemeenschapsleven kon worden versterkt.

Ten slotte de culturele en sociale activiteiten, zoals wandelen, praten en spelen, waaraan iedereen kon deelnemen. Dit sociaal-culturele domein was doorslaggevend voor het publieke karakter van het kerkgebouw, maar had nauwelijks raakvlakken met de religieuze functie van het kerkgebouw. Toch werd waarschijnlijk minder sterk een conflict ervaren tussen gebruik en gebouw, doordat het religieuze en publieke leven nauw met elkaar verweven waren. Verschillende vormen van gebruik, zoals herdenken, armenzorg en onderwijs, die nu vrijwel volledig als seculier worden bestempeld, hadden destijds religieuze connotaties.

3. Visies op het kerkgebouw

Nu tegenwoordig een toenemend aantal kerkgebouwen gesloten wordt, zien mensen zich dagelijks geconfronteerd met de vraag wat er met deze kerkgebouwen moet gebeuren: slopen, herbestemmen of geschikte nevenbestemmingen vinden. Het is nog niet zo eenvoudig om een oplossing te vinden voor dit dilemma. Veel mensen hechten waarde aan kerkgebouwen in het straatbeeld. Vooral wanneer de kerk waar mensen jaarlijks naar toe zijn gegaan gesloten dreigt te worden, zetten mensen zich in voor behoud van het gebouw. Dit staat op gespannen voet met het standpunt van de Rooms Katholieke kerk, die vanwege het feit dat katholieke kerken gewijd zijn, de voorkeur geeft aan sloop van overtolliche gebouwen.⁶⁸⁴ Dit geldt niet voor protestantse kerkgebouwen, maar ook protestanten staan niet onverschillig tegenover her- en nevenbestemming.⁶⁸⁵ Deze gevoeligheden en het besef dat een kerkgebouw niet 'zomaar een gebouw is, waar van alles in kan gebeuren', brengen voortdurend de vraag met zich mee wat geschikt en waardig gebruik is voor een kerkgebouw.⁶⁸⁶

Werden dergelijke vragen in de 17^e en 18^e eeuw ook gesteld? Stadsbesturen lijken zonder al te veel moeite kerk- en kloostergebouwen die niet nodig waren voor de protestantse kerkdienst herbestemd te hebben tot opslag- en werkplaatsen.⁶⁸⁷ Was er dan ten tijde van de Republiek meer mogelijk op het gebied van herbestemming van kerkgebouwen dan tegenwoordig? Het is lastig om na te gaan of er grote bezwaren bestonden tegen dergelijke herbestemmingen. Hier en daar vermeldden ooggetuigen dat ze de kaalslag in kerkinterieurs betreuren, wat wijst op een besef van de historische waarde van kerkgebouwen. Het is niet onwaarschijnlijk dat sommige katholieken de vervanging van het hoogaltaar door een grafmonument als heiligschennis hebben ervaren. Hoewel iemand als Constantijn Huygens zijn bezwaren uitte over al te uitdrukkelijke vormen van *social display* en het gebruik van het kerkgebouw als een ontmoetingsplaats voor ver-

⁶⁸⁴ Peter de Graaf, 'Bisdommen: kerken niet ombouwen tot disco's', *de Volkskrant*, 26 september 2005; 'Rk-kerkgebouwen uitsluitend voor de eredienst, vindt Eijk', *Trouw*, 22 april 2010; 'Kerkgebouwen aartsbisdom Utrecht alleen voor eredienst', *Katholiek Nederland*, 22 april 2010.

⁶⁸⁵ A. van der Lingen, J.H. Uytendogaardt, *Een protestantse visie op het kerkgebouw; met een praktisch theologisch oogmerk; Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland*, p. 22.

⁶⁸⁶ Jacobine Gelderloos, Justin Kroesen, 'Ratio en emotie rond her- en nevenbestemming' in: *Jaarboek voor Liturgiewetenschap*, jaargang 28, verwacht 2012; 'Werkgroep: Sloop kerken voorkomen'; 'Kerkgebouwen aartsbisdom Utrecht alleen voor eredienst'; Beusekom, *Handreiking religieus erfgoed* Hoekman-van Stuijvenberg, 'Jomanda niet welkom in Pieterskerk'; ; Stichting schrijft prijsvraag uit; De Graaf, 'Even wennen'.

⁶⁸⁷ Tessel Pollmann, *Herbestemming van Kerken, Een ontvullend relaas*, Den Haag, 1995, p. 30-34.

liefde stelletjes en kooplui afkeurde, lijkt de omgang met het kerkgebouw niet een punt van heftige discussies te zijn geweest

Toch is het opvallend dat de gereformeerde kerk zelden bezwaar heeft aangetekend tegen uiterlijk vertoon in het kerkinterieur, noch tegen het gebruik van het kerkgebouw als dienstverlenend centrum en gemeenschapshuis. Stelde de gereformeerde kerk zich bescheiden op, omdat zij slechts gebruiker was van het kerkgebouw? Dit is onwaarschijnlijk omdat de kerkenraad niet schroomde om de overheid keer op keer te verzoeken maatregelen te nemen tegen schending van de zondagsrust en uitspattingen in het openbare leven. Het probleem lijkt niet zozeer te zijn geweest dat mensen in en rond het kerkgebouw dobbelden, maar dat het überhaupt gebeurde. Vormen van vermaak als dans, toneel en spelletjes waren immers verboden in de Kerkelijke Ordonnanties van Calvijn.⁶⁸⁸ Al met al lijken de leden van kerkelijke vergaderingen zich meer te bekommerd te hebben over de sacraliteit van de zondag dan die van het kerkgebouw.

Onder Nederlandse calvinisten lijkt de positie van het kerkgebouw geen onderwerp van hevige discussies te zijn geweest. Dit in tegenstelling tot Engeland, waar anglicanen en puriteinen in talloze pamfletten en preken hun tegengestelde visies uiteenzetten. Anglicanen waren in navolging van de katholieken van mening dat het kerkgebouw een heilige plaats was, dat beschermd moest worden tegen profanisering. In tegenstelling tot de puriteinen, die het kerkgebouw niet als heilig beschouwden, en daarom kerkgebouwen voor allerlei doeleinden gebruikten, zoals het stallen van vee.⁶⁸⁹

Zowel de Engelse puriteinen als de gereformeerden in de Nederlanden hingen de opvatting van Calvijn aan. Calvijn stelde dat de gemeente een plaats nodig heeft om samen te komen, te bidden en het Woord van God te horen, maar deze plaats was niet heilig. Daarom had hij ook geen bezwaar tegen profaan gebruik van het kerkgebouw. Omdat Calvijn vreesde dat mensen te veel heiligheid aan het kerkgebouw en het kerkinterieur zouden kunnen toeschrijven, stelde hij voor om het kerkgebouw buiten kerkdiensten te sluiten.⁶⁹⁰ In elk geval in de steden van de Republiek lijkt dit laatste niet heel gebruikelijk te zijn geweest. Het is moeilijk om in te schatten hoe vaak dorpskerken open waren gesteld.

⁶⁸⁸ Davies, *The Secular Use*, p. 122-123.

⁶⁸⁹ Davies, *The Secular Use*, p. 99-115.

⁶⁹⁰ Davies, *The Secular Use*, p. 119-123.

Dat de gereformeerde kerk zich nauwelijks bekommerd lijkt te hebben over profaan gebruik van het kerkgebouw, wil niet zeggen dat mensen niet aan bepaalde gedragsregels gebonden waren, getuige de ordonnantieborden, die steeds specifiek werden in welke activiteiten niet waren toegestaan. Er werden maatregelen afgekondigd tegen onrustige schoolkinderen in de kerkbanken, baldadige jongeren rondom de kerk en al te jolige bruidsparen. Het is een voor de hand liggende gedachte dat aan dronkaards en feestgangers aanstoot werd genomen, omdat dit gedrag indruiste tegen de gereformeerde moraal. Daarnaast moeten we ons realiseren dat tijdens een kerkdienst de deuren niet gesloten werden, maar dat het publieke leven rondom het preekgedeelte gewoon doorging. Zoals blijkt uit het feit dat er in de Utrechtse Buurkerk een boete werd gesteld op het drijven van vee en rijden van wagens door de kerk tijdens de predicatie. Liturgische en niet-liturgische activiteiten konden zo letterlijk naast elkaar plaatsvinden. Uit deze ordonnantieborden en het streven naar de zondagsheiliging blijkt dat er een onderscheid gemaakt werd tussen het gebruik van het kerkgebouw tijdens en buiten de kerkdienst.

4. Veranderende positie van kerk en kerkgebouw

Het publieke karakter van het kerkgebouw ten tijde van de Republiek, komt nog duidelijker naar voren als we kijken naar de ontwikkelingen na 1795, het jaar dat een grote omslag teweegbracht in de politieke inrichting van de Republiek. Hierdoor zouden het gebruik en de perceptie van het kerkgebouw geleidelijk veranderen. Na de scheiding van kerk en staat zou de staat langzamerhand steeds meer functies overnemen van de kerk, zoals onderwijs, armenzorg en registratie van dopelingen, huwelijken en begrafenissen, maar ook diverse taken die de kerkvoogdij had vervuld op het gebied van belasting, bestuur en openbare orde.

Na 1795 had een nieuwe 'Beeldenstorm' in veel kerken gewoed. Onder het motto *Liberté, égalité, fraternité* werden overal wapens verwijderd. Op 9 maart 1795 werd een publicatie uitgevaardigd door de Provisioneele Raad der Stad Dordrecht en de Merwede: 'overtuigd dat de Wapenborden, welke in de Kerken dezer Stadt in zo grooten getalle gevonden worden, niet anders kunnen beschouwd worden dan treurige overblijfsels van die ongelijkheid in de Geslechten.' Deze wapenborden dienden niet langer 'hinderlyk' te wezen en eenieder

werd verzocht om op eigen kosten en onder toezicht van de 'Bedienden dezer Stad' alle wapenborden binnen 6 weken uit de Grote Kerk te verwijderen, en binnen 14 dagen uit de andere kerken.⁶⁹¹

Aan het eind van de 18e eeuw hingen er waarschijnlijk meer dan 2000 rouwborden in Friese kerken, waarvan ongeveer 150 bewaard zijn gebleven.⁶⁹² Ook van de wapens op grafzerken, preekstoelen, orgels en herenbanken werden overgeschilderd of weggehakt, zoals in het midden van de 16e eeuw ledematen van beelden waren verwijderd.⁶⁹³ Daarnaast werd het klassenonderscheid tussen zitplaatsen ongedaan gemaakt en in sommige gevallen werden de herenbanken gesloopt. Op die manier verdwenen in Haarlem de regeringsbanken.⁶⁹⁴

In de loop van de 19e en 20e eeuw lijkt het gebruik van het kerkgebouw als plaats voor *social display* langzamerhand te zijn verdwenen.⁶⁹⁵ *Social display* heeft zich grotendeels verplaatst naar het voetbalstadion en niet te vergeten naar de media en het internet. Voor deze geleidelijke verandering zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Om te beginnen kreeg de adel minder invloed. Daarnaast verdwenen in de periode na de Bataafse Revolutie verschillende instanties, zoals de gilden. Met de scheiding van kerk en staat werd ook de gelijkberechting van kerkgenootschappen doorgevoerd. Daardoor kwamen allerlei kosten die tot dan toe door de overheid waren betaald, zoals het onderhoud van het kerkgebouw en de salarissen van kerkpersoneel voor rekening van de kerkgenootschappen zelf.⁶⁹⁶ Het stadsbestuur had weinig meer te zeggen over het kerkgebouw en had ook niet meer de mogelijkheden om er in te investeren.

De gewoonte om het kerkgebouw te gebruiken als ruimte om te herdenken lijkt aan het begin van de 21e eeuw grotendeels verdwenen te zijn. In de Franse tijd was het vanwege hygiënische overwegingen en plaatsgebrek niet meer toegestaan om in de kerk te begraven. Dit verbod werd in 1827 door een Koninklijk Besluit van Willem I bekrachtigd.⁶⁹⁷ Dit betekende dat de vloer niet meer vrij te blijven en er vaste banken geplaatst konden worden. Maar daarnaast verloor de kerk een aanzienlijke bron van inkomsten; in Haarlem ontving de kerk een scha-

⁶⁹¹ Jensma, *De Grote-*, p. 153, 154, n. 375: Publicatie 'Vrijheid, gelijkheid, broederschap', 9 maart 1795, GAD Collectie keuren en verordeningen.

⁶⁹² 'Frieslands rijkdom aan rouwborden', p. 5.

⁶⁹³ De Boer, *Bavo te boek*, p. 26.

⁶⁹⁴ De Boer, *Bavo te boek*, p. 27.

⁶⁹⁵ Goudriaan, *De gilden in Gouda*, p. 75.

⁶⁹⁶ Oltmans, *Het archief van de kerkvoogdij*, p. 6.

⁶⁹⁷ Van der Werff, *Martini*, p. 124.

deloosstelling voor de inkomstenderving.⁶⁹⁸ De praktische voorbereiding van een begrafenis wordt tegenwoordig niet meer verzorgd door de kerk, maar door een begrafenisonderneming. De kerk speelt vooral een rol op het gebied van pastorale begeleiding van het rouwproces en verzorgen van de rouwdienst, oftewel de lijkpredikatie.

Monumenten en gedenkstenen worden zelden meer aangebracht in kerkgebouwen, of het zou een gedenksteen voor de eerste steenlegging of een restauratie moeten zijn. Dergelijke herinneringstekens vinden vaak een plaats in de openbare ruimte, meestal buiten in parken en op pleinen of in het stadhuis. Dit zou heel goed het gevolg kunnen zijn van een veranderde plaats van kerkgebouwen in het publieke leven. In de 17^e en 18^e eeuw namen kerkgebouwen een belangrijke plaats in het openbare leven in, niet in de laatste plaats door de grote toegankelijkheid ervan. In veel gevallen is die toegankelijkheid sterk verminderd, waardoor kerkgebouwen minder geschikt zijn geworden voor het aanbrengen van herinneringstekens.⁶⁹⁹

Tegenwoordig nemen kerk en kerkgebouw niet meer zo'n centrale plaats in in de samenleving. Een deel van de werkzaamheden van de kerkmeesters, op het gebied van lokaal bestuur kwamen voort uit het beheer van kerkelijke goederen. Dergelijke taken werden vanaf 1811 overgedragen aan de burgerlijke gemeente. Tot die tijd was het vooral de kerkelijke gemeente die op het platteland de gemeenschap bijeenhield en een belangrijke rol speelde in het functioneren ervan. In dat jaar werd ook de burgerlijke stand ingevoerd, wat een afname van het aantal huwelijksluitingen in de kerk tot gevolg had.⁷⁰⁰

In de loop van de 19^e eeuw verloor het kerkgebouw geleidelijk een aantal publieke functies. Het kerkgebouw speelt nauwelijks meer een rol op het gebied van openbare orde en veiligheid. Het uitzicht vanaf kerktorens wordt voornamelijk nog door toeristen bewonderd. De torenwachters zijn verdwenen, alleen in kustplaatsen functioneert de kerktoren nog als vuurbaken, zoals in Den Hoorn (Texel). In geval van nood wordt niet de klok geluid, maar is een sirene te horen.

⁶⁹⁸ De Boer, *Bavo te boek*, p. 121.

⁶⁹⁹ Des te opvallender is het dat in de Nieuwe Kerk in Amsterdam in 1995 een raam is aangebracht ter herdenking van 50 jaar vrijheid en in 2005 werd een raam onthuld als nationaal aandenken aan het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Beatrix (Bezoek Nieuwe Kerk, 2 augustus 2011). Toch komt hierbij wel de vraag op in hoeverre hier nog sprake is van een kerk is (en niet meer een algemene openbare plaats). Het is in elk geval niet zomaar een gebouw, maar een gebouw van nationale betekenis omdat hier sinds 1814 de vorsten van het huis van Oranje worden ingehuldigd, maar ook vanwege de 4 mei herdenkingen (Stenvert, *Noord-Holland*, p. 112).

⁷⁰⁰ De Boer, *Bavo te boek*, p. 25; Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 16.

Opvang na rampen vindt meestal plaats in sporthallen en gymzalen, hoewel asielzoekers soms onderdak krijgen in kerkgebouwen. In de loop van de 18^e en 19^e eeuw werd het schoolgebruik steeds minder gebruikelijk. Maar kerkgebouwen worden tegenwoordig nog steeds gebruikt voor uitreikingen en feestelijke schoolbijeenkomsten.⁷⁰¹

De armenzorg bleef gedurende de 19^e eeuw vooral een taak van de kerkelijke diaconie, dit blijkt ook uit het feit dat de broodbanken in Haarlem en Utrecht tot in de 19^e eeuw in gebruik bleven.⁷⁰² In de 20^e eeuw ontwikkelde de verzorgingsstaat zich en nam de overheid met de Armenwet van 1912 en de Algemene Bijstandswet van 1965 de zorg voor armen meer en meer over. De laatste jaren is het fenomeen van de broodbank, in de vorm van de voedselbank, weer teruggekeerd in loodsen en leegstaande winkelpanden en in sommige plaatsen ook in kerkgebouwen. Sommige kerkgebouwen worden juist gebruikt als inzamelplaats.⁷⁰³ Overigens niet alleen kerken, ook allerlei bedrijven en verschillende BN'ers sponsoren voedselbanken in Nederland. Hun namen worden niet aangebracht op ramen of gedenkboarden, maar zijn wel duidelijk terug te vinden op de websites.⁷⁰⁴ We zien hier dat representatie ook weer meespeelt, naast de behoefte een bijdrage te leveren aan de samenleving.

Het lijkt gerechtvaardigd om te concluderen dat de scheiding van kerk en staat nog ingrijpender gevolgen had voor het gebruik van het kerkgebouw en daarmee voor het publieke karakter ervan, dan de reformatie. Wat betreft het gebruik hebben we gezien dat er een aanzienlijke mate van continuïteit bestaat tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. In de decennia na de scheiding van kerk en staat is het gebruik van het kerkgebouw als plaats voor *social display*, herdenken, dienstverlening en ontmoeting voor de hele gemeenschap echter afgenomen. Wie gaat er door de week nog naar de kerk in de hoop daar een bekende aan te treffen? In een geleidelijk proces verplaatsten deze functies zich naar buiten het kerkgebouw, waardoor de publieke functie van het kerkgebouw verminderde.

⁷⁰¹ Davies, *The Secular Use*, p. 188-191.

⁷⁰² Vandaag de dag wordt de broodbank in Haarlem gebruikt door de diaconie, die daar in november en december broden verkoopt, een vorm van *invented tradition* (www.bavo.nl, 21 november 2011)

⁷⁰³ Leiderdorp: www.pg-l.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=1223&Itemid=161; Weesp Driemond: http://www.pknweespdriemond.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=1004&Itemid=110; De Bethelkerk in Den Haag functioneert wekelijks als uitdeelpunt van de Voedselbank voor bewoners uit de buurt (<http://www.bethelkerk-denhaag.nl/activiteiten/id/24/>).

⁷⁰⁴ www.voedselbankennederland.nl, bezocht 12 oktober 2011; In navolging van andere steden is in 1993 vanuit de Protestantse Gemeente het initiatief ontstaan dat heeft geleid tot de voedselbank. (<http://www.pkn-eindhoven.nl/kerk-stad/armoede/voedselbank>, bezocht 12 oktober 2011).

Ook de perceptie van het kerkgebouw veranderde. De overheid had in 1796 besloten dat godsdienstoefeningen alleen binnen de muren van het kerkgebouw mochten plaatsvinden, om eventuele onrust te voorkomen wanneer katholieken op straat processies zouden gaan houden.⁷⁰⁵ Door het kerkgebouw te reserveren voor godsdienstige zaken, groeide bij veel mensen een gevoel van sacraliteit en veranderden de opvattingen over welke activiteiten wel en niet geschikt waren voor het kerkgebouw. Dit betekent dat het ongemakkelijke gevoel dat veel mensen hebben bij wereldlijk gebruik van het kerkgebouw vooral beschouwd kan worden als een product van de 19^e eeuw.

⁷⁰⁵ M.J. Aalders, *De komst van de toga, Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en befen de komst van de toga op de Nederlandse kansels, 1796-1898*, Delft, 2001, p. 21-23.

Summary

Over the last decades many churches in the Netherlands have lost their religious function. Parishioners, City Councils, Heritage Conservation (*Monumentenzorg*) and other organisations are forced to reconsider the future of these buildings. Is it inevitable to pull down the building down when its liturgical use has disappeared, or is it possible to find other, suitable use for it? And, what is suitable use for a church? Only a few people would say: anything goes. People tend to favour social and cultural functions over commercial utilities; a museum over a shop. However, when it is possible, continuation of the religious function is preferred. Therefore, church councils look around for suitable activities that can be mixed with the religious use, but above all yield financial sources for the exploitation of the church.

The problem of finding a new function for each of so many churches could be answered by looking for inspiration in earlier centuries. Namely, to what extent were churches in the Dutch Republic during the 17th and 18th century used for other purposes? Since a systematic study of this subject is not available for the Netherlands, this thesis offers a first inventory of the mixed use of churches in the Early Modern Period. In order to establish which data were relevant to the research question a clear criterion was needed. As in the early modern era religious and public life were much more entwined than they are today, it has become hard for us to see where exactly religious activities became profane. Therefore 'mixed use' of churches is in this thesis understood as non-liturgical use, rather than non-religious.

Likely sources for relevant information seemed to be primary textual sources such as Regulations and eye-witness accounts and secondary sources like surveys on life in the Dutch Republic and church interior. In addition this thesis draws on visual sources like contemporary paintings and drawings of church interiors. Finally, information can be gathered from the material culture of elements in current churches dating from the 17th and 18th centuries, which can also entail textual and visual aspects. The material culture of the church interior is the outcome of several actions: the commissioning, fabrication and placing of an object, like a pew or organ in the church, where it is seen, used and sometimes altered. In short: objects point to a history of development and use.

Five questions guided me in the process of collecting data: First, Is the activity not exclusively liturgical? Secondly, presuming that use of the church that was instigated by the worldly authorities would have a more profane character than activities that were initiated by the Church the question should be asked who initiated the use and for what reasons? Thirdly, does the use contribute to the public character of the church? Next, who had access to the activity or service? And finally, was the use accepted or discussed?

The data which were thus gathered from these various sources were labelled. In this way categories were formed like: poor relief, education and organ. These categories fell into four clusters that represented a main function. The first is the use of the church to exhibit prestige and worldly power, which can be described as social display. The second function, closely connected with social display is memorial: people gather in the church to bury and mourn their lost ones and to commemorate events from the past. Thirdly various public services were offered in the church. Finally, the church was a place for leisure and meetings.

Before we explore the several ways in which churches were used for non-liturgical purposes, let us first say something about the position of the Reformed Church in the Dutch Republic, its organisation and the relation with the authorities. The Dutch Republic originated from a revolt of the Dutch provinces against the Habsburg Empire in the second half of the century. Parallel to this political development some radical religious changes took place during the Reformation. As a result, the Calvinist Reformed Church became acknowledged as the public church, while the Catholics were no longer allowed to worship their faith in public in the new established Republic. Nor were they allowed to carry out public functions. However, Catholics and dissenters were allowed to gather for worship in secret, because of the religious diversity in the Netherlands, especially in several cities.

Some tension existed between the authorities and the Reformed Church about the place of the church in society. The Reformed church was not a state church although in several ways it functioned like one, because as only legitimate church they had to provide certain services, like baptism, marriage and burial, to all inhabitants. The Reformed Church desired to be a community of converts and tried to persuade the authorities to regulate public life according to Calvinist doctrine. Due to its status as public church the local authorities had to maintain

the churches, appoint and pay the vicar, organ-player, sexton, and other church staff. The local gentry also had a lot of influence in the maintenance and management of the churches and put their stamp on the church interior.

The interior of Protestant churches was not as bare and empty as is commonly thought nowadays. Apart from typical religious pieces of furniture, such as the pulpit and text panels, which were aimed to appeal to the religious and moral sense of the viewer, the visitor was surrounded by items that displayed the prestige of local authorities and wealthy families and remembered of historical events. In city churches we mainly find coats of arms of prominent citizens and local organisations. In most village churches the interior was dominated by the coats of arms of the local gentry. In this way, the church interior reflected the relations in the local community and their views on history, faith, and public life.

All sorts of objects would be donated by individuals, guilds, and local authorities. A phenomenon that dates back long before the Reformation, when the church was endowed with all sorts of legates and donations, consisting of money, but also liturgical or decorative objects, like vault chargers. We can distinguish between donations for people's own use as was the case with pews and gifts to the church community like chandeliers, clocks, an organ, or a pulpit. Benefactors could have several motives to bestow a gift on the church: to honour God and to contribute to the glory of the church in the first place. However the wish to be remembered by future generations for this gift probably also was a motivation. Because such donations would be completed with the coat of arms of a city, guild, or family the church became a stage for social display of power and prestige.

'Sponsoring' the church in this way was a very common and polite practice, since, the more generous a donation, the more benefactors would appear to be concerned with the church in the public eye. Especially windows were a favourite object for sponsoring. It was not unusual for city magistrates and other organisations to offer a window to other cities or villages, to extend their sphere of influence and to maintain good relations. Moreover, city magistrates could also request other cities, guilds, etcetera to donate a window or another object. Windows would be decorated with city views, biblical scenes, texts, and coats of arms of the donating city, members of city council or guilds. In this way, windows functioned as a status symbol.

This was also the case with pews for nobility and city notables, who occupied an elevated position in the high, richly decorated pews. People who represented the government needed a prominent place in the public church. In city churches pews initially were only available to members of the city council. In the course of the 17th century also other prominent citizens with a public function, like professors, officers, and church wardens, obtained their own pews. In most village churches the local nobility owned their own pew. These pews were often more elaborate than the pews in city churches, which were paid for by the city council. In the same way organs were prestige objects for the purchase of which no expense was spared. The church interior was full of such show pieces of the local community which contributed to the reputation of the church. However, some people, like Constantijn Huygens, did not approve of such abundance inside the church.

Text panels form another characteristic element in the Protestant church interior. These panels, but also pews and hatchments became more prominent after the Reformation and in a way replaced the now missing altars and retables. Guilds could in this way replace their altars by text paintings and windows. Especially in Holland, Utrecht and Zeeland we can still find a lot of text panels and – paintings, around the pulpit, the choir screen, on walls and pillars, in most cases in frames with architectural elements, coats of arms, emblems, or cartouches that emphasized the importance of the panels. Text panels could reach a large audience and had a clear religious connotation, because the reader was called upon to lead an honourable life.

In several ways the church was used as a place for memorial. Text panels and windows linked contemporary events of war and peace with biblical stories. Memorial stones not only remembered historical events, such as sieges and peace treaties, but also local happenings that were important for the identity of that city or village. Inscriptions referred to the building and renovation of churches, to the improvements in the interior, and to the people who were involved in its accomplishment. Memorial services in remembrance of important events took place on initiative of the authorities. People were called upon regularly by the Estates General to gather for prayer days. In times of adversity people were expected to come to the church to pray for Gods blessing and mercy. In this way the church was important for the community life.

Also the dozens of graves, and hatchments that were placed in the church attributed to the community life. Already in the Middle Ages epitaphs found their place in the church. This custom was further developed after the Reformation. Hatchments showed the coat of arms of the deceased and his or her family, the curriculum vitae and some moral or religious texts. The walls and pillars of churches became covered with hatchments. In some churches it was not allowed to place hatchments, because they would dominate the interior. In the course of the 17th and 18th century the hatchments became bigger, more elaborate and therefore more expensive, which shows that hatchments were an important status symbol. After the French Revolution hatchments, as a symbol of inequality, mostly were removed from the churches.

The place and the decoration of graves reflected the social position of the deceased and his family. In city churches, the choir and side chapels had lost their liturgical function after the Reformation, and proved to be a very suitable burial chapel. In the Middle Ages guilds and families had had their private chapels in the church, where they celebrated mass and buried deceased members of the guild or family. Now the main function became the burying of the dead. Some wealthy families could afford a richly decorated sepulchral monument. Village churches could develop into a court chapel for local nobility. Apart from private pews and hatchments, the choir could now be used as family-vault, where a large sepulchral monument was a dominant eye catcher. City councils would honour deceased local celebrities and especially sea heroes with richly decorated monuments on a prominent place in the church, which can be seen as a form of social display. People would not only visit the graves of their loved ones but also the monuments of famous people.

A final aspect of the memorial function was the use of the church as a public cemetery; also non-Calvinists were buried in the church. The church organisation played the role of undertaker by selling graves, letting biers and blankets, and recording the administration. Churchwardens used a scale of charges for services like the ringing of the bell and the hanging of hatchments. The price of a grave depended on the place in the church; a grave in the choir was more expensive than a grave in the nave. The organisations of burials formed an important source of income for the church. The religious dimension of a burying was lim-

ited, since the Reformed Church did not provide a funeral service, but only the interment.

The burying of the dead was just one of the services that were offered in the church. This leads us to the third function of the church building, that of a service centre, where public facilities were offered, and provisions were made for public safety. This use of the church was coordinated by the local authorities, while the church staff, appointed by the same authorities, was expected to carry out the orders. Church wardens, who had their office in the church, played a crucial role in the supervision on the maintenance of roads and the lease of land and church houses. The sexton had several administrative duties, and maintenance tasks were carried out by cleaners and workpeople. The church was not only a working place for the church staff, but incidentally also for other people like organ builders, painters, fisherman who would dry their nets, and tradesmen.

What services were rendered in the church? In the first place, the church could function as an archive for important documents, and as library. Annexes or the choir could be used for storage. In many places the church tower functioned as observation-post, in some cities a watchman was appointed to notice the arrival of enemies and fires. In church towers cisterns with water could be placed, while ladders hanged outside the church. The bells would ring to warn for threats, to announce the time, grief, and festivities. In addition, it was very usual to announce regulations of the authorities during or after church services, in other cases notices were put on an announcement board at the entrance of the church.

The church staff, like the sexton and watchman, could live near, sometimes almost in the church. When people had misbehaved in the church, people could be imprisoned there. Others sought refuge in the church during floods, and in times of war military troops could be quartered in churches. Furthermore, the church functioned as registration service, baptisms, marriages and deaths were registered by the sexton. All couples could give notice of a marriage in the public church, where the solemnization of marriage also took place. Incidentally, other legal matters took place in the church.

The role of the church was limited to education and poor relief. The church council was only involved in the supervision of the teachers. It was not unusual that village churches were also used as a classroom. The parochial relief was en-

gaged in matters of poor relief, and in some cities the poor could collect bread and other things in the church. However, the parochial relief did not want to support the poor who were too 'lazy' to work and therefore went begging. Meetings of church bodies like the synod could be held in the church. Most of the services mentioned above had taken place in churches since the Middle Ages, and seem to have been generally accepted.

The final function can be characterised as social recreation. The church was used as a sort of covered park or square, where all sorts of people would walk, talk, have a bite or play a game of cards, while children would play, and dogs were running around. Churches were also tourist attractions, which were visited by (foreign) visitors who would climb the tower, look around in the church, and sometimes wrote down inscriptions of graves, monuments, and memorial stones. In this way churches functioned as museums *avant la lettre* where windows, organs and peculiar objects could be seen. In a time when one could not make a photograph, people could buy drawings of the most prominent attractions such as the city hall or the churches. The church had the function of a public monument, a place where a city could present itself to its inhabitants and to visitors.

Certain events, like promotions, special receptions, and organ concerts could be joined by a welcome visitor. Incidentally fairs and maybe even plays were held in the church, activities that were certainly not promoted by the Calvinistic church council. People also arranged meetings in the church to discuss various matters, or even to demonstrate. In another case people rushed through a church carrying baskets and pushing wagons, using the transept as a short cut between two markets. With all these people coming in and out, the city- and church council had little influence on this recreational use of the church, and regulations were needed. In various churches ordinance panels were hung, pointing out to the visitors that they should behave respectfully and not too noisy. Especially during church services, when rattling of wagons through church was found to be rather disturbing. The church staff was authorized to fine people who ignored the rules. A special dog-whipper was appointed to remove dogs from the church, and send noisy children away.

The mixed use of churches reflects the position of the church in society. In the early modern era the church may be best described as a community hall, where people came for all sorts of reasons. With all those people walking in and

out, the church was an excellent venue for social display and memorial. Especially the elite and the local authorities would put their stamp on the interior and decoration of the church. Although some people had their doubts about the abundance in social display, and some forms of indecent behaviour, the non-liturgical use of churches seems not to have been highly debated. The church council was mainly concerned with forms of improper conduct, vandalism, and violation of Sunday observance. Keeping up morality was very important in Calvinistic thought, because people and not churches were the real temples of God.

The main functions of the church described above partly overlap with each other. In the church various functions came together in a cultural landscape which existed of several activities. On the one end there were the liturgical activities, on the other the practical activities. Some of these activities were tasks that were needed to facilitate the liturgical use, while others were connected with the function of service centre. The relation between the liturgical use and some services, like making announcements, could be rather strained. But because of practical considerations, and probably also because people were used to it, little protest arose against the fact that these services were offered in the church.

Closely connected with the religious function were charitable activities, like poor relief, which fell under the moral function of the church. Memorial activities were thought of as quite fitting to take place in the church. Here the religious and profane sphere could reach and strengthen each other, which would enable people to find comfort and give meaning to life (*zingeving*). Finally, the cultural activities: the social recreation of walking, talking, playing and listening to a concert. These activities were performed by the ordinary church visitor, which took place partly out of control of church- and city council and had a rather loose connection with the religious function of the church. We see that several activities, like memorial, poor relief, and education, which are now looked upon as secular, had in the 17th and 18th century religious connotations. As a result people experienced hardly any conflict between a lot of non-liturgical activities and the church.

In 1795 the separation of church and state was proclaimed, which had some consequences for the use of churches. During the Reformation in the sixteenth century images of saints were smashed. At the end of the eighteenth century images of high birth would be removed from churches. The church would gradually cease to be a venue for social display and also the memorial function became less

important. Furthermore, various functions that had been offered by the church, like burial, poor relief, education and announcements, were now placed outside the church under the responsibility of the government. As a result the church became more reserved for religious use, while non-liturgical use gradually decreased. It seems not unlikely that these developments have resulted in an increase of a feeling of sanctity of the church. Therefore, it seems justified to conclude that after the separation of church and state the use and position of churches changed much more than after the Reformation.

Glossarium

Bieren is een benaming voor feestelijke bijeenkomsten, bijvoorbeeld na de geboorte van een kind werd een kinderbier gehouden en bij een begrafenis vond een doodbier of leedbier plaats

Broederschappen waren verenigingen van mannen en soms ook vrouwen uit de elite en burgerij die op vrijwillige basis lid werden om hun geloofsleven te verdiepen. Broederschappen hadden een eigen altaar waar (memorie)missen werden gevierd, daarnaast verzorgde de broederschap de begrafenis van overleden leden. Minstens één keer per jaar vond er een bezmanelijke maaltijd plaats. Sommige broederschappen liepen mee in de plaatselijke processies en zetten zich in voor de armenzorg.⁷⁰⁶

Classis onderafdeling van een provinciaal kerkbestuur gevormd door een aantal gemeenten binnen een bepaalde regio. Een afvaardiging van predikanten en ouderlingen of diakenen komt bijeen in classicale vergaderingen.

Collatierecht is het recht op schenking van kerkelijke ambten en op het beheer van kerkelijke goederen, dat oorspronkelijk behoorde aan het nageslacht van de stichters van de kerk.

Commissarissenpolitiek regeling in de Republiek op basis waarvan de overheid recht had op 1 of 2 vertegenwoordigers in alle bestuurslichamen van de publieke kerk. Bij nationale synodes waren commissarissen meestal wel aanwezig, bij classicale vergaderingen ontbraken deze vertegenwoordigers meestal. Op stedelijk niveau werden leden van de magistraat vaak lid van de kerkenraad, zodat hier geen aparte commissarissen nodig waren.⁷⁰⁷

Consistorie andere benaming voor kerkenraad, ook wel aanduiding voor kerkenraads- of consistoriekamer. (Ga je ook al naar de consistorie: ontvang je ook al godsdienstonderwijs?)

Deken digniteit in sommige kapittels van kanunniken. Ook benaming voor de voorzitter van gilden, broederschappen

Eigenerfde benaming voor een boer die eigenaar is van zijn eigen grond. Wanneer een eigenerfde voldoende grond had om als 'volle' boer bestempeld te worden had hij stemrecht in mark en buurtschap en in de Statenvergaderingen.

Epitaaf verwijst oorspronkelijk naar een grafschrift. Vanaf de 15^e eeuw ook gebruikt als benaming voor een grafmonument, vooral als het tegen een zuil of muur is aangebracht. Het grafschrift op een dergelijk grafmonument werd veelal omlijst door wapens en soms ook voorstellingen. Epitafen konden ook de vorm aannemen van besneden en beschilderde wandborden.

Tenzij anders vermeld zijn de toelichtingen ontleend aan *Van Dale, Groot woordenboek der Nederlandse Taal* en *De Grote Winkler Prins*.

⁷⁰⁶ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 433-434.

⁷⁰⁷ Frijhoff, *1650*, p. 361.

Gereformeerde kerk is de benaming voor de calvinistisch (i.t.t. luthers, doopsgezind en later ook remonstrant) protestantse kerk, die na 1816 de Nederlands hervormde kerk zou worden. In de 19e eeuw zou 'gereformeerd' gaan verwijzen naar de gemeenten die zich in navolging van Hendrik de Cock van de hervormde kerk hadden afgescheiden. Eind 19e eeuw volgde onder leiding van Abraham Kuyper nog een kerkscheuring. De afgescheidenen en de dolerenden zouden vanaf 1892 samen de Gereformeerde Kerken in Nederland gaan vormen.

Gerfkamer ander woord voor zowel sacristie als voor consistorie.

Garf/garve is een schoof, een afgemaaide en samengebonden bos graanhalmen.

Garfgoederen: vaste bezittingen van de kerk uit de opbrengst waarvan de priesterkleding en altaarversiering bekostigd werden.

Hondenslager wordt ook wel kerkenknecht, ordehouder of politiemeester genoemd, aangesteld om honden uit de kerk te slaan en baldadige kinderen en onrustige mensen uit de kerk te verwijderen, soms na betalen van een boete.

Hoofdeling benaming voor de leden van de Friese adel die in de 14^e eeuw uit de eigenerfden opkwamen. In de Groninger landdag maakten de hoofdelingen deel uit van de afvaardiging van de Ommelanden. In de 16^e eeuw werd de benaming vervangen door jonker.

Inquisitie is in de Spaanse tijd een rechtbank die door de kerkelijke en wereldlijke overheid was ingesteld en belast was met het opsporen en straffen van ketters oftewel aanhangers van de reformatie.

Kanunnik was een hoge geestelijke verbonden aan een kapittelkerk. Samen met het stadsbestuur waren kanunniken de feitelijk machthebbers. Hoofd van de kanunniken was de deken, die als taak had voor te gaan in de getijdenzang. Daarnaast beheerde de deken de goederen van het kapittel en ondersteunde de bisschop en proost* in bestuurlijke taken. Na de opstand en reformatie werden de kapittels niet opgeheven, wel vervielen de kerkelijk-religieuze verplichtingen van het kapittel. Hoewel de politieke invloed van de kanunniken verminderde, werd lidmaatschap van het kapittel nog steeds als een erefunctie beschouwd en konden ook protestanten kanunnik worden.⁷⁰⁸

Kerkelijke tucht gericht geloofsopvoeding van de kerkleden en zuiver houden van de kerkelijke gemeente. Wanneer lidmaten er opvattingen op na hielden die niet strookten met de kerkorde of wanneer hun levenswandel te wensen overliet, gedacht moet worden aan zaken als overspel, dronkenschap en vechtpartijen, dan konden deze personen afgehouden worden van het avondmaal. (Selderhuis, p. 352-353).

Kerkelijke goederen zijn goederen die bestemd zijn voor het onderhoud van de kerkgebouwen en voor andere kerkelijke doeleinden.

Kerkfabriek is het geheel van gelden of bezittingen bestemd voor het onderhoud en de verfraaiing van het kerkgebouw en voor de uitoefening van de eredienst. In afgeleide zin kan kerkfabriek ook het geheel van het kerkelijk vermogen aanduiden, alsmede de beheerders hiervan.

⁷⁰⁸ Bogaers, *Aards, betrokken*, p. 39, 601.

Kerkmeester lekenlid van een kerkbestuur belast met beheer van kerkgebouw en kerkelijke goederen.

Kwartierstaat tabel van iemands kwartieren. Kwartier is synoniem voor stamdeel en verwijst naar ieder van de personen die deel uitmaken van iemands afstamming van vaders- of moederszijde.

Nadere Reformatie was een beweging in de 17^e eeuw die enerzijds persoonlijke vroomheid benadrukte, anderzijds rechtzinnigheid vanuit een verlangen naar een verdieping van de geloofsbeleving, waarin zelfonderzoek een belangrijke rol speelde. Aanhangers van de Nadere Reformatie waren van mening dat de protestantse levenswandel breder moest worden nageleefd door een geregelde kerkgang, inachtneming zondagsrust, geen overspel, dronkenschap en prostitutie. Maar ook diverse vormen van frivoliteit en een volksfeest zoals 5 december dienden te worden afgeschaft. Via regenten die deze denkbeelden deelden had dit ook weerslag op de samenleving.⁷⁰⁹

Ordonnantie voorschrift of verordening. In dit onderzoek betreft het vooral stedelijke ordonnanties.

Praeceptor leermeester

Proost voorzitter van een kapittel van kanunniken aan een kathedrale of collegiale kerk.

Rouwbord is een zwart wandbord in een kerk waarop naam, titels, wapen etc. van een overledene werden vermeld.

Seendheren Het college van seendheren (seend = synode) was een voortzetting van de proosdij of dekenaat voor de Reformatie die belast was met het toezicht en rechtspraak op kerkelijk en zedelijk gebied. Halverwege de 17^e eeuw werd het toezien op de kerkelijke tucht vrijwel volledig overgedragen aan de kerkenraad en werd de taak van het college beperkt tot het toezien op schouw, ijk en de 'zetting' van brood, waarschijnlijk gaat het hier om het vaststellen van de broodprijs.⁷¹⁰

Staatskerk – de kerk in een land waar iedereen lid van is en de kerkegang wettelijk verplicht is, bv. Anglicaanse kerk in Engeland. In tegenstelling tot publieke of bevoorrechte kerk waar iemand lid van werd door vrijwillige toetreding.⁷¹¹

Synode kerkvergadering

⁷⁰⁹ Van den Akker, *Wegen*, p. 212; Israel, *The Dutch Republic*, 474.

⁷¹⁰ <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M088716&lemma=zetting>, 18 november 2011

⁷¹¹ Selderhuis, *Handboek*, p. 350.

Bibliografie

- Aalders, M.J., *De komst van de toga, Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels, 1796-1898*, Delft, 2001.
- Akker, Nico K. van den, Peter Nissen, *Wegen en dwarswegen, De geschiedenis van tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*, Amsterdam, 1999.
- Alma, Redmer, 'Een glas-in-loodraam uit 1712 in de Der Aa-kerk', in: *GK*, jaargang 24, nr. 3, juli 2007, p. 86-90.
- Alma, Redmer, 'Een rondgang langs de grafzerken in het koor van de Martinikerk', in: *GK*, jaargang 28, nr. 3, 2011, p. 62-64, 65-70.
- Amelinck, Herman, 'Stedeling tussen mens en God', in: *NRC Next*, 1 juni 2010.
- Beckman, Herman, 'Het gildebord van het mandenmakersgilde in de Jacobikerk te Utrecht', in: *Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide Tienhoven*, jaargang 20, nr. 3, september 2009, p. 71.
- Beek, Marijke, Ernest Kurpershoek, *De Nieuwe Kerk te Amsterdam*, Amsterdam, 1983.
- Berge, M.J. van den, *De oude kerk van Rijswijk, geschiedenis van een dorpskerk*, Rijswijk, 1988.
- Beyer, Brita, *De gekroonde Morgenstond, na een veertienjarige verdrukkinge verscheenen, 1727*.
- Bijleveld, Nikolaj, 'Gelijkheid en onderscheid in de adellijke begrafenisrituelen van de achttiende eeuw', in: *Virtus, Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 2009, p. 19-33.
- Bisseling, Harry, Henk de Roest, Peet Valstar, *Meer dan hout en steen, handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer, 2011.
- Blécourt, A.S. de, 'Burgerwapening in den Patriottentijd', in: *GVA*, Groningen, 1897, p. 145-190.
- Blécourt, A.S. de, N. Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland, Verzamelingen van ordonantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*, Den Haag, 1919.
- Boeles, J., 'Utigst' in: *GVA*, Groningen, 1849, p. 81-95.
- Boer, J.N. de, (red.), *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Haarlem, 1985.
- Boer, M.G. de, 'Een bezoek aan Groningen in 't begin der vorige eeuw', in: *GVA*, 1895, p. 44-55.
- Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust, De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht, 2008.
- Bogaers, Llewellyn, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse samenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Volkskundig Bulletin*, jaargang 11, Amsterdam, 1985, p. 109-111.
- *Besluit van Ed. Mo. Heeren Staeten van Stadt Groningen ende Ommelanden om in navolging van andere provincies den nieuwen verbeterden Juliaanschen Stijl aen te neemen*, Groningen, 28 december 1700.
- *Borgemesteren ende Raedt in Groningen bemerckende hoe dat de jongens des sondaegs onder de prædicatien met spelen en raesen op de respective kerck-hoven, groot belet doen aen den godts-dienst, als mede dat deselve uyt moet-wil en dertelheyt haer des avondts en mede des daeghs by gansche troupen t'samen rotten*, Groningen, 1680.
- *Borgemesteren ende Raedt in Groningen bemerckende / hoe dat by sommige Ingesetenen deser Stadt wert gepracticeert een nieuwe maniere om haere overleden kin-*

- deren by avont ofte nacht tijdt heymelijck te laten sincken en begraven, Groningen, 27 januari 1662.
- *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen doen te weeten. Alsoo by onse ordonnantie op 't begraven der dooden van Anno 1636. Art. 17 is gestatueert dat alle dooden van buyten hier gebracht, sullen uyt 't schip of van de wagen, datelijck ter kercken worden gedragen, Groningen, 1636.*
 - *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen Doen te Weeten, Alsoo onaengesien onse bevorens diverse ge-emanerde Placcaten z/ eenige stoute vremde ende andere Bedelaeren / sick onderstaen alhier by de Borger-deuren / Marckten Straeten / ende Poorten almoessen te bedelen, Groningen, 31 december 1670.*
 - *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen Doen te Weeten. Also Wij van tijdt tot tijdt in ervaringe zijn gekomen / dat sommige / so oude als jonge persoonen / haar niet en ontsien / onder de Copulatiën van Bruidegoms en Bruids / allerhande baldadigheden in de Kercken / Choren/ en op de straten plegen, Groningen, 1735.*
 - *Borgemeesteren ende Raadt in Groningen doen te weten. Hoe ons is voorgekomen dat verscheydene persoonen tot Praejudicie Onser Borgeren / alhier Neringen komen te doen sonder het BorgerRecht gewonnen en de Requisita van dien betaelt te hebben, Groningen, 17 november 1704.*
 - *Borgemesteren ende Raadt in Groningen in ervaeringe gecomen zijnde, hoe dat nae het begraven der dooden in de respectieve kercken deser Stadt, als mede op der selver kerckhoven, onder ende by de clock-toorens, in sonderheide van A. Kercke, by het verluiden van de selve groote exorbitantien ende suiperien worden gepleegh, niet alleen tot ergernisse der vroomen, Groningen, 10 augustus 1669.*
 - *Borgemeesteren ende raadt in Groningen van eenige diaconen ten platten lande, klachten synde voorgekomen dat haar ordonnantie van den 25 januarij 1651 behel-sen eenige articulen waar na de inkomelingen in Sappemeer haar sullen hebben te reguleren. Als mede 't placcaat van den 6. sept. 1685. in non observatie beginnen te geraken, hebben goedgevonden ende verstaan de selve te renoveren, en een jegelyk te ordonneren haar stiptelyk na desselce te reguleeren, Groningen, 1719.*
 - Botke, IJnte, 'Een 'heerlijk' recht, Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis (1766-1830) in verzet tegen zijn tijd', in: *GK*, jaargang 28, nr. 3, juli 2011, p. 53-61.
 - Brugmans, H., 'Een studentenstandje uit de zeventiende eeuw', in: *GVA*, 1891, p. 56-67.
 - Buchel, Aernout van, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*, Kees Smit (transcriptie en vertaling), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschrift-en/buchelius/inscriptiones>, 2007.
 - Buchel, Aernout van, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, Kees Smit (transcriptie en vertaling), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta>, 2002.
 - Buchel, Aernout van, *Monumenta quaedam sepulcralia et publica*, Kees Smit (transcriptie en vertaling), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta-quaedam>, 2009.
 - 'Buitensporigheden in en om de kerken', in: I.H. van Eeghen, *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, Amsterdam, 1951, p. 16.
 - Carp, Richard M., 'Material Culture', in: Micahel Stausberg, Steven Engler (ed.), *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, Londen, 2011, p. 474 – 489.
 - Cats, Jacob, 'Invallende gedachten op voorvallende gelegenheden', in: W.N. Wolterink, *Alle de werken van Jacob Cats, bezorgd en met ophelderingen voorzien, versierd met minstens 200 gravures*, deel II, Dordrecht, 1880, p. 443-467.
 - Dambruyne, Jan, 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800', in: Maarten Prak (ed.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries, Work, Power, and Representation*, Ashgate, 2006, p. 194-223.
 - Davies, J.G. *The Secular Use of Church Buildings*, London, 1968.

- *De h. heeren Borgemesteren ende Raedt in Groningen bevindende, dat van oude als van jonge luiden ende kinderen op deser Stadts-wallen, kerck-hooven, in de straeten, stoepen ende deuren groote ongeregeltheden met kaerten, dobbelen ende spelen tot ergernisse der vromen ende verleidinge van de jonge jeucht worden gepleeght*, Groningen, 1666.
- Detmers, T.D., 'De overstroming van 1686 en hare gevolgen voor de stad Groningen en de Ommelanden', in: *GVA*, Groningen, 1898, p. 30-57.
- Deursen, A. Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen, kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Franeker, 1991.
- Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen, Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 1991.
- Deursen, A. Th. van, *Een dorp in de polder, Graft in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1994.
- Dillenberger, John, *Images and Relics, Theological Perceptions and Visual Images in Sixteenth-Century Europe*, New York – Oxford, 1999.
- 'Dooptboek Gereformeerde Gemeente Groningen 1725' in: *GVA*, Groningen, 1897.
- Driessen, F.H.A., *De reizen der De la courts, 1641, 1700, 1710*, Leiden, 1928.
- Duijvendak, M.G.J., e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen, deel II, Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2008.
- Eijnatten, Joris van, *Liberty and Concord in the United Provinces, Religious Toleration and the Public in the eighteenth-century Netherlands*, Leiden, 2003.
- Eijnatten, Joris van, F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2006.
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam, De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis*, deel IV, Baarn, 1974.
- Feenstra, Hidde, 'Heren van kerk en kerspel, collatoren, kerkvoogden en dorpsjonkers in Uithuizen', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland, Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen, 2004, p. 151-170.
- Feenstra, Hidde, 'De herenbank in historisch perspectief', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, april 2007, p. 41-44, 53.
- Feenstra, Hidde 'Kerk en borg in de Ommelanden, van kerspelkerk tot Menkema's 'hof kapel'', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, 2010, p. 106-110.
- Feith, H.O., 'Over de oude Groninger Academiepoort en Area', in: *GVA*, Groningen, 1849, p. 151-158.
- Feith, H.O., 'Plechtheden bij een bezoek van den Stadhouder en deszelfs Vorstelijke familie in de stad Groningen', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 155-174.
- Feith, J.A., 'Het gilde der goud- en zilversmeden te Groningen' in: *GVA*, Groningen, 1895, p. 75-99.
- Feith, J. A., 'Wandelingen door het oude Groningen VIII' in: *GVA*, Groningen, 1897, p. 100-134.
- Formsma, W.J., 'De proosdij van Loppersum en het indultum der zeven kerspelen', in: G.A. Bongers, W. Koops, *Bijdragen tot de kennis van de gemeente Loppersum*, Groningen, 1981, p. 68-83.
- 'Frieslands rijkdom aan rouwborden, Heren in plaats van heiligen': in *Alde Fryske Tsjerken*, nr. 2, dec 2010, p. 5.
- Frijhoff, Willem, 'Scheepsmodellen in kerk, kanttekeningen vanuit een semiotische benadering', in: *Volkskundig bulletin*, jaargang 14, nr. 2, 1988, p. 201-218.
- Frijhoff, Willem, Marijke Spies, Louis van Bunge, *1650. Bevochten eendracht*, Den Haag, 1999.
- Gelderloos, Jacobine, Justin Kroesen, 'Ratio en emotio rond her- en nevenbestemming' in: *Jaarboek voor Liturgiewetenschap*, jaargang 28, verwacht 2012.
- Gelderen, Jacob van, Christiaan Ravensbergen, *Classicale acta 1573-1620, deel VI, Provinciale synode Overijssel, Classis Deventer 1601-1620, Classis Kampen 1596-1601, 1618-1620, Classis Steenwijk/Vollenhove, 1601-1620*, Den Haag, 2000.

- Ginkel, A. van, *De ouderling, oorsprong en ontwikkeling van de het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16^e en 17^e eeuw*, Amsterdam 1975.
- Goudriaan, Koen, *De gilden in Gouda*, Gouda, Zwolle, 1996.
- Graaf, Peter de, 'Bisdommen: kerken niet ombouwen tot disco's', *de Volkskrant*, 26 september 2005.
- Greven, Jan, 'Het kerkelijke monopolie op sacraliteit', in: *Trouw*, 23 februari 2010.
- *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek Groningen*, Groningen, 1889-1990.
- Haakma Wagenaar, Th., *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument*, Rotterdam, 1936.
- Halsema Thzn., G. van, 'Van 1594 naar 1994, Over de "Jubeljaarspredikatiën"', in: Gerard van Halsema, J.M.M. Hermans, F.R.J. Knetsch, (red), *Geloven in Groningen, capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen, 1990, p. 185-195.
- Havermans, Onno, 'Kerk biedt alleen op zondag nog plek aan de kansel', in *Trouw*, 4 april 2009.
- Hell, Maarten, Emma Los, *Amsterdam voor vijf duiten*, Amsterdam, 2011.
- Hermans, J.M.M, *Boeken in Groningen voor 1600, studies rond de librerie van de Sint-Maarten*, Groningen, 1987.
- Hoekman-van Stuijvenberg, Eunice, 'Jomanda niet welkom in Pieterskerk; Stichting schrijft prijsvraag uit over herbestemming religieus erfgoed', in: *Reformatorisch Dagblad*, 6 maart 2008.
- Hofman, Beno, *Het Groningse onderwijs, Van St. Maarten- tot Leon van Gelderschool*, Assen, 2005.
- Hofman, M.G., C.J. Houtman, F. A. van Lieburg, *Een gemeente in opbouw, de kerkenraadsnotulen van Ridderkerk 1574-1675*, Zoetermeer, 2010.
- Hofstede de Groot, Petrus, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen, eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der roomschgezinde gemeente in deze stad*, Groningen, 1832.
- Holsappel-Brons, Jorien, *Ruimte voor stilte, stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, Groningen, 2010.
- Honders, A.C., R. Steensma (red.), *Het gebruik van de hervormde kerken in Utrecht, Rapport van een onderzoek inzake het huidige gebruik van de oude Utrechtse kerken, alsmede van de recent gebouwde hervormde kerken*, Groningen, 1979.
- Honders, H.J., *Uit de historie van de dorpskerk te Wassenaar*, Den Haag, 1937.
- Hoogduin-Berkhout, Marike, "'Op de gelukkige regeeringe van Leiden', Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700", in: J.G. Roding (red.), *Beelden van Leiden, zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800*, Hilversum, 2006, p. 59-106.
- Hove, Sytse ten, 'Twee kerkpoortjes en een bijzonder slotplaat in Bitgum', in: *AFT*, nr. 1, 2010, p. 19-22.
- Huygens, Constantijn, Frederik Lodewijk Zwaan, *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden*, Amsterdam, 1974.
- *Instructie en Ordonnantie op de Weeskamer Met den ankeve van dien, las mede door de Commissarissen der Huwelykse zaken*, Groningen, 1724.
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford, 1995.
- Jacobsen Jensen, J.N., *Reizigers te Amsterdam, beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Amsterdam, 1936.
- 'Jacob van Eyck', in: *Landgenoten*, NTR, Nederland 2, herh. 9 augustus 2011.
- Jensma, T.W., A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Dordrecht, 1987.
- Jonckbloet, W.J.A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Akademische Senaat*, Groningen, 1864.

- Jong, Jan L. de, 'Een zomers bezoekje aan de Martinikerk in 1617', in: *Miniatuur*, jaargang 14, nr. 3, Leens, 2010, p. 6.
- Jong, O.J. de, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1958.
- Juk, Teun, 'Los-vast: afbraak van losstaande toren in de negentiende eeuw, het voorbeeld van Oldenzijl', in: *GK*, 26, nr.2, januari 2009, p. 9-12, 21-22.
- 'Kerkgebouwen aartsbisdom Utrecht alleen voor eredienst', *Katholiek Nederland*, 22 april 2010.
- Keuning, Steffen, (red), *De Bespiegeling, Culturele en kunstzinnige vorming 2 voor het VWO*, Houten, 2001.
- Kleijntjens, J., H.F.M. Huijbers, *Corpus iconoclasticum, Documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie*, Tilburg, 1929.
- Gerrit-Jan Kleinjan, Judith Sudhölter, "Al ver vóór Maarten Luther las iedereen de Bijbel", in: *Trouw*, 18 juni 2011.
- Knetsch, F.R.J., "De armen hebt bij altijd bij U' Religieus gemotiveerde armenzorg in de stad Groningen, enkele inleidende opmerkingen", in: Gerard van Halsema, J.M.M. Hermans, F.R.J. Knetsch, (red), *Geloven in Groningen, capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen, 1990, p. 11-27.
- Kolman, Chris, B.H.J.N. Kooij, *Utrecht, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1996.
- Kooij, Christine, 'Religionis ergo, The Religious Images of Early Modern Leiden', in: J.G. Roding (red.), *Beelden van Leiden, zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de vroegmoderne tijd, 1550-1800*, Hilversum, 2006, p. 35-42.
- Kroesen, J.E.A., 'Eretempels voor de adel. De manifestatie van de Ommelander adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)' in: *Virtus, bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis*, Zwolle, nr. 14, 2007, p. 76-98.
- Kroesen, Justin E.A., Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat, Kerken van 1000-1800*, Groningen, 2008.
- Kroesen, J.E.A., 'Van kloosterkerk naar adelskerk, De inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk vóór en na de Reformatie', in: *GK*, jaargang 26, nr. 4, oktober 2009, p. 119-124.
- Kuiken, Kees, 'Heer en heraldiek, Ereplaatsen in de kerken en hun beeldtaal', in: Justin E.A. Kroesen, Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat, Kerken van 1000-1800*, Groningen, 2008, p. 135-144.
- Kuiken, Kees, 'Kwartetten met kwartieren', in: *AFK*, nr. 2, 2010.
- Kuys, Jan, 'Weltliche Funktionen Spätmittelalterlicher Pfarrkirchen in den Nördlichen Niederlanden', in: Paul Trio, Marjan de Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven, 2006, p. 27-45.
- Laan, K. ter, *Nieuw Groninger woordenboek*, Groningen 1989.
- *Landrecht der beyden Old-ambten, vervattende de Oude ende Nieuwe Statuten ende Costumen der voorsz Landschappen / so als deselve nu op nieuws zijn revideert, reformeert ende suppleert*, Groningen, 1722.
- 'Lantrecht van Drenthe 1712, met Nadere Resolutien Placcaten en Reglementen, Meppel, 1754, nr. 14 in: Prakke, *Kerkgang om nieuws*, p. 16, 18-19.
- Lassche, Harm A., *Huizumer dorpskerk, gebouw, functie, omgeving*, Huizum, 1977.
- Leloux, H.J., C. Meijer, *Het kasboek van de kerkmeesters van Oosterbeek van ca 1600-1650: inleiding en tekstuitgave*, Renkum, 1990.
- Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius, sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam, 1989.
- Liedtke, Walter A., *Architectural Paiting in Delft, Gerard Houckgeest, Hendrick van Vliet, Emanuel de Witte*, Doornspijk, 1982.
- Lingen, A. van der, J.H. Uytenbogaardt, *Een protestantse visie op het kerkgebouw; met een praktisch theologisch oogmerk; Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2009.

- Loon, E. van, 'De Straatjeugd in 't oude Groningen', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 144-154.
- Luth, Jan Roelof "Daer wert om 't seerste uytgekreten...", *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852*, Kampen, 1986.
- Luyken, Jan, *Lyk-statie van den beroemden Zee-Held Michiel de Ruyter, Hertog, Ridder, etc. Luitenant Admiraal Generaal der Vereenigde Nederlanden*, 1685, <http://www.beeldbank.amsterdam.nl>.
- Mack Crew, Phyllis, *Calvinist preaching and Iconoclasm in the Netherlands*, Cambridge, 1978.
- Mak, Geert, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam, 2005.
- Margry, Peter Jan, *Teedere quaesties : religieuze rituelen in conflict : confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum, 2000.
- Mcgrath, Alistair E., *Reformation Thought, An Introduction*, Oxford, 2004.
- Meijer, J.D., *De Maartenskerk, Eeuwenoude Ontmoetingsplaats in het Hart van Doorn*, Doorn, 2000.
- Meijer Wiersma, K., 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van het 'Provinciael Tugthuis'', in: *GVA*, Groningen, 1890, p. 123-143.
- Meijer-Wiersma, K., 'Iets over de brandweer in oude tijden', in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 172-186.
- Meinsma, K.O., *De Librye te Zutphen*, Zutphen, 1988.
- 'Michiel de Ruyter', in: *Landgenoten*, NTR, Nederland 2, 20 maart 2007, herh. 8 augustus 2011.
- Mochizuki, Mia M., *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672, Material Religion in the Dutch Golden Age*, Aldershot, 2008.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 3, Leiden, 1911-1937, (<http://www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/>).
- *Naarder ordonnantie tegens eenige misbruycken in 't begraven vande dooden ende kerck-gang van bruydegom en bruyd en deswegen gedaene vereeringen ofte collecten, ende angestelde vergaderinge, ende gasteryen*, Groningen, 16 juli 1636.
- Nieuwkoop, Johannes van, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden, orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem*, Utrecht, 1988.
- *Notificatie, Alsoo des Stadts Muntenmeester Egbartus Marinus*, Groningen, 9. May 1693.
- Oldenhuis, Jan, 'Naar school in de kerk', in: *GK*, jaargang 26, nr. 2, 2009, p. 53-58.
- Oltmans, Albert, *Het archief van de kerkvoogdij der Ned. Hervormde Gemeente te Wageningen*, Wageningen, 1828.
- *Ordonnantie op de beheringe der kerkegoederen enz. voor de kerkvoogden in de respectieve kerspelen der heerlykheid Wedde, en Westerwoldingeland, Bellingwolde, en Blyham, cum annexis*, Groningen, 1787.
- *Ordonnatie op de I. Begrefftisse der Dooden II. Bruylofften III. Heyligung van Feestdagen*, Groningen, 5 maart 1625.
- *Ordonnatie op des Kindelbieren, lovel bieren Gasteryen ende Donatien, Kercganck van getroude persoenen*, Groningen, 1627.
- *Ordonnantie op de Kinderbieren, Wyncoopen, Bruiloften en Begravenissen der Dooden*, Groningen, 1721.
- *Ordonnatie van Borgemesteren ende Raadt op de Collecteurs ofte Schatbeurders der Meente ofte Carspel penningen, als mede op de Volmachten der beyde Oldampten*, Groningen, 25 november 1669.
- *Ordonnantie Wegens de Buir- en Dyk-Richters, en ordre op de schouwinge van wegen, Dyken en Voetpaden*, Groningen, 12 februari 1735.
- Peters, C.H., 'Middeleeuwsche bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw), in de provincie Groningen', deel II in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 119-143.

- Pieterman, Klaas, 'De kerk van Niekerk (De Marne) en de Zilvervloot, Een bijzonder opschrift', in: *GK*, jaargang 27, nr. 3, juli 2010, p. 65-66.
- Ploeg, Kees van der, 'Betoverende baksteenvariaties, laatromaanse architectuur', in: Justin E.A. Kroesen, Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat, Kerken van 1000-1800*, Groningen, 2008, p. 8-45.
- Ploeg, Kees van der, 'Preekstoelen, tussen pronkzucht en deugdzaamheid', in: Justin E.A. Kroesen, Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat, Kerken van 1000-1800*, Groningen, 2008, p. 103-113.
- Poel, J.M.G. van der, 'Scheepsmodellen in Nederlandse kerken', in: *Volkskundig Bulletin*, jaargang 14, nr. 2, 1988, p. 188-202.
- Pollmann, Tessel, *Herbestemming van Kerken, Een ontvucherend relaas*, Den Haag, 1995.
- Prakke, H.J., *Kerkgang om nieuws, (de kerkespraak), praejournalische nieuwsvoorziening ten plattelande*, Assen, 1955.
- Reddengius, W.G., 'Bijzonderheden uit een oud protocol', in: *GVA*, Groningen, 1841, p. 66-73.
- *Reglement van Borgemeesteren ende Raadt in Groningen voor de Schoolmeesters in beide Oldambten, Westerwoldinge Landt, Sappemeer en 't Goregt*, Groningen, 1731.
- *Reglement van de h. heeren borgemeesteren ende raadt in Groningen, op het schutten der paarden en beesten &c: in het gerigt van Selwert en Sappemeer*, Groningen, 1728.
- Reitsma, J., S.D. van Veen (red.), *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen, 1893.
- "Rk-kerkgebouwen uitsluitend voor de eredienst, vindt Eijk", *Trouw*, 22 april 2010.
- Roemeling, O.D.J., 'Familiewapens op gewelsschotels, muurschilderingen en grafzerken in de Martinikerk', in: Gerard van Halsema, J.M.M. Hermans, F.R.J. Knetsch, (red), *Geloven in Groningen, capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen, 1990, p. 110-118.
- Rook, Th., D. Otten, *De kerk van Börk, zoektocht naar de verborgen geheimen van een Drentse dorpskerk*, Meppel, 1997.
- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes, Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, Amsterdam, 1996.
- Roodenburg, Herman, *Onder censuur, De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700*, Hilversum, 1990.
- Scholten, F.T., *Rombout Verhulst in Groningen: zeventiende eeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum*, Utrecht, 1983.
- Schoorlemmer, Ans, *De librije van Alkmaar, Een onderzoek naar het ontstaan en de geschiedenis van de Alkmaarse librije*, Amsterdam, 2007, (<http://cf.hum.uva.nl/bookmaster/librije/>).
- Schwartz, Gary, Loekie Schwartz (vert.), *Pieter Saenredam, de schilder in zijn tijd*, Maarssen, 1989.
- Scribner, Bob (red.), *Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, Wolfenbütteler Forschungen, Wiesbaden, 1990.
- Selderhuis, Herman, (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen, 2006.
- Smet, Marjan de, 'Heavenly quiet and the din of war, use and abuse of religious buildings for purposes of safety, defence and strategy', in: Paul Trio, Marjan de Smet, *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven, 2006, p. 1-26.
- 'Soo vuur en d'hamer 't yser kneest sulx doet in ons godts woort en geest', in: C.C.M. Kampf-Rekelhof (red.), *De Grote Kerk Schermerhorn, deel 1*, Schermerhorn, 1996.
- Souterius, Daniel, *Sainctes funerailles: historisch verhael over het christelijck afsterven ende statelijck begraeven van den prins Mauritius*, Haarlem 1626 in: Van Buchel, *Inscriptiones*, p. 111.

- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800, Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum, 1997.
- Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie, Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Den Haag, 1989.
- Spaans, J.W., 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, p. 127-144.
- Spaans, Joke, 'Stad van vele geloven', in: Willem Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 2, centrum van de wereld*, Amsterdam, 2004.
- Steensma, H., *Straffen door de eeuwen heen, de beul, het tuchthuis en de gevangenis*, Den Haag, 1982.
- Steensma, Regnerus, *De geschiedenis van kerkbouw en kerkgebruik*, Groningen, 1984.
- Steensma, Regnerus, 'De herenbank: kenmerkend onderdeel van het Groninger kerkinterieur', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, 2007, p. 33-40.
- Steensma, Regnerus, 'De lotgevallen van de herenbanken in Tolbert', in: *GK*, jaargang 25, nr 1, 2008, p. 25-28.
- Steensma, Regnerus, 'De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel' van de Van Idzaerda's', in: *AFT*, juni 2010, p. 5-9.
- Steensma, Regnerus, 'De kerk in Wittewierum, Bedevaartsoort voor gietijzerliefhebbers', in: *GK*, jaargang 26, nr. 4, 2009, p. 97-101.
- Steensma, Regnerus, 'De preekstoel', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, 2010, p. 98-100.
- Steensma, Regnerus, 'Een bijzondere jonker, In Oosterwijtwerd zorgde Gijsbert Herman Ripperda voor de complete kerkinrichting', in: *GK*, jaargang 24, nr. 2, 2007, p. 54-55.
- Steensma, Regnerus, 'Groninger koorhekken', in: *GK*, jaargang 26, nr. 3, 2009, p. 68-73.
- Steensma, Regnerus, *Het Friese kerkinterieur, geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal*, Leeuwarden, 1995.
- Steensma, Regnerus, *Kerken wat doe je ermee*, Baarn, 1981.
- Steensma, Regnerus, 'Koorhek in Huizinge, Monument voor de omstrede jonker Berend Coenders van Helpen', in: *GK*, jaargang 26, nr 3, 2009, p. 85-88.
- Steensma, Regnerus, 'Protestantse tekstschilderingen in Groninger kerken', in: *GK*, jaargang 17, nr. 2, 2000, p. 36-47.
- Steensma, Regnerus, *Verbeeld Vertrouwen, de mens tussen kruishout en doodskop*, Baarn, 1975.
- Steensma, Regnerus, *Vroomheid in hout en steen, langs Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland*, Baarn, 1984.
- Stenvert, Ronald, *Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1996-2006.
- Stenvert, Ronald, Yme Berend Kuiper, *Fryslân, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2000.
- Stenvert, Ronald, R.H. Alma, *Groningen, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 1998.
- Stenvert, Ronald, M.V.T. Tenten, *Gelderland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2000.
- Stenvert, Ronald, P.J. van Cruyningen, *Zeeland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2003.
- Stenvert, Ronald, R.N.J. Rommes, *Noord-Holland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2006.
- Stenvert, Ronald, R.N.J. Rommes, *Zuid-Holland, Monumenten in Nederland*, Zeist, Zwolle, 2004.
- Stratingh, G.A., 'De Martinikerk en toren', in: *GVA*, Groningen, 1845, p. 50-71.

- Strien, C.D. van, D. de Vries, *Touring the Low Countries, accounts of British travellers, 1660-1720*, Amsterdam, 1998.
- Sybrandy, Sybren, 'De Martinikerk als 'Academiekerk'', in: *Miniatuur*, jaargang 14, nr. 3, Leens, 2010, p. 3-5.
- Swigchem, C.A. van, *Een huis voor het Woord, het protestantse kerkinterieur tot 1900*, Den Haag, Zeist, 1984.
- Swigchem, C.A. van, 'Een goed regiment', *het burgerlijk element in het vroege gereformeerde kerkinterieur*, Den Haag, 1988.
- Thijs, Alfons K.L., 'Religion and social structure: religious rituals in pre-industrial trade associations in the Low Countries', in: Prak, Maarten e.a. (red.), *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries, Work, Power and Representation*, Ashgate, 2006, p. 157-173.
- Victor Timmer, 'Een lust voor oog en oor, Een wandeling door de "orgeltuin van Europa"', in: Kroesen, *Groninger Cultuurschat*, p. 116-123.
- Timmer, Victor, 'Klinkend verleden. Iets over het Schnitger-orgel te Uithuizen', in: *GK*, jaargang 27, nr. 4, oktober 2010, p. 95-97.
- Tongerloo, Louise van, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', in: Wouter Th. Kloek, *Renaissance en Reformatie in de kunst van de Noordelijke Nederlanden*, Houten, 1986, p. 151-174.
- Tresling, T.P., 'Groningen in 1672', in: *GVA*, Groningen, 1837, p. 26-45.
- Tresling, Tjalling Petrus (red.), *Groninger volks-almanak*, Groningen, 1837-1851.
- Tresling, T.P., 'Groningsche studenten in 1672', in: *GVA*, Groningen, 1838, p. 109-117.
- Tuinstra, Stef, 'Orgelhistorie van de hervormd Dionysiuskerk te Uithuizen', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland, Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen, 2004, p. 31-77.
- Veen, S.D. van, 'Eenige vragen, die jaarlijks door de Schoolmeesters te Groningen beantwoord moesten worden (1748)', in: *GVA*, Groningen, 1891, p. 166-171.
- Veen, S.D. van, 'Iets naar aanleiding van de comediën te Groningen in de 17^e eeuw', in: *GVA*, 1894, p. 56-80.
- Weegink-Schijve, Josephine, 'Kerkinterieur voor en na de Reformatie, geïllustreerd aan de hand van drie Groninger stadskerken', in: Gerard van Halsema, J.M.M. Hermans, F.R.J. Knetsch, (red), *Geloven in Groningen, capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen, 1990, p. 52-72.
- Weel, Heleen van der, *De oude kerk op Scheveningen, Het reilen en zielen van een visserskerk in verleden en heden*, Den Haag, 1982.
- Weel, Heleen van der, *Klokkenspel, Het carillon en zijn bespelers tot 1800*, Hilversum, 2008.
- Weezel Errens, Dolf van, 'Zwarte borden in het Noorden', in: J.E.A. Kroesen, Jan R. Luth, Arie L. Molendijk, (red.), *Religieuze ruimte, Kerkbouw, kerkinrichting en religieuze kunst, Feestbundel voor Regnerus Steensma bij zijn vijfenzestigste verjaardag*, Zoetermeer, 2002, p. 91-107.
- Werff, E.O. van der, *Martini, kerk en toren*, Groningen, 2003.
- 'Werkgroep: Sloop kerken voorkomen', in: *Reformatorisch Dagblad*, 19 januari 2011.
- Westermann, Mariët, *A Wordly Art, The Dutch Republic 1585-1718*, London, 1996.
- Westra, Evert, *Kerk voor Jan Rap en zijn maat, geschiedenis van de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen binnen het geheel van de hervormde kerk en de samenleving*, Groningen, 1983.
- Woodhead, Linda, *An Introduction to Christianity*, Cambridge, 2006.
- Wumkes, G.A., *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)*, Groningen, 1904.
- Wumkes, G.A., 'Dorpskroniek van Weiwerd en de Heerlijkheid Farmsum', *GVA*, 1905, p. 56-68.

- Zijlstra, S., *De Dopersen in Groningen 1530-1795*, in: Halsema, *Geloven in Groningen*, p. 119-131.
- Zijp, R.P., F.R. van Weezel Errens, *Protestants kerkinterieur, 16e-19e eeuw, tentoonstellingscatalogus*, Utrecht, 1986.
- Zuijderhoudt-Hulst, W.A., *Geschiedenis van de Goudse librije gedurende het verblijf in de St. Janskerk*, Meppel, 1976.

Websites

<http://cf.hum.uva.nl/bookmaster/librije/>, bezocht 9 november 2011
www.bavo.nl, 21 november 2011
www.beeldbank.amsterdam.nl
<http://www.bethelkerk-denhaag.nl/activiteiten/id/24/>, 12 oktober 2011
<http://www.dordtsekaart.nl/geschiedenisblad10.html>, 12 november 2011.
<http://www.gevangenpoort.nl/page/straffen>, 24 december 2011
<http://www.grotekerkgoes.nl/>, 2 september 2011
<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius>, 7 dec. 2011.
<http://www.jacobvaneyck.nl/index2.html>, 10 augustus 2011.
www.kerkeninbeeld.nl
<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Huygens/Hofwijck.html>, 26 september 2011.
<http://www.martinikerkbolsward.nl>, 13 december 2011.
<http://www.nieuwekerk.nl/nl/#/nl/dnka/interieur/ramen.htm?m=99>, 21 december 2011.
www.pg-l.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=1223&Itemid=161, 12 oktober 2011.
<http://www.pkn-eindhoven.nl/kerk-stad/armoede/voedselbank>, 12 oktober 2011.
http://www.pknweespdriemond.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=1004&Itemid=110, 12 oktober 2011.
[http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Oudeschild%2C Trompstraat 60 - Zeemanskerk](http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Oudeschild%2C+Trompstraat+60+-Zeemanskerk), 15 september 2011.
<http://bwvanreenen.magix.net/website/oudeschild.7.html#Oudeschild>, 15 september 2011.
www.voedselbankennederland.nl, 12 oktober 2011.
Straffen in de zeventiende eeuw, www.verreveren.nl, 24 december 2011.

Afkortingen

AFT : Alde Fryske Tsjerken
 GAD : Gemeentelijk Archief Dordrecht
 GVA : Groningsche Volksalmanak
 GK : Groninger Kerken